

**Министерство образования и науки Украины
Славянский государственный педагогический университет**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И
ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ**

**Научно-методический сборник
(Выпуск XVIII. Часть 1)**

Утверждено
на заседании ученого совета СГПУ.
Протокол № 1 от 18.11.2009 г.

Славянск – 2009

Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XVIII. Часть 1 / отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПУ, 2009. – 326 с.

ISBN 5-7763-4464-6

Рассматриваются актуальные вопросы русского, украинского и общего языкознания и литературоведения, методики преподавания языка и литературы в педагогическом вузе и общеобразовательной школе.

Сборник предназначен для научных работников, преподавателей педагогических вузов, учителей, аспирантов, студентов.

Выпуск подготовлен по материалам научных исследований преподавателей и аспирантов СГПУ, вузов Украины и других стран.

Редакционная коллегия:

В. А. Глущенко – доктор филологических наук, профессор – отв. ред. (Славянский государственный педагогический университет);

Г. Ф. Гаврилова – доктор филологических наук, профессор (Педагогический институт Южного федерального университета, г. Ростов-на-Дону);

И. Н. Казаков – кандидат филологических наук, доцент (Славянский государственный педагогический университет);

В. М. Калинин – доктор филологических наук, профессор (Донецкий национальный медицинский университет им. М. Горького);

Н. П. Матвеева – доктор филологических наук, профессор (Черноморский государственный гуманитарный университет им. Петра Могилы);

Н. М. Маторина – кандидат филологических наук, доцент (Славянский государственный педагогический университет);

А. А. Нестеренко – доктор филологических наук, профессор (Витебский государственный университет им. П.М. Машерова);

Е. С. Отин – доктор филологических наук, профессор (Донецкий национальный университет).

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

*Глущенко В. А.,
Овчаренко В. Н.,
Кольга Ю. И.
(г. Славянск)*

Н. С. ТРУБЕЦКОЙ И ПРОБЛЕМЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИСТОРИИ ПРАЯЗЫКА

Николай Сергеевич Трубецкой (1890–1938) вошел в историю мировой науки не только как крупнейший лингвист, филолог, но и как один из наиболее универсальных мыслителей русского зарубежья, историк, философ, политолог, этносоциолог, культуролог.

Н. С. Трубецкой родился в Москве в семье ректора Московского университета профессора Сергея Николаевича Трубецкого (1862–1905) – религиозного философа, публициста, общественного деятеля. Семья, носившая древнюю княжескую фамилию, принадлежала к роду Гедиминовичей; среди Трубецких были такие выдающиеся деятели России, как боярин и дипломат Алексей Никитич (умер в 1680 г.), генерал-фельдмаршал Никита Юрьевич (1699–1767), соратник Н. И. Новикова писатель Николай Никитич (1744–1821), декабрист Сергей Петрович (1790–1860), религиозный философ, правовед, общественный деятель Евгений Николаевич (1863–1920), скульптор Павел (Паоло) Петрович (1866–1938) и др.

Атмосфера семьи благоприятствовала пробуждению ранних научных интересов Николая. С гимназических лет Н. С. Трубецкой начал заниматься этнографией, фольклористикой, языкознанием, историей, философией. В 1908–1912 гг. одаренный юноша учился на историко-филологическом факультете Московского университета; после его окончания Николай Сергеевич был оставлен на университетской кафедре. В 1915–16 гг. приват-доцент.

Н. С. Трубецкой активно участвовал в работе Московского лингвистического кружка, где наряду с языкознанием изучал мифологию, народоведение, этнографию, историю культуры.

После событий 1917 г. Н. С. Трубецкой был вынужден уехать в Кисловодск, а затем некоторое время преподавал в Ростовском

университете (1918).

В 1920 г. Н. С. Трубецкой, покинув Россию, переезжает в Болгарию и начинает научно-преподавательскую деятельность в Софийском университете в качестве профессора.

С 1922 г. и до конца жизни Н. С. Трубецкой – профессор Венского университета; с 1930 г. – член Венской Академии наук.

После аншлюса Австрии ученый подвергся притеснениям со стороны гестапо. Значительная часть его рукописей была изъята и уничтожена. Как указывал Л. Н. Гумилев, Н. С. Трубецкого не арестовали только потому, что он был «князь, аристократ, но в квартире его производились неоднократные, причем весьма грубые, обыски, повлекшие за собой инфаркт миокарда и раннюю смерть» [2, с. 47].

Н. С. Трубецкой – один из крупнейших теоретиков структурализма. Вместе с Р. Якобсоном и В. Матезиусом он стал основателем Пражской лингвистической школы, ставшей одним из центров мировой науки о языке. Как лингвист Н. С. Трубецкой наиболее известен фонологическими исследованиями, обобщенными в книге «Основы фонологии (1939). Восприняв от И. А. Бодуэна де Куртенэ понятие минимальной звуковой единицы языка – фонемы, Н. С. Трубецкой, наряду с Н. Ф. Яковлевым, очистил его от психологизма, выдвинув на первый план собственно лингвистические функции фонем. Совместно с Р. Якобсоном Н. С. Трубецкой разработал типологию фонологических оппозиций. Ученый заложил основы морфонологии.

В статье «Вавилонская башня и смешение языков» (1923) Н. С. Трубецкой сформулировал (в развитие идей И. А. Бодуэна де Куртенэ) понятие языкового союза. Н. С. Трубецкому принадлежит приоритет в исследовании Балканского языкового союза.

Ученый плодотворно занимался сравнительно-историческим языкознанием, изучал славянские, финно-угорские и кавказские языки.

Н. С. Трубецкой известен также как один из основоположников и теоретиков евразийства – философско-геополитической концепции, утверждающей общность исторических судеб русского и алтайских («туранских») народов и их несовместимость с западной («романо-германской») цивилизацией. Видными представителями евразийства были также Г. В. Вернадский, П. Н. Савицкий, П. П. Сувчинский, Г. В. Флоровский.

Началом евразийства считают книгу Н. С. Трубецкого «Европа и человечество» (1920). Будучи антизападником, Н. С. Трубецкой

утверждал, что идеология европоцентризма оформилась под влиянием романо-германской культуры, агрессивной по своей сути. Задача «догнать Запад» является ложной и вредной для сопредельных культур, поскольку формирует у народов комплекс неполноценности. Страны, вставшие на путь подражания Западу, теряют естественный для них ритм развития, ставят цели, не совпадающие по содержанию с интересами общества. В результате происходит деформация всех сторон жизни людей, отрыв от базисных культурных традиций, что приводит к истощению внутренней энергии народа. Так было с Петром I; продолжателями его антинациональной политики являлись большевики.

В книге «Наследие Чингисхана» (1925) ученый выдвинул оригинальную историческую концепцию, согласно которой Россия (как государственное образование) является наследницей не Киевской Руси (как принято считать), а империи Чингисхана. Согласно Н. С. Трубецкому, Чингисхан сумел осуществить историческую миссию государственного объединения Евразии. Продолжательницей дела Чингисхана и должна стать Россия.

Работы по истории русского и других славянских языков – одна из наиболее значительных частей богатого творческого наследия ученого-энциклопедиста.

Н. С. Трубецкому принадлежит заслуга творческой разработки ряда теоретических проблем сравнительно-исторического языкознания. Среди них важное место занимает проблема моделирования праязыка.

Обращение к этой проблеме в данной статье связано со значительностью вклада Н. С. Трубецкого в ее решение и отсутствием соответствующих лингвистических исследований.

Современные лингвисты выделяют три конкурирующие модели истории праязыка: 1) традиционную, согласно которой сам факт однообразия праязыковой модели приводит в результате исследования к монолитному праязыковому состоянию, которое характеризуется минимальной диалектной дифференциацией (К. Бругман, А. Мейе и др.); 2) праязыковое единство было более или менее дифференцированным на диалекты (И. А. Бодуэн де Куртене и др.); 3) за праязыковой моделью стоит определенная группа родственных языков, которые представляют собой определенную конфигурацию языковой семьи в прошлом (Н. С. Трубецкой, В. Пизани, А. В. Десницкая и др.) [4, с. 64–65].

Чем глубже лингвистическое исследование проникает в прошлое языка, тем более естественным оказывается преимущество

дивергентных процессов над конвергентными, что обусловлено довольно низким уровнем концентрации общественной жизни в первобытном обществе [там же, с. 66].

Вклад Н. С. Трубецкого в разработку указанной проблемы очень значителен. Его отмечают Г. А. Климов, Т. С. Шарадзенидзе, В. П. Нерознак, В. К. Журавлев и др.

Положение Н. С. Трубецкого о существовании в глубине столетий нескольких индоевропейских языков Г. А. Климов считает революционным, хотя и не соглашается с предположением о возможности конвергентного пути формирования индоевропейской языковой семьи [4, с. 70]. Г. А. Климов подчёркивает, что позиции приверженцев теории «родословного древа» ослабила также дешифровка древних хеттских, лувийских, тохарских и греческих текстов: она сделала очевидным то, что древняя конфигурация языковой семьи могла быть более сложной и, в частности, характеризоваться более отдаленной степенью родства ее ингредиентов, чем в данный момент [там же, с. 70–71].

Анализируя концепцию Н. С. Трубецкого [12, с. 89–94], Т. С. Шарадзенидзе отмечает, что предположение о большом количестве индоевропейских языков в историческом прошлом не противоречит идее дивергентного их развития. Положения Н. С. Трубецкого о конвергентном развитии языков и языковых союзах, высказанные на 1-м Международном конгрессе лингвистов (1928), повлияли на европейское языкознание, прежде всего на исследователей Пражской школы (Р. Якобсон и др.).

По мнению В. П. Нерознака, теория «аллогенетического родства» Н. С. Трубецкого, приведшая к открытию языкового союза как нового типа языковой общности, стала своеобразной попыткой объединить обе «парадигмы» теорий праязыков – «парадигму» А. Шлейхера и «парадигму» И. Шмидта и Г. Шухардта [5].

В истории теории праязыковых состояний В. П. Нерознак выделяет три конструктивные парадигмы: теорию «родословного древа» А. Шлейхера и ее последующие преобразования, в которых праязык мыслится как языковая реальность; «волновую» теорию И. Шмидта и Г. Шухардта – праязык представляется как диалектный континуум; теорию «аллогенетического родства» Н. С. Трубецкого – праязык предстает как результат контактного взаимодействия генетически разнородных в языковом плане сообществ. Четвертая, деструктивная, парадигма отрицает эвристическую и познавательную ценность понятия праязыка как такового.

Основным недостатком теории «аллогенетического родства»

Н. С. Трубецкого В. П. Нерознак считает недостаточную аргументированность ее основы. Так, «союз средиземноморских языковых семейств» Н. С. Трубецкой выделял на основании единичных признаков, таких, как наличие у существительных разных грамматических родов или изменение корневых гласных при формообразовании (*соберу – собрать – сбор*) [10, с. 258]. Такого рода соответствия могут сейчас рассматриваться как чисто типологические.

Таким образом, исследования изменений конвергентного характера показали, что условия развития языков были намного более сложными, чем полагали лингвисты XIX в. Нельзя считать обоснованными концепции, авторы которых отказываются от дивергентных интерпретаций и идеи языкового родства. Адекватное изучение поставленных вопросов прольет свет не только на конвергенцию, но и на дивергенцию языков [12, с. 107].

Как отмечает В. К. Журавлев, вторая половина XIX в. и начало XX в. характеризовались бурным развитием сравнительно-исторического языкознания, в том числе и славянского. Были исследованы и опубликованы основные памятники славянской письменности, успешно развивалась наука о старославянском языке, были написаны исторические и сравнительные грамматики славянских языков, составлены исторические и этимологические словари. В это время появляется большое количество специальных исследований, посвященных праславянскому языку. В Берлине, Вене, Лейпциге, Праге, Кракове, Варшаве, Киеве, Львове, Харькове, Москве, Петербурге, Казани и других университетских центрах работали выдающиеся ученые, которые обогатили своими ценными открытиями компаративистику в целом и славянское языкознание в частности [3, с. 459–460].

Методологические основы сравнительно-исторических исследований этого периода базировались на положениях младограмматиков, подвергших критике «натуралистическую» концепцию А. Шлейхера. Во-первых, в противовес односторонней и последовательной дивергенции языков по схеме «родословного древа» была выдвинута концепция попеременной дивергенции и конвергенции (дифференциации и интеграции) языков, которая определенным образом согласовывала теорию «родословного древа» с «волновой» теорией. Подобные идеи высказывали уже Ф. Ф. Фортунатов (о дивергентно-конвергентной эволюции языков), И. А. Бодуэн де Куртене (о смешанном характере всех языков) и др. Это позволило Н. С. Трубецкому выдвинуть позднее концепцию «языковых союзов». Во-вторых, усиливается внимание к процессам,

которые происходят в «живых» языках и народных говорах, к выявлению звуковых соответствий. Можно говорить о том, что данные диалектологии вступили в противоречие с моделью «родословного древа», вследствие чего и возникла «волновая» модель [там же, с. 460].

Н. С. Трубецкой считал существование правосточнославянского языка твердо установленным фактом в славистике. Однако вопрос о том, когда и как распалось «общерусское» языковое единство, остался без ответа. В связи с этим ученый конкретизировал понятие «распада», под которым следует понимать возникновение такого состояния, при котором отдельные диалекты теряют способность переживать вместе с другими диалектами существенные фонетические и грамматические изменения [9, с. 143].

Н. С. Трубецкой отмечал, что положение об индоевропейском праязыке противоречит тому факту, что, насколько мы можем проникнуть в далекое прошлое, мы всегда находим множество индоевропейских языков. Но предположение о едином индоевропейском праязыке, по Н. С. Трубецкому, нельзя признать совсем невозможным. Однако оно не является и безусловно необходимым, без него можно обойтись [8, с. 45]. Вместе с тем исследователь ввел в обращение понятие «языковое семейство», которое не предусматривает общего происхождения языков от одного праязыка. Это «группа языков, которые, кроме ряда общих черт языкового строения, обнаруживают также еще ряд общих «материальных совпадений», т. е. группа языков, в которых значительная часть грамматических и словарных элементов представляет закономерные звуковые соответствия» [там же]. И для объяснения этих закономерностей не обязательно допускать общее происхождение языков данной группы, так как такая закономерность существует и при массовых заимствованиях между неродственными языками [там же].

Таким образом, «нет, собственно, никакого основания, заставляющего предполагать единый индоевропейский праязык, из которого якобы развились все индоевропейские языки. С таким же основанием можно предполагать и обратную картину развития, то есть предполагать, что предки индоевропейских ветвей первоначально были непохожи друг на друга и только с течением времени благодаря постоянному контакту, взаимным влияниям и заимствованиям значительно сблизились друг с другом, однако без того, чтобы вполне совпасть друг с другом. История языков знает и дивергентное и конвергентное развитие» [там же, с. 46]. Языковая семья может быть

не только продуктом чисто дивергентного или чисто конвергентного развития языков, но и продуктом соединения обоих типов развития в разных пропорциях.

Н. С. Трубецкой выделял «языковые семейства» по 1) сетевидному (или цепевидному) типу членения (славянские языки, в которых почти каждый язык является словно переходным звеном между другими; эта связь осуществляется переходными говорами, при этом нити связей тянутся и поверх границ, между группами), который может преобладать при дивергентном развитии языков и 2) кирпичевидному типу членения (при сравнении славянских языков с другими индоевропейскими цепевидное членение прекращается), который может преобладать при преимуществе конвергентного развития [там же, с. 47–48]. Н. С. Трубецкой допускал, что индоевропейских языков сначала было несколько и они представляли собой «языковой союз», из которого потом с течением времени развилось «языковое семейство». Ретроспективно лингвисты вынуждены рассматривать эти члены древней индоевропейской группы языков как «диалекты индоевропейского праязыка», но выводить их непременно из одного общего источника нет никаких оснований [там же, с. 53].

«Волновая» теория, по Н. С. Трубецкому, может быть применена не только к диалектам одного языка и к группам родственных языков, но и к соседним неродственным языкам. Такие языки как бы «заражают» друг друга и в результате получают ряд общих особенностей в звуковой и грамматической структуре. Количество таких общих черт зависит от продолжительности географического соседства данных языков. Всё это можно применить и к «языковым семействам». В большинстве случаев «языковое семейство» обнаруживает определенные особенности, которые позволяют объединиться с соседним «семейством». Таким образом, отмечал Н. С. Трубецкой, отдельные «семейства» образуют целые цепи [там же]. Учитывая эту склонность к «цепному» географическому распределению «языковых семейств», а также то, что все структурные черты индоевропейского языкового строя отдельно встречаются и в неиндоевропейских языках, можно с некоторой степенью достоверности определить приблизительное географическое место возникновения индоевропейского языкового строя. Такие географические указания Н. С. Трубецкой считал «удовлетворительными».

Подробно анализируя методику исследований А. А. Шахматова, Н. С. Трубецкой отмечал, что хотя он (как и его учитель

Ф. Ф. Фортунатов) теоретически отбрасывал теорию «родословного древа», в своих исследованиях не смог освободиться от ее влияния: сам того не замечая, он всегда представлял себе развитие языка в как разветвление «родословного древа». Так, белорусский – это соединительное звено между великорусским и украинским языками. Для приверженца «волновой» теории здесь нет ничего странного: в связи с географическим положением белорусского этот факт сам самоочевиден. По-иному обстоит дело для сторонника теории «родословного древа»: для него переходные говоры – чрезвычайно сложная проблема. Чтобы решить ее в духе теории «родословного древа», остается лишь один путь – признать наличие этнических и диалектных смешений [9, с. 145]. Поскольку теорию «родословного древа» можно рассматривать как «окончательно преодоленную точку зрения», шахматовское объяснение происхождения восточнославянских языков не является экспланаторным [там же].

Как справедливо отмечают Н. И. Толстой, Вяч. Вс. Иванов, Т. В. Гамкрелидзе, концепция «распада языка» Н. С. Трубецкого «значительно отличается от упрощенной теории «родословного древа» А. Шлейхера» [1, с. 507]. «Распад языков», по мнению Н. С. Трубецкого, – это не обязательно хронологически последовательное членение одного целого на блоки, а потом разделение этих блоков на более мелкие части, как это представлено теорией «родословного древа». Дивергентный процесс является более сложным. Н. С. Трубецкой это и подкрепил примером возникновения и развития восточнославянского (древнерусского) диалектного континуума [там же].

В статье «Вавилонская башня и смешение языков» Н. С. Трубецкой, говоря о многообразии национальных языков и культур, считает его следствием «закона дробления». С одной стороны, «язык есть непрерывная цепь говоров, которые постепенно и незаметно переходят один в другой», с другой – языки объединяются в «семейства», «ветви», «подветви». Так возникают отношения языковых единиц, которые объединяются генетически, т. е. как происходящие от диалектов единого когда-то праязыка.

Здесь Н. С. Трубецкой высказывает распространенную точку зрения на праязык. Однако далее он излагает новый подход к проблеме генетических сообществ. Н. С. Трубецкой делает далеко идущий вывод о том, что «союзы» генетически неродственных «языковых семейств» существуют по всему земному шару. При этом часто бывает, что «семейство» или отдельный язык принадлежат сразу двум союзам или колеблются между двумя соседними союзами,

играя, следовательно, ту же роль, что и переходные говоры в генетической классификации.

Таким образом, принимая во внимание обе возможные группировки языков, т. е. генетическую (по «семействам») и негенетическую (по союзам), можно сказать, что все языки земного шара представляют собой некоторую непрерывную сеть звеньев, взаимно переходящих друг в друга, как цвета радуги. И именно из-за непрерывности этой «языковой радужной сети» и постепенности переходов от одного ее сегмента к другому общая система языков земного шара при всем своем пестром многообразии представляет все-таки какое-то, правда только воображаемое, целое. Следовательно, в языках действие «закона дробления» приводит не к анархическому распылению, а к «стройной гармонической системе», в которой всякая часть, вплоть до мелкой, сохраняет свою яркую неповторимую индивидуальность и единство целого достигается не обезличением частей, а непрерывностью самой «радужной языковой сети».

Идеи Н. С. Трубецкого относительно «дробления» языков и «языковых союзов» восходят к мыслям Ф. Ф. Фортунатова, который, размышляя над проблемами исторической дивергенции и конвергенции языков, писал в 1902 г.: «Каждый язык принадлежит известному общественному союзу, т. е. каждый язык принадлежит людям как членам того или иного общества, а изменения, которые происходят в обществе, сопровождаются соответствующими изменениями: дробление общества на те или другие части отвечает дроблению языка на отдельные наречия, а объединение частей общественного союза отвечает и в языке объединением наречий» [11, с. 79].

Концепция «аллогенетического родства» Н. С. Трубецкого очень близка также взглядам Г. Шухардта, который писал в 1925 г.: «Мне кажется, что ... родственные отношения между диалектами можно уподобить понятиям о бесконечном и разнообразном в математике» [13, с. 274–275]. Подобные идеи развивал в 20-е гг. XX в. и Е. Д. Поливанов.

В отличие от И. Шмидта, который считал праязык научной фикцией, Н. С. Трубецкой не отказался от понятия праязыка. Вместе с тем он видел в праязыке своего рода «ингредиентную» систему и подчеркивал, что языки одной семьи не обязательно должны происходить из одного и того же праязыка. Языковая семья может быть результатом как дивергенции, так и конвергенции языков.

Исследование наследия Н. С. Трубецкого является очень

перспективным. В частности, идеи евразийства должны быть глубоко осмыслены с позиций разных наук. Концепция «аллогенетического родства» Н. С. Трубецкого, как показал сам ученый, применима не только к индоевропейскому языковому материалу, но и к алтайским языкам. Таким образом, труды Н. С. Трубецкого требуют более пристального внимания лингвисторграфов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гамкрелидзе Т. В. Послесловие / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Н. И. Толстой // Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. – М. : Прогресс, 1987. – С. 492–519.
2. Гумилев Л. Н. Историко-философские труды князя Н. С. Трубецкого (заметки последнего евразийца) / Л. Н. Гумилев // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М. : Прогресс, 1995. – С. 31–54.
3. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов / В. К. Журавлев // Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции / общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.
4. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / Г. А. Климов // отв. ред. Н. З. Гаджиева. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
5. Нерозник В. П. Праязык: реконструкция или реальность? / В. П. Нерозник // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 26–43.
6. Серебренников Б. А. Методы лингвогеографических исследований / Б. А. Серебренников // Общее языкознание : Методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – С. 120–167.
7. Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований / Б. А. Серебренников // Общее языкознание : Методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – С. 34–106.
8. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме / Н. С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М. : Прогресс, 1987. – С. 44–59.
9. Трубецкой Н. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства / Н. С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М. : Прогресс, 1987. – С. 143–167.

10. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 352 с.

11. [Фортунатов Ф. Ф.] Сравнительное языковедение : Лекции ординарного проф. Ф. Ф. Фортунатова, читанные в 1899–1900 г. / Ф. Ф. Фортунатов. – [Литограф. изд. – М., 1899–1900.] – 286 с.

12. Шарадзенидзе Т. С. Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков / Т. С. Шарадзенидзе / Теоретические основы классификации языков мира. Проблема родства / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1982. – С. 63–107.

13. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию / Г. Шухардт. – М. : Изд-во иностр. лит., 1950. – 292 с.

У статті подано стислі відомості з біографії видатного російського лінгвіста, філософа, історика, культуролога М. С. Трубецького. З позицій сучасної компаративістики й лінгвістичної історіографії розкрито внесок М. С. Трубецького у розв'язання проблеми моделювання історії прамови.

Косьонкина Г. Ю.

(м. Слов'янськ)

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ТА ДІАХРОНІЧНОЇ УНІВЕРСОЛОГІЇ

У XIX – XX ст. набула важливості для мовознавства історична типологія як особливий аспект типологічних досліджень. Історико-типологічні дослідження здійснювалися упродовж усього XIX ст. з різним ступенем інтенсивності. У цій статті робиться спроба проаналізувати головні проблеми історико-типологічних досліджень, які насамперед пов'язані з розробкою їхнього теоретичного обґрунтування.

Актуальність статті полягає в тому, що теоретичні проблеми, які є надзвичайно важливими для розкриття головних питань історичної типології, висвітлені недостатньо. Монографічні дослідження з теоретичних проблем історичної типології практично відсутні.

Мета статті – розглянути певні аспекти теоретичних проблем історико-типологічних досліджень.

У визначенні місця історичної типології серед інших наукових галузей мовознавства центральну роль відіграє діахронічна типологічна константа. Вона і є та вихідна категорія, за межами якої

історична типологія не існує і не може існувати. Термін *діахронічна константа* було вперше застосовано М. М. Гухман [3, с. 23]. Діахронічні константи розглядаються як моделі, що узагальнюють об'єктивно закономірності мовних перетворень. Це той будівничий матеріал історичної типології, який незмінно присутній у всіх її різновидах: в історичній типології споріднених та неспоріднених мов, у функціональній, формально-структурній та контенсивній (змістовній) типології. Саме діахронічна константа об'єднує всі ці різновиди в єдиний напрям лінгвістичних досліджень – історичну типологію [10, с. 34].

Предметом вивчення історичної типології є не індивідуальні, випадково виявлені в тих чи інших мовах зміни, а процеси типові, тобто узуальні не тільки для групи споріднених мов, а й для мов історично не пов'язаних. Випадкові паралелі, які стосуються матеріалу двох чи трьох близьких або контактуючих мов, виключаються.

Одним з головних критеріїв визначення діахронічних констант є критерій односпрямованості модельованих процесів. Займаючись розробкою цього питання, дослідники, як Г. Альтман, В. Лефельд та Х. Хаарман намагалися будувати теорію мовних змін на основі створених типологічних класифікацій [6, с. 54]. Обов'язковими стали такі вимоги: 1) відповідність (узгодження) теорії з тими процесами, які були відмічені в минулому, тобто теоретичні узагальнення повинні підтверджуватися засвідченими емпіричними фактами; 2) здібність передбачати напрямок майбутніх змін шляхом виявлення стійких закономірностей, що утворюють основу мовних змін [10, с. 50]. Це означає, що предметом подібної теорії є діахронічні універсалії.

Який зв'язок має предмет історичної типології з універсаліями, як співвідносяться діахронічні універсалії з діахронічними константами? Яка сутність терміна *діахронічні (типологічні) константи*?

Розробка цих питань привертала увагу багатьох мовознавців. Але дослідники приділяли увагу саме уточненню поняття *універсалія*, виділення «повних» та «неповних», імплікаційних універсалій, складання списку універсалій, які були виявлені дослідниками на різних рівнях мови [8, с. 24].

Наприкінці 60-і рр. ХХ ст. інтерес до загальної теорії універсалій значно послабшав не тільки в радянському, й в зарубіжному мовознавстві. Наприклад, праці Дж. Грінберга, як і праці Х. Зайлера [11, с. 125], присвячені не стільки виявленню універсалій, скільки дослідженню відмінностей у формах реалізації деяких

загальних понять та категорій. Головну роль відіграє аналіз типологічного варіювання.

Згідно з твердженням М. М. Гухман, предметом типології є ті мовні категорії, властивості, ознаки, які мають «загальномовний статус» [1, с. 37]. Зауважимо, що незалежно від аспектів типологічних досліджень (синхронічні, діахронічні), незалежно від використаного матеріалу (споріднені, неспоріднені мови) змістом типології є вивчення співвідношення загального та часткового, дослідження того, як це загальне реалізується у своєрідних властивостях різних за своєю будовою мов. Як вважає М. М. Гухман, цьому завданню підпорядковується й типологічна класифікація мов [2, с. 45].

Подібне трактування цих проблем було характерним для радянського мовознавства, починаючи з досліджень 30-х рр. Одним з головних завдань було не вивчення загального «універсального», а аналіз специфічних форм реалізації цього загального. Виділення інваріантів не розцінювалося лише з точки зору можливості проектування будь-якої моделі. Воно було також засобом розуміння діалектичного зв'язку загального та часткового. Саме ця риса відрізняє дослідження радянських мовознавців від пізніших праць, присвячених універсаліям [1, с. 38].

Досліджуючи універсалії, мовознавці визначають два підходи, дві методики, які умовно можна назвати емпіричною та дедуктивною теорією універсалій. Дослідники також погоджуються з тим, що існують універсалії, які не потребують зібрання фактів різних мов і які включені в сучасне розуміння сутності людської мови. До таких універсальних онтологічних ознак відноситься знаковість, лінійність, інтонаційна організація, модальність. Певні типи значення, такі, як якість, кількість, також відносяться до універсалій.

Як вважає М. М. Гухман, «усі перераховані універсалії є повними, які визначаються дедуктивним шляхом, без опори на зіставлення матеріалу різних мов» [2, с. 45]. Для їх пізнання не потрібно було узагальнення емпіричних фактів багатьох мов: достатньо було наукового розгляду й аналізу однієї мови, щоб зрозуміти їх універсальний характер.

Однак серед повних універсалій виділяються дві принципові групи. У першу групу входять категорії сталі та незмінні, які знаходяться за межами варіювання, є незалежними від індивідуальної специфіки тієї чи іншої мови, наприклад знаковість чи системність. У другу – ознаки, яким притаманне розмаїття форм їх реалізації, наприклад модальність, кількість, якість та ін. У другій групі універсалій з'являється певний дедуктивний інваріант, модифікації

якого представлені матеріалом різних мов. Саме він дозволяє розмежувати загальні властивості та індивідуальні характеристики, як, наприклад, у працях В. З. Панфилова, що присвячені дослідженням категорій кількості та якості [4, с. 145]. Тільки ця друга група універсалій співвідносна з типологією.

Після поняття, що отримало статус «універсалії», підлягає перевірці та вивченню форм її реалізації шляхом зіставлення матеріалу різних мов із широким включенням зібраного та опрацьованого матеріалу. При цьому особливе значення має урахування відмінностей у рівні узагальнення відповідних значень у різних мовах, розмежування граматичних та неграматичних засобів їх реалізації.

Застосування аналітичної процедури можливо лише тому, що знання мовного матеріалу, які були накопичені емпіричним шляхом до встановлення той чи іншої універсалії, створило додаткові передумови для ствердження універсального характеру таких мовних категорій, як модальність. Отже, узагальнення передуює встановленню універсалій. М. М. Гухман стверджує, що аналітична процедура починає використовуватися лише в той момент, коли ми переходимо від питання, чи є ця категорія універсальною, до того, як ця категорія реалізується в різних мовах. Цей перехід означає включення типологічних параметрів у вивчення універсалій [1, с. 40].

Отже, ми бачимо, що лише певна група повних універсалій співвідносна з типологічним варіюванням та є саме тим відправним пунктом для виявлення типологічно маркованих ознак, які визначають своєрідність конкретних мов. Щодо так званих неповних (імплікаційних) універсалій, то М. М. Гухман вважає, що «не слід розглядати всі раніше наведені в літературі зразки стійких імплікацій як універсалії» [там же]. Вона підкреслює, що це стосується не тільки ізолюючих ознак (деякі граматичні універсалії, що насамперед пов'язані із порядком значущих елементів), які знаходяться у списку Дж. Грінберга, а й більш складних залежностей, що відображають диференційні показники визначених груп чи класів мов. У всіх подібних випадках виявляються визначені константи, які є більш-менш релевантними, але неуніверсальними. Наприклад, якщо в мові існує відмінність у оформленні виробника (носія) ознаки в різних групах дієслів, то в ньому відсутнє загальне спеціалізоване оформлення «прямого об'єкта», тому що неоформлений відмінок може виступати при одних дієсловах у функції суб'єкта, при інших дієсловах – у функції об'єкта [2, с. 39]. Цей варіант не є універсальним, а поєднує визначену групу мов та відокремлює певну

сукупність типологічних диференційних ознак.

Зіставлення морфологічних типів дозволяє зробити висновок, що існує обов'язкова залежність засобів вираження реляційних значень від структури слова. Можливо, що подібне твердження виявиться повною універсалією, яка була отримана шляхом узагальнення закономірностей типологічних констант. Але самі ці константи не є універсаліями. Термін *неповна універсалія* є невдалим. Через обмеженість явищ, які позначені цим терміном, неможливо використовувати поняття «універсалія».

М. М. Гухман пропонує у всіх подібних випадках використовувати термін *константа*. Це узуальна для різних мов ознака, не зумовлена ні генетичними, ні ареальними зв'язками [1, с. 41].

Пошуки форм обмеження об'єктів, що отримали статус універсалій, розпочали вже давно. Так, Є. Курилович та Х. Зайлер намагалися намітити принципи, які дозволили б визначити дійсні універсалії, спираючись на ідеї, що висунув ще Е. Косеріу [11, с. 131]. Однак ці явища не мали термінологічного характеру та не були завжди обов'язковими, що призвело до пошуків інших термінів.

Розглядаючи це питання, Дж. Грінберг у першому томі «Universals of human language» використовує як термін *linguistic universals (language universals)*, так і нове термінологічне утворення *cross-linguistic generalizations (міжмовні узагальнення)*. Він стверджував, що вивчення цих утворень і є головним об'єктом типології [9, с. 34].

Перенесення цього терміна в діяхронію додатково посилювало його нечіткість через специфіки розвитку мови. Свідченням цього є присвячені діяхронічним універсаліям праці. Так, в цих роботах виділяються такі універсалії: 1) типи процесів, які можуть виступати як діяхронічних універсалій – утворення метафор та метонімії, зміни згідно з аналогією та ін.; 2) процеси, які повторюються в різних мовах світу: назалізація голосних перед носовим, із можливим подальшим зникненням приголосного, різновиди асимілятивних процесів; 3) загальні тенденції в розвитку груп споріднених мов [7, с. 57]. Однак явища, які постулюються як діяхронічні універсалії, дуже неоднорідні. Будь-які процеси, що обмежені групою споріднених мов, не можуть відповідати тим критеріям обов'язковості та узагальнення, які повинні характеризувати повну універсалію.

Звертаючи увагу на типологічне вивчення груп споріднених мов, Грінберг відмічав, що лише зіставлення із закономірностями перетворення будови різних мов у різноманітних частинах світу

дозволить встановити, чи є виявлені в історії індоєвропейських мов тенденції загальними, чи є вони діахронічними універсаліями, чи вони відображають лише закономірності розвитку мов цієї сім'ї.

У той час як синхронні повні універсалії (статичні) базуються на онтологічних ознаках мови, а також виводяться значною мірою з внутрішньої структури акта комунікації, діахронічні універсалії формулювалися на базі обмежених спостережень та суб'єктивних передбачень. Найчастіше вони будувалися згідно з моделлю імплікації: якщо в мові змінюється порядок слів, то... Не випадково Г. Хенігсвальд, описуючи можливі шляхи виявлення «універсалій мовних змін», зауважив: «якщо такі дійсно існують» [5, с. 84].

Спроба постулювати діахронічні універсалії тим самим шляхом, яким це здійснювалося у відношенні повних синхронних універсалій, тобто виходячи з онтологічних характеристик мови, зараз виявляється не дуже результативним: мабуть, лише небагато тверджень про мовні зміни задовольняють статус універсалій.

Положення, яке безперечно є діахронічною універсалією, говорить про те, що всі мови змінюються залежно від змін суспільного існування їх творців та носіїв. У цій універсалії відображається одна з головних онтологічних характеристик мов. Разом з цим ця діахронічна універсалія виявляє шляхи вивчення різноманітних аспектів змін мови. Найбільш прямолінійний та чіткий вияв цієї діахронічної універсалії – у розвитку мови, у тих перетвореннях, які відбуваються в системі форм. Оскільки сутність змін суспільного існування – розвиток, перехід від нижчих форм до вищих та зміна мови, яка відбиває процес суспільного розвитку, спричиняє прогрес мови. Це твердження може розглядатися як повна діахронічна універсалія. Отже, згідно з тезою М. М. Гухман, повні діахронічні універсалії – це головні положення історико-матеріалістичної теорії розвитку мови [1, с. 45].

Питання про співвідношення цих діахронічних універсалій з історичною типологією достатньо складне. Ймовірно, що до діахронічних універсалій слід віднести нерівномірність темпів змін не тільки окремих рівнів, а й окремих ділянок мовної системи.

На сучасному етапі розвитку досліджень процесів у формально-структурній чи змістовній (контенсивній) типології можливо лише виявлення діахронічних констант – односпрямованих змін, що мають певну частотність та узуальність і відбуваються в мовах, не пов'язаних між собою ні генетично, ні ареально. Але навіть розповсюдженість аналогічних мовних процесів в різних частинах світу не дає ще підстави для ствердження їх універсальності. Це

відбувається не тільки через обмеженості відомого матеріалу. Спостереження універсальних, а тим паче константних категорій у різних мовах розкривають ніяк не тотожні, хоча інколи й схожі шляхи їх змін та розвитку. Отже, актуальні питання діахронічної універсалогії потребують подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гухман М. М. Историческая типология и проблема диахронических констант / Мирра Моисеевна Гухман. – М. : Наука, 1981. – 247 с.
2. Гухман М. М. Лингвистические универсалии / Мирра Моисеевна Гухман. – М. : Наука, 1979. – 234 с.
3. Гухман М. М. О содержании и задачах исторической типологии. Всесоюзная научная конференция по теоритическим вопросам языкознания. Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний / Гухман М. М. – М. : Наука, 1977. – 224 с.
4. Панфилов В. З. Философские проблемы языкознания / Панфилов В. З. – М. : Наука, 1977. – 328 с.
5. Хенігсвальд Г. Существуют ли универсалии изменений / Хенігсвальд Г. // Новое в лингвистике. – М. : Наука, 1970. – Вып. 5. – 264 с.
6. Altmann G. Allgemeine Sprachtypologie. Prinzipien und Messverfahren / Altmann G., Lehfeldt W. – München, 1973. – 235 s.
7. Cowgill W. A search for universals in Indo-European diachronic morphology / Cowgill W. // Universals of human language. – 1976. – V. 2. № 1. – P. 55–64.
8. Greenberg J. H. Language universals / Greenberg J. H. // Current trends in linguistics. – 1957. – V. 3. № 1. – P. 23–27.
9. Greenberg J. H. Typology and cross-linguistic generalizations / Greenberg J. H. // Universals of human language. – 1978. – V. 1. № 1. – P. 25–37.
10. Haarmann H. Grundzüge der Sprachtypologie / Haarmann H. – München, 1976. – 327 s.
11. Seiler H. Universals of human language / Seiler H. // Universals of language. – 1978. – V. 2. № 1. – P. 123–137.

В статье проанализированы основные проблемы историко-типологических исследований, которые прежде всего связаны с определением места диахронической универсалии в исторической типологии. Предпринята попытка уточнения и разделения таких

понятій, як діахроническая константа и діахроническая универсалия.

Карат О. В.

(м. Горлівка)

ПРОБЛЕМА ДІАХРОНІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 60-х – 70-х рр. ХХ ст.

Метою цієї статті є розв'язання проблеми визначення поняття діахронічних універсалій у російській науковій думці 60-х – 70-х рр. ХХ ст.

Проблема універсалій, як і гіпотетичні припущення про універсальність тих чи інших явищ у мові, не можна вважати досягненням лінгвістики нашого часу, проте заслуга сучасної лінгвістики в тому, що вона майже вперше в історії мовознавства, спираючись на попередній досвід, звернула увагу на методичний та методологічний бік дослідження універсальних явищ у мовах світу.

Б. А. Успенський, зокрема, говорить про актуальність дослідження універсальних закономірностей мов у 60-і – 70-і рр. ХХ ст.: «Надзвичайно важливим є складання та постійне поповнення реєстру... універсалій; у прямому зв'язку з цим знаходиться проблема оптимального запису універсалій та їх логічного переформування» [7, с. 30]. Також лінгвіст вважає, що дуже актуальною є завдання розробки методів виявлення універсалій. Попереду й велика робота з визначення зв'язків між виявленими універсалиями та розгляду причин виникнення тих чи інших універсальних явищ, які, до речі, можуть бути як лінгвістичного, так і екстралінгвістичного плану.

Перші твердження про наявність у мові універсалій знаходяться в античних граматиках. У середні віки з'являється термін *grammatica universalis*. З виникненням у 1660 р. граматики Пор-Рояля А. Арно та К. Лансло проблема універсалій стає однією з центральних у теоретичній граматиці. Логічний напрям у мовознавстві приділяв переважну увагу спільному в мовах, а не тому, що мови розрізняє. І лише виникнення в першій чверті ХІХ ст. порівняльно-історичного мовознавства дало початок спробам виявити розбіжності між мовами, причому ці розбіжності пояснювалися різними шляхами історичного розвитку конкретних мов, різними етнокультурами тощо.

Зацікавленість мовними універсалиями знову виникла в середині ХХ ст., у зв'язку з успіхами у структурній, генеративній та функціональній лінгвістиці. Дослідження мовних універсалій у цей період здебільшого велися в межах типологічного мовознавства, і

лише поступово з'являлось усвідомлення того, що в типологічній лінгвістиці і в лінгвістиці універсалій є свої специфічні предмет, мета й завдання. Типологічна лінгвістика досліджує переважно відмінності в будові мов, лінгвістиці універсалій – спільне між мовами. Водночас типологія звертається до універсології, коли вона не може пояснити типологічний збіг між мовами ні генетичними, ні ареальними чинниками. Тоді типологія звертається до думки, що цей збіг зумовлений загальними закономірностями людської мови. У зв'язку з цим велике значення мають праці Дж. Грінберга, який запропонував власний індуктивний за суттю метод статистичних вибірок.

У наш час вивченню мовних універсалій допомагає розширення меж структурної типології, знайомство з мовами (зокрема безписемними) Африки, Океанії, Латинської Америки. Останнім часом спостерігається звернення дослідників до універсалій тексту й порядку компонентів у синтаксичних структурах. Ці універсалії знаходять пояснення в «мовній картині світу».

Сучасний період розвитку мовознавства характеризується високим ступенем зацікавленості щодо проблеми універсалій. Тлумачення мовних універсалій має неозначну природу.

Б. О. Серебренников зазначає, що «передусім, до поняття універсалій включаються так звані абсолютні універсалії типу: «В усіх мовах є голосні та приголосні», «Будь-яка мова має дейктичні елементи» та ін.» [5, с. 3]. Разом з тим спостерігається спрямованість визнання як універсалій таких явищ, які фактично не мають ознаки загальної, абсолютної розповсюженості. На думку авторів «Меморандуму про мовні універсалії», видається «важливим включити до поняття універсалій такі загальні закони або тенденції, що здійснюються з високим ступенем вірогідності для різних мов або однієї мови в процесі її існування в часі» [2, с. 122]. Ці так звані діахронічні універсалії мають вірогідний характер. Саме такий характер притаманний і деяким структурним кореляціям, наприклад: «З більшою, ніж випадкова, вірогідністю можна очікувати, що в мовах з порядком VSO, що домінує, прикметник стоїть після іменника» [2, с. 128].

Зважаючи на зазначене, Б. А. Успенський дає таке визначення поняття *універсалії*: «Під мовними універсаліями прийнято розуміти закономірності, спільні для всіх мов або для їх абсолютної більшості» [7, с. 10]. Це визначення, стверджує Б. О. Серебренников, містить певне протиріччя, оскільки воно розповсюджується одночасно на явища універсальні та неуніверсальні [5, с. 3]. Він вважає, що тут поєднані два різних типи явищ, що об'єднуються терміном *універсалії*.

Протиріччя самого визначення універсалій, в якому фактично зливаються поняття нетипологічні та безпосередньо типологічні (лінгвістичні універсалії), є причиною того, що дотепер мають місце спроби визначення їхньої сутності.

Керуючись спільним критерієм універсальної розповсюженості явища, деякі лінгвісти (Н. В. Солнцева, В. М. Солнцев) універсаліями вважають такі спільні ознаки мови, як категорії речення та члена речення, ті чи інші засоби зв'язку слів у реченні. До універсалій також відносять семантичні за своєю природою понятійні категорії, причому до семантичних категорій цього плану приєднуються категорія діяча (агенса), впливу (фактивності), об'єкта впливу, категорія об'єкта володіння, категорія пересування у просторі (С. Д. Кацнельсон). Також С. Д. Кацнельсон, окрім семантичних категорій, серед універсальних категорій виділяє ще змістовні категорії, що зумовлюються внутрішніми закономірностями відбиття позамовного змісту у формах мови. До таких категорій відносяться, наприклад, категорія субстанції, займенниковості, підмета та прямого об'єкта та ін. На думку А. В. Бондарка, «в семантичному змісті виду та способів дії... знаходять відбиття такі ознаки, які не є специфічними лише для слов'янських мов. Такими є ознаки подовженості, процесу, повторюваності або неповторюваності; пор. також такі ознаки в області способів дії, як результативність, початок, обмеження подовженості...» [1, с. 7–8].

М. М. Гухман вважає доцільним виділяти, окрім понятійно-змістовних універсалій, структурно-формальні універсалії, а також «універсалії за різними показниками». У цих умовах під універсаліями розуміють відносно стійкий зв'язок певного набору «ознак, властивих одній значній групі мов на відміну від іншої групи» [3, с. 6].

Універсаліями інколи називають спільні, або універсальні, шляхи виникнення тих чи інших мовних явищ. Наприклад, К. Є. Майтинська розглядає як універсальний шлях розвитку займенникових слів розділення спільної категорії слів на називні та указові [4, с. 96–100].

Тим не менш виявляється можливим визначити принцип розмежування універсальних явищ та лінгвістичних універсалій. «Якщо відволіктися від тривіальностей, що їх називають абсолютними лінгвістичними універсаліями, які фактично є спільними властивостями мов, – говорить фахівець з дослідження універсалій, – то легко можна помітити, що багато інших типів універсалій пов'язано з наявністю в різних мовах світу ізоморфних

рис, спільних ознак або однакових за своєю сутністю процесів, що дають однакові результати» [5, с. 4]. Також лінгвіст зазначає, що основу лінгвістичної універсалії складає спільність мовної, а не понятійної ознаки. Дослідження проявів семантичної понятійної категорії у різних мовах зазвичай має своїм результатом не виявлення спільності її відбиття, а навпаки, констатацію значних відмінностей в цьому плані.

Узагальнюючи вищезазначене, Б. О. Серебренников дає більш точну дефініцію лінгвістичної універсалії. Мовна універсалія – це спільний, ізоморфний засіб відбиття інтрасистемних кореляцій мовних елементів або одно типовий за своїм характером процес, що дає однакові результати, які виявляються з достатньо високим ступенем частотності у різних мовах світу [5, с. 5].

Мовні універсалії є предметом вивчення лінгвістичної універсології. Вони трактуються також як «спільні, суттєві ознаки, що виявляються в усіх або більшості мов світу» [6, с. 320]. Ці ознаки постулюються у вигляді гіпотез, які перевіряються потім на емпіричному матеріалі конкретних мов. Іншими словами, лінгвістична універсологія є теоретичною й дедуктивною дисципліною. Тому деякі мовознавці вважають, що загальна теорія мови – це передусім теорія мовних універсалій.

Існує декілька класифікацій універсалій, що будуються на різних підставах. Одна з таких класифікацій ґрунтується на відношенні до осі синхронія / діяхронія. Так, виділяють синхронічні (статичні) та діяхронічні (динамічні) універсалії.

Б. О. Серебренников констатує, що про діяхронічні універсалії йшлося вже у спеціальному дослідженні А. Шлейхера про так званий зетацізм, де Шлейхер простежував історичні долі приголосних в положенні перед *f* у різних індоєвропейських та неіндоєвропейських мовах, всюди відмічаючи схожі результати, наприклад перетворення попередніх приголосних в африкати. Ця ідея, звичайно, була підтримана багатьма лінгвістами (Г. Курциусом, М. Граммоном, А. Мейє, Ф. Є. Коршем, М. М. Покровським, Р. Готьо). «Слід також відзначити, – пише лінгвіст, – що всі будь-скільки значущі відкриття в індоєвропейстиці фактично засновувалися на використанні діяхронічних універсалій» [5, с. 8].

У зв'язку з цим автори «Меморандуму...» підкреслюють, що «із загальнолінгвістичного погляду деякі універсалії логічно інтерпретувати як результат динамічних процесів, наприклад семантичну метафору – як результат метафоричних семантичних змін; наявні в усіх (або майже в усіх) мовах варіантні форми значущих

мовних одиниць (наприклад, морфологічні чергування) – як результат діахронічного процесу закономірно зумовлених звукових змін» [2, с. 126].

Виокремлюючи діахронічні універсалії, Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Д. Дженкінс стверджують: ці універсалії формулюються з акцентом на тому, що мають місце два синхронні стани, з яких один є історичним продовженням іншого. Зазвичай вважають, що обидва стани є однією мовою, за винятком випадків, коли відстань у часі дуже велика, як, наприклад, для латинської та французької. Логічна структура діахронічних універсалій є такою: «Для всіх x і всіх y , де x більш ранній, а y – більш пізніший стан тієї ж мови...» [2, с. 127]. Для діахронічних універсалій також зберігається розподіл на фонологічні, граматичні й семантичні.

Якщо синхронічні універсалії визначаються авторами «Меморандуму...» як висловлювання типу: «для усіх (більшості) X , де X є мова (тобто синхронічний стан), має місце...», а універсалії діахронічні будуються як висловлювання типу: «для усіх (більшості) X та Y , де X є більш ранній, а Y – пізніший синхронний стан однієї мови, має місце...», то діахронічні універсалії за своєю формою можуть розглядатися як спеціальний випадок «складних» універсальних закономірностей.

Слід, спираючись на думку Б. А. Успенського, визначити поняття простих та складних універсалій. Лінгвіст пише, що «визначення універсалії у «Меморандумі»: «для усіх (абсолютної більшості) X , де X є мова, має місце...» - не покриває усіх можливих видів універсалій» [7, с. 22]. Можливими є такі закономірності універсального характеру, які не зводяться до зазначеної форми, являючи собою, наприклад, висловлювання типу: «для усіх (абсолютної більшості) X та Y , де X та Y є мовами, має місце...» (або ж аналогічні твердження, що відносяться не до пар, а до трійок, четвірок і т.п. мов). Універсалії першого типу можна назвати простими, а універсалії другого типу – складними [7, с. 22].

Між діахронічними та синхронічними універсаліями існує певний зв'язок. Він полягає в тому, що деякі синхронічні універсальні закономірності простіше зрозуміти, виходячи з діахронічних передумов. Саме тому, – зазначає Б. А. Успенський, – Ч. Фергусон, висуваючи низку універсальних положень про носові приголосні, у їхньому числі наводить і діахронічні закономірності, які дещо пояснюють синхронічні закономірності, що ним постулюються [7, с. 23]. Так само ж в основі залежності між місцем визначення відносно певної мови та наявності в ній приєменників та післяєменників, що

встановлюється Дж. Грінбергом, лежить гіпотеза діахронічного характеру про те, що прийменники та післяйменники закономірно мають своїм джерелом імена у функції того, що визначається.

З іншого боку, – стверджує Б. А. Успенський, – синхронічні універсальні закономірності мають певний діахронічний зміст [7, с. 24]. Аналізуючи праці Р. Уеллса, російський лінгвіст продовжує думку про те, що кожна синхронічна універсальна закономірність, яка є сформульованою у вигляді імплікації (якщо α , то β), може отримати і діахронічну інтерпретацію: а саме, якщо є мова, у якій, в свою чергу, є α , але немає β , ми передбачимо або виникнення β , або зникнення α .

Таким чином, один і той самий спільний зміст може відбиватися як у формі синхронічних, так і у формі діахронічних універсалій; у певних випадках можливий і перехід з синхронічних універсалій у діахронічні або навпаки. Зрозуміло, з іншого боку, що одні явища буває зручніше висловити у вигляді структурних закономірностей, тоді як інші легше висловлюються у вигляді універсальних тенденцій – зокрема, у вигляді діахронічних універсалій.

Іншою цікавою думкою Б. А. Успенського щодо лінгвістичних універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема можна вважати думку про центр та периферію у мові у світлі мовних універсалій. Лінгвіст переконаний, що «у своєму відштовхуванні від центру мови мовна периферія сама по собі утворює певну систему» [8, с. 64].

Системність периферії може виявлятися у двох різних аспектах.

З одного боку, аномальність периферії виявляється саме по відношенню до центру: можна сказати, що периферія організує себе як віддзеркалення центру.

З іншого боку, деякі аномальні явища характеризують всю периферію даної мови в цілому або одночасно декілька периферійних класів, даючи дослідникам можливість розглядати суто периферійні елементи безвідносно до центру. Наприклад, в російській початкове [e] є притаманним, з одного боку, вказівним займенникам, з іншого ж – запозиченим словам і, нарешті, вигукам.

У зв'язку з цим Б. А. Успенський вважає за потрібне запропонувати такі гіпотетичні універсалії:

У запозичених словах зберігаються формальні аномалії лише тих типів, які є в наявності в інших периферійних класах мови.

Якщо при переході не периферійного елемента у периферійний виникає певна аномалія, то аномалії цього типу вже мають місце на

периферії даної мови.

Іншими словами, сутність пропонованої теорії полягає у моделюванні певної проєкції периферійних мовних універсалій на всю мовну систему: «Периферія у низці випадків дозволяє нам переконатися, що закономірність, яка нами фіксується, належить не нашому опису, але дійсно є притаманною об'єкту, що описується» [8, с. 65].

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити такі висновки: 1) про діахронічні універсалії йшлося вже у спеціальному дослідженні А. Шлейхера; 2) діахронічні універсалії формулюються з акцентом на тому, що мають місце два синхронні стани, з яких один є історичним продовженням іншого; 3) універсалії досліджуваного типу є складними; 4) між діахронічними та синхронічними універсаліями існує певний зв'язок; 5) периферійні мовні універсалії можуть бути проєкцією на систему, і навпаки, мовні діахронічні універсалії можуть відбиватися на периферійні шари мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Универсальные и неуниверсальные функции в грамматике / А. В. Бондарко // Универсалии и их место в типологических исследованиях (Мещаниновские чтения 1971 г.). Тезисы докладов / отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : ЛО ИЯ АН СССР, 1971. С. 7–9.
2. Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях // Зарубежная лингвистика. II / общ. ред. В. А. Звегинцева, Б. А. Успенского, Б. Ю. Городецкого. – [3-е изд.]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1999. – С. 118–131.
3. Гухман М. М. Лингвистические универсалии и типологические исследования / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 3–16.
4. Майтинская К. Е. Местоимения и универсалии // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения): статьи / К. Е. Майтинская. – М. : Наука, 1974. – С. 92–103 (Сборник статей / Институт языкознания АН СССР).
5. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 3–16.
6. Сусов И. П. Введение в языкознание / Иван Павлович Сусов. – М. : Восток-Запад, 2007. – 384 с.
7. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языке / Б. А. Успенский // Новое в лингвистике (языковые универсалии) / отв.

ред. и пер. с английского Б. А. Успенского. – Вып. V. – 1970. – С. 5–30.

8. Успенский Б. А. Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий (в соавторстве с В. М. Живовым) / Б. А. Успенский // Избранные труды, том III. Общее и славянское языкознание. – М. : Школа «языки русской культуры», 1997. – Т. 3. – С. 58–77.

Статья посвящена проблеме диахронических универсалий в русской научной мысли 60-х – 70-х гг. XX в. Проанализирована природа диахронических универсалий, раскрыты их особенности. Доказана правомерность положения о том, что языковые диахронические универсалии могут отражаться на периферийных слоях языка и наоборот.

*Тищенко К. А.
(м. Слов'янськ)*

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ СОНОРНИХ, СВИСТЯЧИХ І ШИПЛЯЧИХ ПРИГОЛОСНИХ

Проблема вивчення історичного розвитку українського консонантизму в працях А. Ю. Кримського є актуальною для сучасної компаративістики. Якщо в цілому наукові погляди мовознавця на формування системи приголосних звуків часто виступають об'єктом дослідження лінгвістичних істориків, то окремі питання вивчено недостатньо.

На жаль, наукова література не містить спеціальних монографічних праць, присвячених даній проблемі. Оглядом поглядів А. Ю. Кримського на розвиток українського консонантизму розглянуті в дослідженнях таких істориків мови, як М. А. Жовтобрюх, В. А. Глущенко та ін.

Метою статті є розкриття поглядів ученого на розвиток сонорних, свистячих і шиплячих приголосних звуків в українській мові.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути погляди А. Ю. Кримського на історію розвитку зазначених приголосних звуків у широкому контексті мовознавства 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) показати, які твердження мовознавця зберегли свою значимість для сучасного мовознавства.

У працях А. Ю. Кримського знаходимо глибокі міркування,

аргументовані великим фактичним матеріалом, про різні зміни не тільки в системі українського вокалізму, а й у системі консонантизму. Водночас історії українських приголосних А. Ю. Кримський надавав меншого значення. Розвиток консонантизму в інтерпретації вченого представлений здебільшого змінами в системі приголосних звуків у період з XI ст. до XIV ст.

Саме тому вчений уважав, що розвиток українського консонантизму не потребує дуже ретельного аналізу, бо достатньо виявити тільки значимі фонетичні явища у системі приголосних звуків. Серед них А. Ю. Кримський розглядав, зокрема історію сонорних *р* та *л*, починаючи з XI ст.

Так, на думку вченого, «у киян XI ст.» міг бути як твердий, так і м'який *р*, що відрізняє його від сучасного твердого *р* [5, с. 85].

Серед сучасників А. Ю. Кримського заслуговують на увагу погляди О. О. Шахматова на розвиток цього фонетичного явища. У шахматовській інтерпретації ствердіння *р* властиве різним говорам східнослов'янських мов, причому дослідник наголошував на існуванні подібної ознаки в польській мові. О. О. Шахматов припускав можливість подвійного пояснення цього факту: або це явище є наслідком паралельного розвитку, або воно виникло під польським впливом [9, с. 33; 4, с. 25].

Процес ствердіння *р* в українській мові є досить складним. Відомо, що приголосний *р* зазнав процесу депалаталізації, який у різних фонетичних умовах і в різних діалектах реалізувався неоднаково.

Найраніше, очевидно, зазнав депалаталізації *р'* у позиції перед голосними заднього ряду *а*, *у* [3, с. 316]. Процес його ствердіння в таких фонетичних умовах належить, як можна зробити висновок з даних писемних пам'яток, ще до «спільноруської» доби. Погоджуючись з А. Ю. Кримським, Ф. П. Філін твердив, що «перші випадки ствердіння *р'* трапляються вже в «південноруських» пам'ятках XI – XII ст.» [6, с. 315]. Водночас, як зауважив Л. А. Булаховський, цілком можливо припустити, що «у випадках відсутності позначки м'якості *р* перед зміненими юсами відображається процес ствердіння м'якого *р* у вимові «південноруських» літописців» [1, с. 61].

Процес депалаталізації *р'* охопив не всі діалекти, що лягли в основу української мови, а лише частину їх, саме ті, на базі яких сформувалась північна діалектна група української мови [3, с. 316]. На думку Ю. Шевельова, «на Поліссі звук *р'* утратив свою м'якість ще наприкінці доісторичного періоду» [10, с. 250].

Депалаталізація *p'* перед *a*, *y* в південно-західних говорах відбувалася не одночасно з таким же процесом у північних, а дещо пізніше [там же, с. 317].

Непослідовно ствердів *p'* перед колишнім *ь*, що занепав у слабкій позиції. У середині слова процес його депалаталізації поширився на всі українські говори: *горько* > *гірко*. Але в кінці слова *p'* ствердів лише в північних та більшості південно-західних говорів. Південно-східні й окремі південно-західні говори (гуцульські, деякі покутсько-буковинські) давню палатальність *p'* в абсолютному кінці слова зберігають: [*зв'іp'*], [*нов'іp'*] тощо [там же].

Депалаталізація *p'* не викликала кількісної зміни в системі приголосних фонем української мови, хоч зумовила посилення в системі приголосних навантаження фонемою *p*. Крім того, вона спричинилася до втрати на рівні літературної норми протиставлення фонем *p* і *p'* в абсолютному кінці слова, а в північних і багатьох південно-західних говорах внаслідок її дії нівелювалося протиставлення цих фонем у будь-якій позиції [3, с. 318].

Цікавими є спостереження А. Ю. Кримського над уживанням сонорного *л* в XI ст. Керуючись свідченнями давніх писемних пам'яток XI ст., А. Ю. Кримський визнавав присутність «середнього» *l* у мові давніх киян частіше, ніж у сучасній українській мові. Зокрема, звичайними для київських Ізборників Святослава 1073 і 1076 рр. заміни *ля* > *ла*; *лю* > *лу* [5, с. 88].

Учений говорив про споконвічність «середнього» *l* у «західномалоруському» наріччі, що констатується даними низки рукописів. Тому А. Ю. Кримський розцінив приклади *елма*, *изобилъє* тощо (Слова Григорія Богослова XI ст.) не як балканізми, а як докази висунутої ним тези, підтвержені діалектним матеріалом [там же].

З огляду на вищевказані факти, дослідник пояснив особливості переходу *ьл* > *ов* (*оў*). Очевидно, через наявність «середнього *л*» та збереження редукованого *ь* ця заміна була невідома давньокиївській мові XI ст. А. Ю. Кримський появу сполучення *ов* з *ьл* як суттєвий наслідок занепаду редукованих, фіксував не раніше XV ст. [там же, с. 89]. Починаючи з XVII ст., це явище консонантизму досить виразно відбивали давні пам'ятки писемності. Водночас, за спостереженнями А. Ю. Кримського, на початку XVII ст. воно ще не було поширеним, про що свідчать, наприклад, твори галичанина Я. Гаваттовича [там же, с. 90].

Відомо, що П. Г. Житецький, учнем якого називав себе А. Ю. Кримський [4, с. 124], розглядав зміни *л* і *в* > *ў* не як «ослаблення» (таку інтерпретацію запропонував О. О. Потєбня), а як

«вокалізацію» [2, с. 158].

Звук *ў* на місці *л* і *в* П. Г. Житецький назвав одним з «неминучих супутників звучного консонантизму» [2, с. 211].

Наукова концепція А. Ю. Кримського відобразила також особливості розвитку свистячих (*з, ц, с*) і шиплячих (*ж, ч, ш*) приголосних звуків, які в українській мові, на відміну від російської та білоруської, не збігалися. Цей факт, з погляду А. Ю. Кримського, підтверджено свідченнями давніх писемних пам'яток XI ст., що дійсно були написані на українських землях [5, с. 97].

Проте, на думку А. Ю. Кримського, в українській мові відомі випадки паралельного «достатньо закономірного етимологічного словотвору, завдяки якому будь-яке слово правильно і систематично вживається то з шиплячим, то із свистячим звуком» [5, с. 98], зокрема «спільномалоруське» *позичити* також має форму *пожичити* [там же].

Отже, А. Ю. Кримський твердив, що такі «паралельні різновиди» є етимологічно правильними, більше того вони засвідчені даними інших слов'янських мов, тобто це явище консонантизму бере свій початок ще за часів спільнослов'янської доби.

Залучивши матеріал давніх писемних пам'яток (Ізборники Святослава XI ст., різні списки Початкового і Київського літописів), учений спостерігав збіг шиплячих і свистячих звуків у формах частки *ци*, а також у відбитті приголосного *с* (*s*) у запозичених словах на українському ґрунті [5, с. 99–100].

Про випадки збігу свистячих і шиплячих приголосних у «західноруських» і навіть «південноруських» пам'ятках зазначав О. О. Шахматов. Учений навів низку прикладів, зокрема: **прославися** (**прославиша**), **понесояся**, **помозе** (Супрасльський збірник 1520 р.); **службу**, **тамоснимь** (Акт 1530 р.); **въжложити**, **сьжижю**, **отверзешися** (Полікарпове євангеліє 1307 р.) [8, с. 315].

Слушною є думка Ф. П. Філіна про те, що наведені приклади з давніх писемних пам'яток констатують у «спільноруській» писемності збіг букв, що «позначають не взагалі свистячі та шиплячі, а лише ті приголосні, які мали м'якість» [6, с. 269].

Відомо, що в «спільноруській» мові шиплячі приголосні в будь-якій позиції вимовлялися як м'які приголосні [3, с. 311]; цей факт підтверджено даними давніх рукописів [5, с. 103].

Оскільки давньоруські шиплячі в усіх позиціях були м'якими, то в тогочасній орфографії спеціальне позначення їх палатальної вимови не вважалось потрібним і обов'язковим, про що свідчать такі приклади: **жона** (Ізборник Святослава 1076 р.), **ничосо** (Слова

Григорія Богослова XI ст.) [там же].

На думку А. Ю. Кримського, м'яка вимова шиплячих тривала упродовж XI – XV ст. Проте зародки процесу депалаталізації помітні вже в XI ст., зокрема в словах **притьчъ** (Ізборник Святослава 1073 р.), **оружьє** (Ізборник Святослава 1076 р.), **дъждь** (Слова Григорія Богослова XI ст.) [там же].

Сучасна українська літературна мова, як відзначають дослідники, м'якої вимови шиплячих (**ж, ч, ш**) не зберегла [3, с. 312]. Їх депалаталізація пов'язана з низкою інших фонетичних процесів, а саме: 1) занепадом після шиплячого редукованого **ь**; 2) зміною **е > о**; 3) депалаталізацією приголосних перед **е**; 4) пересуванням артикуляції **і**, голосного переднього ряду високого підняття, у напрямі до **у** [3, с. 312].

Отже, А. Ю. Кримський справедливо відзначив, що процес депалаталізації шиплячих у різних фонетичних умовах і в різних діалектах проходив нерівномірно. Очевидно, найраніше це явище охопило м'які шиплячі перед голосними **о, е**. До раннього періоду належить також процес ствердіння шиплячих перед голосними заднього ряду **а, у**, бо в такій позиції шиплячі тверді майже в усіх сучасних діалектах української мови (за винятком лише деяких бойківських та гуцульських, де давня м'якість шиплячих перед **а, у** зберігається: [**ж'а'ба**], [**ч'ас**], [**душ'а'**]) [3, с. 312–313].

Перед секундарним **а** з **я** м'які шиплячі змінилися пізніше, ніж перед етимологічним **а**, а депалаталізація м'яких шиплячих перед секундарним **і** з **е** в українській мові повністю не завершилася [там же].

Заслугове на увагу хронологізація завершення цього явища в системі консонантизму, запропонована А. Ю. Кримським (XIV ст.). Дослідники другої половини XX ст. врахували її [там же, с. 314].

Проведене дослідження підтвердило, що А. Ю. Кримський значну увагу приділив історії розвитку українських свистячих (**з, ц, с**), шиплячих (**ж, ч, ш**), сонорних **л і р**.

Окремі недоліки, що містять твердження мовознавця на поставлену проблему, суттєво не впливають на вагомість загальних висновків А. Ю. Кримського, що є цінними для сучасної компаративістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Булаховський Л. А. // Вибрані праці : в 5 т. / Булаховський Л. А. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – С. 9–216.

2. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П. И. Житецкий. – К., 1876. – IV, 376 с.
3. Жовтобрюх М. А. Історія української мови : фонетика / Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
4. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / Кримський А. Ю. // Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. / Шахматов О. О., Кримський А. Ю. – К., 1924. – С. 87–128.
5. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья : в 2 т. / А. Е. Крымский. – М., 1907. – Т. 1. Вып. 1. – 272 с.; 1908. – Т. 2. Вып. 2 и 6. – 545 с.
6. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Филин Ф. П. – М. : Наука, 1972. – 655 с.
7. Шахматов А. А. [Рец. :] К истории великорусских говоров. Опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. Казань, 1896 / Шахматов А. А. // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1898. – Т. 6. № 6. – С. 25–73.
8. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / Шахматов А. А. – М. : Индрик, 2002. – XXVIII, II, L, 369 с.
9. Шахматов А. А. Русский язык : лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. [Литограф. изд.] / А. А. Шахматов. – М., 1890 – 91. – 179 с.
10. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Харків : Серія «Класика Української Науки», 2002. – 1054 с.

В статье рассмотрен вопрос об изучении А. Е. Крымским истории украинских сонорных, свистящих и шипящих согласных звуков.

*Орел А. С.
(м. Слов'янськ)*

**ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ МОСКОВСЬКОЇ
ТА САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ ФОНОЛОГІЧНИХ ШКІЛ
У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ФОНОЛОГІЧНИХ
УЯВЛЕНЬ**

Існування певних прогалин у дослідженні генезису теоретичної бази історичної (діахронічної) фонології, на нашу думку, є наслідком недостатньої уваги до синхронічних досліджень. Учені Празької школи зазначають, що кращим засобом пізнання сутності й характеру мови є синхронічний аналіз, без якого не можливе діахронічне вивчення мови. Залишаючись у рамках синхронії, вчені Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл розробляють і вдосконалюють такі важливі для історичної фонології поняття, як фонема, диференціальні ознаки, алофон, варіативність, позиція, опозиція, кореляція, нейтралізація тощо. На важливість зазначених понять для історичної фонології вказують В. І. Постовалова, Ю. Я. Бурмистровиц та ін. [10, с. 85; 4, с. 23–27].

Аналіз робіт учених Московської та Санкт-Петербурзької фонологічної школи проводили багато мовознавців, зокрема О. О. Реформатський, П. К. Ваараск, С. В. Протогенов, В. К. Журавльов та ін. Проте спеціальних лінгвістично-історичних праць, присвячених вивченню фонологічних ідей учених зазначених шкіл з визначенням їх подальшого впливу на розвиток історичної фонології, немає, чим зумовлюється актуальність обраної теми.

Метою статті є лінгвістично-історичне вивчення наукової спадщини вчених Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл у світлі сучасних історико-фонологічних уявлень.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) виділення понять, важливих для історичної фонології, розробка яких проводилася в синхронії; 2) аналіз фонологічних ідей московських та Санкт-Петербурзьких учених; 3) встановлення зв'язків з історичною фонологією.

У статті застосовується актуалістичний метод.

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує встановлення методологічної різниці в дослідженні фонологічних фактів мови представниками Московської та Санкт-Петербурзької шкіл. Так, застосування морфологічного принципу для вивчення синхронічної фонології є характерним для вчених Московської школи; психологічний та акустико-фізіологічний аспекти домінують у

дослідженнях Санкт-Петербурзьких учених. Невизнання морфологічного принципу, властиве вченим Санкт-Петербурзької школи, стало приводом для критики їх фонологічної концепції.

Головним у фонологічній науці є поняття фонем. Докладний аналіз фонологічних концепцій, які базуються на різних трактовках поняття фонем, представлений в роботі Р. О. Якобсона, лінгвістосторіографічну оцінку фонологічних теорій здійснювали В. О. Левицький, С. В. Протогенов та ін. Як зазначив В. К. Журавльов, у центрі теоретичних інтересів Санкт-Петербурзької фонологічної школи знаходяться переважно психологічний та фізіологічний аспекти фонем [5, с. 8]. Психологічне трактування фонем як носія певних семантичних відзнак, як звукотипу запропонував Л. В. Щерба [13, с. 116, 132]. Учення про змісторозрізнення та встановлення акустично-фізіологічних властивостей звука покладено в основу визначення фонем такими представниками Санкт-Петербурзької школи, як Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич, О. М. Гвоздєв тощо [6, с. 35, 51]. Цікаву думку з приводу виділення окремих фонем висловив Л. В. Щерба. Дослідник вважає, що самостійна фонема в системі мови не обов'язково повинна дорівнювати звуку, адже фонемі можуть бути виражені й сполученням звуків, наприклад, будь-якого приголосного й голосного, що утворюють склад (складофонема; пор.: групофонема В. К. Журавльова) [14, с. 116]. Теорія фонем, розроблена вченими Санкт-Петербурзької школи, стала базовою для експериментальної фонетики та типології.

Звільнення концепції фонем від психологізму, як відзначають В. К. Журавльов, М. В. Панов, здійснив московський учений М. Ф. Яковлев, створивши позиційну фонологію [5, с. 11–12; 9, с. 102]. Морфологічний принцип та фонетична позиція стали провідними у визначенні фонем вченими Московської фонологічної школи [9, с. 94]. Фонема – це сукупність звуків, які позиційно чергуються [1, с. 7]. Виділення самостійних фонем на підставі єдності морфем, властиве московським ученим, є перспективним вирішенням питання фонематичного членування мови. Встановленню міжрівневих зв'язків у мові фонологи Московської школи також приділяли особливу увагу.

Питання про те, чим відрізняються звуки мовлення, турбувало багато поколінь мовознавців. Після створення теорії фонем постала низка питань, пов'язаних із визначенням ознак фонем, їх класифікацією, функціональною значимістю тощо. Досліджувати ознаки фонем продовжували вчені Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл переважно у функціональному

аспекті. Так, найважливішими для виділення фонем Л. В. Щерба вважав диференціальні (типові) ознаки, які відрізняють одну групу фонем від іншої [13, с. 120], звідси й фонему дослідник визначає як сукупність розрізнявальних ознак [11, с. 18].

Теза про важливість урахування недиференціальних (інтегральних) ознак властива насамперед представникам Московської школи. Однак подібну думку підтримував і Л. Р. Зіндер, вважаючи основною функцією недиференціальних ознак встановлення «широкого діапазону відтінків фонем» [6, с. 40]. С. В. Протогенов відмічає, що виділення диференціальних ознак фонем, що підлягають нейтралізації, та ознак додаткових, характеризує роботи П. С. Кузнецова [11, с. 36].

Детальніша розробка цих питань представлена в дослідженнях О. О. Реформатського. Ознаки фонем учений поділяє на диференціальні та інтегральні [12, с. 245–248]. Наголошуючи на важливості урахування функціонального навантаження інтегральних ознак, О. О. Реформатський висловлює цінне припущення щодо різних ступенів інтегральності [там же]. Як відзначає С. В. Протогенов, виділення згідно з цією гіпотезою інтегралів-потенціалів (їх можна назвати потенціальними диференціалами) є визначальним для розвитку діахронічної фонології [11, с. 28]. Говорячи про недиференціальні (надлишкові) ознаки фонем, О. С. Ахманова вказує, по-перше, на неоднозначність розрізнення ознак диференціальних та недиференціальних, а, по-друге, вважає дослідниця, за особливих позиційних умов надлишкова ознака може стати єдиним способом розрізнення (наприклад, протиставлення дзвінкості / глухості, що є диференціальним для східнослов'янських мов, при шепотінні замінюється надлишковим для фонологічних систем зазначених мов протиставленням слабкості / сили) [2, с. 35].

За словами О. О. Реформатського, «звуки, нескінченно різноманітні в людському мовленні, не можуть бути нескінченно різноманітними в мові» [9, с. 91]. Важливість розрізнення таких понять, як звук мовлення та звук мови, визнавали П. С. Кузнецов, М. В. Панов та ін. [7, с. 28–39; 9, с. 91–92]. Розрізнення мови і мовлення, властиве вченим Московської та Санкт-Петербурзької шкіл, зумовлює виділення фонем як одиниці мови та звука як одиниці мовлення. Саме в цій площині встановлюються зв'язки між фонетикою і фонологією (Л. В. Щерба, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський тощо). На думку М. В. Панова, введення динамічного аспекту до характеристики звуків мови дозволяє встановити, як ці звуки функціонують, що й є предметом дослідження

фонології [9, с. 90–91].

Значну цінність для нашого дослідження становить властиве представникам як Московської, так і Санкт-Петербурзької шкіл трактування фонем як змінюваної сутності, визнання фонетичної варіативності. Загальноприйнятим є той факт, що схема здійснення історичних змін у фонологічній системі мови починається з алофонного варіювання. Розкриваючи зміст процесу історичного розвитку фонетичної системи мови, Л. В. Щерба відзначав, що фонетичну історію мови можна звести «з одного боку, до зникнення із свідомості деяких фонетичних відмінностей, до зникнення одних фонем, а з іншого боку, до усвідомлення деяких відтінків, до появи інших нових фонем» [13, с. 123]. Процес фонологізації алофонів і утворення нових фонем Л. Р. Зіндер уявляв як «розподіл відтінків, що складають одну фонему, на дві окремі фонем» [6, с. 57, 77].

Звуки мовлення, в яких реалізуються фонем, вчені визначають то як відтінки фонем (Л. В. Щерба [13, с. 122, 132]), то як варіанти та варіації (Р. І. Аванесов, П. С. Кузнецов [12, с. 252–253]), то як ряд звуків, що позиційно чергуються (В. М. Сидоров, М. В. Панов [9, с. 106]). Слід відзначити, що визначення фонем як сукупності звуків, які чергуються позиційно, відбито в сучасних поняттях про фонему та її алофони.

Серед розмаїття відтінків фонем (факультативні варіанти, обов'язкові варіанти) Л. В. Щерба, Л. Р. Зіндер виділяють найтиповіший відтінок, який виступає в ізольованій позиції. Він і є тим єдиним елементом мовлення, що усвідомлюється мовцем, типовим для певної фонем, але не тотожним їй [13, с. 119, 132; 6, с. 40–42, 69]. З огляду на нечіткість меж між найтиповішим відтінком (для зручності Л. В. Щерба умовно ототожнює його з фонемою) та іншими відтінками дослідник висуває припущення про існування різного ступеня самостійності фонем у мовній системі [13, с. 123].

Дослідження проблеми фонем та їх різновидів у вчених Московської фонологічної школи тісно пов'язане із поняттям позиції, яке є провідним для фонологічної концепції московських учених [12, с. 115]. Так, Р. І. Аванесов, В. М. Сидоров, виділяють два типи звукових відзнак [2, с. 22]. Згідно з їх теорією, існують самостійні звукові відзнаки, що не залежать від фонетичного оточення (сильна позиція; позиція *maximum*, за П. С. Кузнецовим), та несамостійні, що від фонетичного оточення залежать (слабка позиція; позиція *minimum* у П. С. Кузнецова) [там же, с. 250]. У першому випадку, вважають учені Московської школи, виступають фонем, у другому – їх різновиди (варіації та варіанти) [там же, с. 116–117, 252–253].

Дослідники вводять також поняття основного виду фонем (пор.: найтипівіший відтінок у представників Санкт-Петербурзької школи), який характеризується найменшою залежністю від фонетичного оточення, виступає в максимально сильній позиції [там же, с. 250–251]. Саме сильні фонем, за Р. І. Аванесовим та Л. В. Щербою, утворюють систему фонем певної мови [там же, с. 251–252; 9, с. 193]. Важливим для подальшого розвитку фонології, відзначає М. В. Панов, було урахування вченими Московської та Санкт-Петербурзької шкіл функціонального аспекту при визначенні складу фонем [9, с. 193].

Цікавою є думка О. О. Реформатського, який вважає, що позиція має значення не для фонем в цілому, а насамперед для її диференціальних ознак (диференціалів) [12, с. 245–248]. Така теза дещо суперечить «московській» теорії фонем, для якої, за словами В. М. Сидорова, останньою нечленованою єдністю є звук мови як представник фонем, а не його ознака [9, с. 190]. Щодо сильної позиції, то О. О. Реформатський визначає її як цілковито вільну [12, с. 245–248]. Розширюючи класифікацію фонематичних позицій, вчений, крім сильних та слабких за характером реалізації позицій, виділяє ще позиції структурно зумовлені та контекстно зумовлені [там же]. На особливу увагу заслуговує теза О. О. Реформатського про можливість перетворення сильної позиції на слабку, згідно з якою історія фонологічної системи трактується як якісна зміна позицій [там же, с. 119]. На думку В. К. Журавльова, це спричиняється до дефонологізації опозицій [5, с. 54]. Розмежування перцептивних та сигніфікативних позицій, що є нововведенням О. О. Реформатського [1, с. 8], продовжував вивчати М. В. Панов. Так, залежно від фонетичного оточення, за М. В. Пановим, позиції можуть бути сильні та слабкі перцептивно, а стосовно процесу нейтралізації – сильні та слабкі сигніфікативно [9, с. 115–117]. Подібна класифікація позицій, на думку Р. І. Аванесова, М. В. Панова, дозволяє чітко визначити та вдосконалити поняття варіації та варіанта [3, с. 80].

Пошуки причин появи різних відтінків фонем приводять Л. В. Щербу до визнання фонетичного оточення одним з найвпливовіших факторів у цьому процесі [13, с. 157]. Та, незважаючи на це, провідною для вчених Санкт-Петербурзької школи залишається теза про заміну звуків у тотожних морфемах, а не про зміну, як вважають московські вчені. На нашу думку, цей недолік став причиною меншої перспективності фонологічних ідей Санкт-Петербурзької школи для сучасної історичної фонології.

Послідовне дотримання принципу системності притаманне фонологічним дослідженням московських та Санкт-Петербурзьких

учених [12, с. 163, 249; 10, с. 59–60]. Теза про те, що фонемі повинні розглядатися як елементи системи, є провідною для вчених Московської та Санкт-Петербурзької шкіл. О. О. Реформатський вважав, що «в будь-якій «хронії» мова завжди залишається системою і структурою» [8, с. 38].

Дослідження структурних організацій фонологічної системи (опозицій та кореляцій) відбито в роботах Р. І. Аванесова, О. О. Реформатського та ін. Розвиваючи думку про те, що всі фонемі в мові утворюють єдину систему протилежностей, Л. В. Щерба зазначає, що протиставлятися можуть як окремі фонемі, так і їх групи [13, с. 134]. Як член протиставлення фонемі визначали й учені Московської школи. Поняття кореляції (системи опозицій), яке є важливим для виділення фонем, розробляв П. С. Кузнецов [12, с. 158].

Як відмічають мовознавці, зокрема С. В. Протогенов, М. В. Панов, докладне вивчення фонологічних опозицій та процесів їх нейтралізації відрізняє творчість представників Московської фонологічної школи [11, с. 28; 8, с. 113–114]. Так, О. О. Реформатський нейтралізацією називає втрату фонемою своєї валентності (сукупності диференціалів) [12, с. 245–246]. Нейтралізація, на думку вченого, відбувається в слабкій позиції, за термінологією празьких лінгвістів, у позиції нейтралізації [там же, с. 246].

С. В. Протогенов вважає, що вивчення питань позиції та нейтралізації звукових одиниць підвело вчених Московської школи до необхідності введення в понятійний апарат фонології поняття більш загального, ніж існуюче на той час поняття фонемі [11, с. 29]. У зв'язку із встановленням функціонального навантаження кожної фонемі в системі П. С. Кузнецов вводить поняття *гіперфонемі* (теоретичним вдосконаленням цього поняття пізніше займався М. В. Панов [9, с. 119–121]), для якого критерій функціональності є основним, що, власне, і відрізняє *гіперфонему* від *архіфонемі* празьких учених. О. О. Реформатський говорить про *ряд*, який складається з основного виду фонемі та всіх її варіантів. Р. І. Аванесов висуває ідею існування *фонемного ряду* [11, с. 29]. На думку П. К. Ваараска, всі зазначені поняття можна об'єднати в одному терміні *надфонема*. О. С. Ахманова вважає, що під час нейтралізації з'являються особливі одиниці звукової системи, які належать до більш загальних типів, їх можна назвати архіфонемами або гіперфонемами, термінологічної різниці дослідниця не визнає [3, с. 9–10]. На думку О. С. Ахманової, терміни *фонемний ряд*, *змішана фонема* тощо відповідають реальним звукам, у той час як поняття архіфонемі є

абстрактним [там же]. Якщо відволіктися від ідеальних побудов, то реально залишаються тільки відношення фонем та її відтінків, на чому наголошував Л. В. Щерба [там же, с. 11–12].

Дослідження нейтралізації мало першорядне значення для підвищення експланаторного рівня історичної фонології. За словами В. К. Журавльова, механізм нейтралізації в синхронії є першим етапом конвергентно-дивергентних процесів, а також процесів фонологізації та дефонологізації опозицій [5, с. 213]. На його думку, нейтралізація є тією ланкою, яка поєднує синхронічну та діахронічну фонології [там же].

Позиційне вивчення фонологічної системи передбачає розв'язання проблеми фонетичних та граматичних чергувань, започатковане в дослідженнях І. О. Бодуена де Куртене та М. В. Крушевського. Вивчення граматичних чергувань стало поштовхом для розвитку морфонології як окремої наукової дисципліни. Л. В. Щерба також визнавав чергування за аналогією, пояснюючи їх у дусі психологізму [13, с. 115]. Розширену класифікацію позиційних та непозиційних чергувань подано в роботах Р. І. Аванесова, М. В. Панова [9, с. 97–106]. Цікаво, що схема фонетичних позиційних чергувань, представлена в роботі М. В. Панова, співвідноситься з формулою фонетичного закону В. К. Журавльова [там же, с. 104–105]. Отже, чергування звуків, що залежить від позиції, відбувається в синхронії; і звуки, які чергуються позиційно, представляють одну фонему. Коли ж параметр позиції не діє, а чергування звуків стають непозиційними (історичними), вступає в силу фактор діахронії, і звуки, які чергуються, належать вже до різних фонем. Це дозволяє зробити висновок, що позиційні чергування в баченні московських вчених (як і фонетичні закони алофонного варіювання) є підготовчим етапом до фонологічного процесу дивергенції, який проходить в діахронії.

В. К. Журавльов відзначав, що власну історико-фонологічну концепцію вчені Московської фонологічної школи, на жаль, не створили [5, с. 23]. Цей висновок стосується і представників Санкт-Петербурзької школи. Проте їх заслугою є перш за все теоретичне вдосконалення загальнофонологічних понять, без чіткого визначення яких неможливе історико-фонологічне вивчення звукової системи мови. У той же час такі поняття, як варіативність, нейтралізація, які також докладно розглядали вчені Московської та Санкт-Петербурзької шкіл, відносяться до групи понять про зміни фонематичних сутностей і застосовуються в історичній фонології.

Практичне втілення фонологічних ідей учених Московської та

Санкт-Петербурзької шкіл у дослідженнях східнослов'янського мовного матеріалу (переважно російської мови та її діалектів) стало базою для історичного вивчення фонологічних систем відповідних мов. Отже, аналіз робіт московських та Санкт-Петербурзьких учених, присвячених практичним дослідженням фонологічних систем підгрупи східнослов'янських мов та їх діалектів, є перспективним для історичної фонології східнослов'янських мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р. И. Александр Александрович Реформатский / Аванесов Р. И., Панов М. В. // Фонетика. Фонология. Грамматика: К семидесятилетию А. А. Реформатского. – М. : Наука, 1971. – С. 5–17.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О. С. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Ахманова О. С. Фонология / Ахманова О. С. – М., 1954. – 204 с.
4. Бурмистрович Ю. Я. Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского / Бурмистрович Юрий Яковлевич. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 227 с.
5. Журавлёв В. К. Диахроническая фонемология / В. К. Журавлёв. – М. : Наука, 1986. – 232 с.
6. Зиндер Л. Р. Общая фонетика : учеб. пособие. – 2-е изд. перераб. и доп. / Зиндер Л. Р. – М. : Высш. школа, 1979. – 312 с.
7. Кузнецов П. С. Об основных положениях фонологии / П. С. Кузнецов // Вопр. языкознания. – 1959. – № 2. – С. 28–35.
8. О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. – М. : Наука, 1960. – 143 с.
9. Панов М. В. Современный русский язык. Фонетика / Панов М. В. – М. : Наука, 1979. – 256 с.
10. Постовалова В. И. Историческая фонология и её основания: Опыт логико-методологического анализа / В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
11. Протогенов С. В. История учения о фонеме / Протогенов С. В. – Ташкент : Изд-во «Фан». – 1970. – 96 с.
12. Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. / Реформатский А. А. – М. : Наука, 1970. – 528 с.
13. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Щерба Л. В. – Л. : Наука, 1974. – 170 с.

Проведён лингвоисториографический анализ фонологических идей, представленных в исследованиях Московской и Санкт-Петербургской фонологических школ. Выделены основные теоретические положения лингвистов, которые стали базовыми для современной исторической (диахронической) фонологии.

Марченко О. Ю.

(м. Слов'янськ)

**ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ
ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНЕМНОЇ ДИСТРИБУЦІЇ
(передфонологічний етап)**

У дослідженні фонемної дистрибуції можна виділити передфонологічний етап. Він характеризується зародженням фонологічних ідей у межах фонетики. На цьому етапі мовознавці починають досліджувати звуки не тільки в плані їх артикуляційних ознак, а й в аспекті можливостей їх сполучення з іншими звуками – в аспекті фонетичного оточення.

Здійснений нами розгляд праць мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. виявив, що проблема фонемної дистрибуції розв'язується в роботах І. І. Срезневського [15], Ф. І. Буслаєва [5], О. О. Потебні [13], М. О. Колосова [10], П. Г. Житецького [7], О. О. Шахматова [18], І. О. Бодуена де Куртене [2; 3], Ф. де Соссюра [14] та ін. Спеціальних праць лінгвоисториографічного характеру, в яких були б докладно проаналізовані відповідні дослідження вчених XIX ст. – 30-х рр. XX ст., в мовознавстві немає. Це зумовлює актуальність пропонованої статті. Її мета – розкриття загальних положень праць лінгвістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст. про сполучуваність звуків, оцінка цих положень з позицій сучасної лінгвістичної історіографії.

Щодо проблеми дослідження фонемної дистрибуції, зокрема доведення її трансформування в процесі фонетичних змін, важливим залишається історичне вивчення мов. Вивчення фонемної дистрибуції в мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. найчастіше було інтуїтивним. Цікавим є твердження В. В. Колосова про брак синтезу історичного та порівняльного вивчення мов, незважаючи на теоретичне обґрунтування тісного взаємозв'язку історичного та порівняльного дослідження мови в студіях таких учених, як Ф. І. Буслаєв і І. І. Срезневський [9, с. 26].

Важливими є твердження І. І. Срезневського. Учений досліджував поєднання приголосних *з, к, х* з голосним *ы*. Поєднання приголосних звуків з голосними та зміни звукових оточень були

невід'ємно пов'язані з історичним дослідженням мови. Учений підкреслював, що визначати мову потрібно шляхом генетичним, звідси необхідність історичного дослідження [15, с. 17].

Ф. І. Буслаєв приділяв особливу увагу поєднанню голосних звуків, процесу їх уподібнення, досліджував вставку приголосних звуків та додавання голосних [там же, с. 79].

Л. А. Булаховського цікавили лінгвістичні погляди О. О. Потебні. Л. А. Булаховський зазначав: «Спадщина вченого дуже велика... Можна з впевненістю сказати, що навіть по самій широчині наукових інтересів в ділянці мовознавства О. О. Потебня посідає серед фахівців виняткове місце: загальні питання мовознавства, фонетики, статистики та ін. – в усіх цих галузях науки він працював з надзвичайною енергією і продуктивністю». Л. А. Булаховський стверджував провідну роль ученого в усебічному дослідженні фонетики. О. О. Потебня наголошував на необхідності вивчення фонетичних умов до дрібниць. Вивчаючи фонетичні закони, які були пов'язані з поєднанням звуків, лінгвіст намагався досліджувати їх взаємодію, тобто залежність поєднань звуків від фонетичного закону [4, с. 104].

В. К. Журавльов пише про вчення О. О. Потебні у своїй статті «Теорія групофонем: развитие группового сингармонизма в праславянском языке». Учений не залишає без уваги протилежність точки зору О. О. Потебні про відсутність пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду в праслов'янській мові. Твердження О. О. Потебні про певні послідовності звуків можна назвати науковим відкриттям, центральне місце в якому відведене опису фонемних оточень [8, с. 83].

Мовознавець, досліджуючи вчення О. О. Потебні, аналізував його теоретичні і практичні досягнення. Вивчаючи лінгвістичну спадщину О. О. Потебні, В. К. Журавльов досліджував ідеї вченого, які належать до передфонологічного етапу вивчення фонемної дистрибуції.

Серед спостережень В. К. Журавльова – висвітлення твердження О. О. Потебні про дистрибуцію приголосних фонем перед голосними переднього ряду в праслов'янській мові. Ученого не цікавлять конкретні приклади фонемної дистрибуції, він досліджує дистрибуцію окремих звуків з точки зору їх взаємодії та можливості пом'якшення [там же, с. 82].

В. А. Глущенко досліджував ідеї О. О. Потебні, пов'язані з «ослабленням» приголосних (консонантним еліпсисом) [11, с. 102]. Дослідник відзначив, що О. О. Потебня розглядав занепад

приголосних у консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (укр. *де*, блр. діал. *лі, ля* «для», укр. *сонця, тоді*, рос. діал. *отѣцесво*; рос. діал. *гось* «гість», *крес, хрѣс*, ржевськ. *радось* «радість», *цась* «частина» та ін., у кінці слова після голосних (укр. *далебі* та ін.), в інтервокальній позиції (укр. *мого*, півд.-зах. укр. *мо́й* «моя», *співа́у* «співаю», блр. *сваму́* «своєму», рос. діал. *благослоила* «благословила», *провои* «проводи», *тея* «тебе», *сея* «себе» тощо) [там же, с. 72, 88 – 90, 116 – 118, 134 – 136].

О. В. Плахоніна досліджувала розширення суфіксів за рахунок тематичних голосних основ у працях О. О. Потебні [12, с. 118]. Вона зазначила, що у третьому та четвертому томах «Из записок по русской грамматике» О. О. Потебня висловив зауваження про словотвір іменних частин мови, при цьому звернув увагу на історичну змінюваність словотвірних одиниць, переміщення меж між морфемами слова, зокрема на факт розширення суфіксів за рахунок тематичних голосних основ (у суфіксах *-авый, -ивый, -атый, -итый* постають тематичні голосні *а* та *и*) [13, с. 262].

Погляди М. О. Колосова на сполучення звуків не стали предметом спеціального дослідження [6, с. 40]. Вони яскраво відбилися в його праці «Материалы для характеристики севернорусского наречия». Учений зауважував: «у північному говорі *о* залишається, а в південному переходить в *а* (і навпаки) в однакових звукових умовах» [10, с. 12].

М. О. Колосов вказував на пріоритетний характер внутрішніх причин фонетичних змін в історії української мови. Щодо «чужих впливів», то вони, якщо й мали місце, не внесли в українську фонетичну систему нічого, що порушило б її цілісність. Показово, що в поясненні зміни напружених редукованих в *о, е* в історії російської мови М. О. Колосов переходить від зовнішніх причин (кліматичні умови) до внутрішніх (дисиміляція) [6, с. 60].

П. Г. Житецький докладно розглянув синтагматичні фактори зміни українських приголосних [там же, с. 52]. Він виділив нові групи приголосних, що виникли внаслідок занепаду редукованих. За спостереженнями П. Г. Житецького, задньоязикові «до нашого часу» зберегли характер твердих приголосних. Саме тому неможливе поєднання цих звуків з голосними переднього ряду ні в середині, ні на початку, ні наприкінці слова. За твердженням ученого, «у жодному з руських говорів ці звуки не розташовані наприкінці та в середині слова» [7, с. 169].

Дослідники відзначили, що позиція О. О. Шахматова часто не збігалася з твердженнями попередників. М. С. Чемоданов та

В. А. Глущенко зосереджували увагу на новизні думок О. О. Шахматова [6, с. 101; 17, с. 17]. Доцільним є звернення до історичного дослідження звукових оточень у працях О. О. Шахматова.

О. О. Шахматов увів поняття акомодатії приголосних наступним голосним, реконструював закон палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та закон лабіалізації приголосних перед голосними заднього ряду. Відтворення останнього, за твердженням В. А. Глущенко, стало оригінальним внеском у компаративістику [там же, с. 164].

Розглядаючи спадщину І. О. Бодуена де Куртене, Т. С. Шарадзенідзе зазначила, що у його заслугою є **введення** такого поняття, як *фонема*.

І. О. Бодуен де Куртене описав структуру фонем, що складаються з кинем, акусм і кинакем. Фонема також, як і звук, з погляду І. О. Бодуена де Куртене, не є простою, неподільною одиницею. Звук, що відноситься до царини фонації, складається з окремих артикуляцій, тобто окремих робіт органів мовленнєвого апарату. Ці органи утворюють окремий звук спільно, а фонема, що належить до психічного світу, складається з уявлень цих робіт. Т. С. Шарадзенідзе підкреслює, що надалі для позначення складових елементів і з'являються специфічні терміни: спершу *кинема* і *акусма*, а пізніше *кинакема*. І. О. Бодуен де Куртене писав: «Ми розкладаємо фонему на психічні – вимовні і слухові елементи, які вже не підлягають подальшому розкладанню. З погляду мовного виконання, тобто з погляду вимови, ми розкладаємо фонему на їх складові елементи, або кинемі, з погляду сприйняття, ми розкладаємо їх на слухові елементи, або акусми» [3, с. 198, 199; 2, с. 290]. Спираючись на праці І. О. Бодуена де Куртене, його послідовники в європейському та американському мовознавстві розглядали не тільки системи фонем, а й закономірності фонемної дистрибуції.

І. О. Бодуен де Куртене вважається засновником вчення про фонему. Учений звертав увагу на сполучення фонем. Багатьох фонологів пізніше цікавило питання, які саме фонему в певних мовах слідує одна за одною, тобто проблеми дистрибуції.

Т. С. Шарадзенідзе відзначила, що в праці І. О. Бодуена де Куртене «Фонетические законы» для позначення розділу, що вивчає звуковий бік мови, з самого початку вживаються два терміни: *фонетика* і *фонологія*. Важливим висновком є й те, що *фонологія* І. О. Бодуена де Куртене не відповідає сучасному трактуванню цього терміна. Сучасній фонології, за визначенням І. О. Бодуена де Куртене, відповідає психофонетика. Проте водночас у

тому ж значенні вживається і термін *фонетика* [3, с. 119].

Т. С. Шарадзенідзе, досліджуючи теорію фонемі І. О. Бодуена де Куртене, вказує на те, що термін *психофонетика* вперше вживається в 1895 р.

І. О. Бодуен де Куртене досить детально розглядав питання системності як у своїх ранніх, так і в пізніших працях. На думку Т. С. Шарадзенідзе, вже в 1871 р., хоча І. О. Бодуен ще не використовував термін *система*, він мав на увазі саме системний характер мови, коли говорив про мову, що складена з часток, тобто із загальної кількості різнорідних категорій, які знаходяться між собою в тісному органічному (внутрішньому) зв'язку.

У 1888 р. в статті І. О. Бодуена де Куртене, присвяченій пам'яті М. В. Крушевського, вже експліцитно вживаються терміни *система*, *структура*. Учений визнає заслугою М. В. Крушевського узагальнення, згідно з яким унаслідок закону асоціації за схожістю слова будують класи – системи або гнізда (сім'ї слів), а завдяки закону асоціації за суміжністю ті ж самі слова повинні будуватися в ряди.

Т. С. Шарадзенідзе стверджувала, що І. О. Бодуен де Куртене розвивав і обґрунтовував цей принцип і далі, тобто не лише в словах, а й в інших мовних одиницях (у морфемах і фонемах та їх з'єднаннях).

Т. С. Шарадзенідзе писала про системи або гнізда, порівнюючи їх за допомогою асоціації за подібністю, а також ряди – порівнюючи з асоціацією за суміжністю.

Проблема існування дистрибуції фонем не була релевантною в праці І. О. Бодуена де Куртене, оскільки це було лише зародження теорії фонемі.

На роль І. О. Бодуена де Куртене у виникненні фонології вказав в 1933 р. М. С. Трубецької, який стверджував, що розмежування фонетики і фонології вперше досліджене І. О. Бодуеном де Куртене незалежно від Ф. де Соссюра. Саме І. О. Бодуен де Куртене розрізнув звуки і звукові уявлення та використав термін *фонема* в його сучасному значенні [13, с. 248 – 249].

За словами М. С. Трубецького, теорія І. О. Бодуена де Куртене довго залишалася непоміченою серед європейських мовознавців, і лише в ХХ ст. ідея про фундаментальне розмежування звуків і фонем починає розповсюджуватися в усьому світі [там же, с. 74].

Т. С. Шарадзенідзе зазначила, що інтерес до студій І. О. Бодуена де Куртене виник не відразу. Але, починаючи з 60-х р. ХХ ст., ситуація змінюється. Деякі західноєвропейські і американські мовознавці, для яких доступними були праці, написані польською і російською мовами, почали самостійне дослідження спадщини

І. О. Бодуена де Куртене. У цьому відношенні привертають увагу праці Г. Схогта [23], Ф. Хойслера [20], Ж. Мунена [22], З. Харріса [19], А. Мартіне [21] та ін.

Важливою подією було видання Е. Станкевичем в 1972 р. у США антології І. О. Бодуена де Куртене англійською мовою.

Н. А. Баскаков указував: за І. О. Бодуеном де Куртене, збагнення дійсної природи мови як цілісної системи полягає в розкритті: а) структури синтаксичних одиниць (словосполучень); б) морфологічної структури слова і в) фонологічної структури кореня. Ці одиниці існують у певній мові або групі генетично споріднених мов у їх органічному причинному зв'язку і взаємних стосунках [1, с. 160].

Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному дослідженні тверджень лінгвістів передфонологічного етапу щодо оточень звуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонологическая типология тюрских языков / Баскаков Н. А. – М. : Наука, 1988. – 208 с.

2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Опыт теории фонетических альтернатив / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. 1. – С. 267.

3. Бодуэн де Куртене И. А. Фонетические законы / И. А. Бодуэн де Куртене // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. 2. – 391 с.

4. Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня (к 60-летию со дня смерти) / Булаховский Л. А. – К., 1952. – 46 с.

5. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Буслаев Ф. И. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.

6. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / Глущенко В. А. – Донецьк, 1998. – 222 с.

7. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – 376 с.

8. Журавлев В. К. Теория группофонем: развитие группового сингармонизма в праславянском языке / предисл. Ю. Я. Бурмистровича. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 128 с.

9. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни / В. В. Колесов // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб.

наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – Київ: Наук. думка, 1985. – С. 25–39.

10. Колосов М. А. Материал для характеристики северновеликорусского наречия / М. А. Колосов // Варшавские университетские известия. – 1874. – № 5. – С. 1–62.

11. Пауфошима Р. Ф. О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка) / Р. Ф. Пауфошима // Русские диалекты: лингвогеографический аспект / отв. ред. Р. И. Аванесов, О. Н. Мораховская. – М., 1987. – С. 97–84.

12. Плахоніна О. В. Думки О. О. Потебні про історичне морфемне членування слова / О. В. Плахоніна. // Олександр Потебня: сучасний погляд (Матеріали міжнародних читань, присвячених 170-чю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи). – Харків: Майдан, 2006. – С. 114–120.

13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – М.: Просвещение, 1985. – Т. 4. – 319 с.

14. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Соссюр Ф. де // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 31–285.

15. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / Срезневский И. И. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 16–81.

16. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Трубецкой Н. С. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 372 с.

17. Чесоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России: очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Чесоданов Н. С. – М.: Учпедгиз, 1956. – 95 с.

18. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. / Шахматов А. А. – М.: Учпедгиз, 1941. – 286 с. – (4-е изд.).

19. Harris Z. Structural Linguistics / Harris Z. – Chicago, 1961. – P. 15–17.

20. Häusler F. Das Problem Phonetik und Phonologie bei Baudouin de Courtenay und seiner Nachfolge / Häusler F. – Halle (Saale), 1968. – S. 12.

21. Martinet A. Structural Linguistics / Martinet A. – Chicago, 1957. – P. 5–8.

22. Mounin G. Ferdinand de Saussure ou le structuraliste sans le savoir / Mounin G. – Paris, 1968. – P. 28.

23. Schogt H. G. Baudouin and Phonological Analysis / Schogt H. G. // La Linguistique. – 1966. – № 2.2. – P. 9.

Выделен предфонологический этап в исследовании фонемной дистрибуции. Он характеризуется зарождением фонологических идей в недрах фонетики. На этом этапе лингвисты начинают исследовать звуки не только в плане их артикуляционных признаков, но и в аспекте возможностей их сочетания с другими звуками.

Холодова Н. В.

(м. Слов'янськ)

ДОСЛІДЖЕННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ МОВ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Т. С. ШАРАДЗЕНІДЗЕ

Пам'яті Тинатін Семенівни Шарадзенідзе присвячується

Сучасні структурно-типологічні дослідження мов спираються на здобутки вчених попередніх поколінь, тому важливо встановити послідовність і наступність досліджень різних вчених у становленні загальнотипологічної теорії. Значний науковий внесок у розробку теоретичних питань дослідження морфологічної класифікації мов зробила Тинатін Семенівна Шарадзенідзе. Саме вона однією з перших системно проаналізувала принципи генеалогічної, морфологічної, стадіальної, психологічної, концептуальної класифікацій мов і класифікацій за мовними колами. Незважаючи на багатоаспектність поставлених дослідницею завдань, Т. С. Шарадзенідзе вдалося критично проаналізувати навіть загальновідомі і, здавалося б, загальноприйняті положення та внести свої уточнення та поправки.

За кількістю посилань у науковій літературі Т. С. Шарадзенідзе, безумовно, посідає значне місце в мовознавстві другої половини ХХ ст. Проте багато з її праць, надрукованих у Грузії, і досі залишаються маловідомими для широкого кола лінгвістів. Також бракує лінгвістосторіографічних праць, присвячених аналізу спадщини науковця, хоча таке дослідження є, на нашу думку, актуальним для сучасного типологічного мовознавства.

Мета пропонованої наукової розвідки полягає у висвітленні особистого наукового внеску Т. С. Шарадзенідзе у дослідження морфологічної класифікації мов і пов'язаних із нею питань. **Завдання статті** – 1) визначити пріоритетні напрямки дослідження морфологічної класифікації мов у працях Т. С. Шарадзенідзе; 2) висвітлити еволюцію поглядів вченої з даної проблематики; 3) проаналізувати ставлення Т. С. Шарадзенідзе до тверджень учених-класифікаторів ХІХ ст. – першої половини ХХ ст.;

4) обґрунтувати актуальність поглядів Т. С. Шарадзенідзе для мовознавства початку ХХІ ст. і доцільність вивчення її маловідомих праць.

Упродовж свого наукового життя Т. С. Шарадзенідзе цікавилася проблемами морфологічної класифікації мов: по-перше, мають цінність її уточнення щодо авторства термінів, а саме позначення типів мов, деякі положення щодо переваг та недоліків традиційної морфологічної класифікації мов і значення даної класифікації для розвитку типології; по-друге, висвітлення основних питань історичної типології.

Питання морфологічної класифікації мов стисло викладено в монографії Т. С. Шарадзенідзе «Классификации языков и их принципы», у якій критично проаналізовані сім класифікацій мов (генеалогічна, морфологічна, психологічна, концептуальна класифікації, класифікація за мовними колами, стадіальна класифікація та класифікація за мовними союзами). Обсяг поставлених науковцем завдань не дає змоги розглянути проблему морфологічної класифікації мов у повному обсязі, хоча Т. С. Шарадзенідзе вважала цю проблему актуальною. «Навіть у тому разі, коли питання вважається досить вивченим (наприклад, стосовно морфологічної класифікації мов), деякі загальновідомі положення потребують уточнення та виправлень. Так, усупереч загальноприйнятому положенню, В. фон Гумбольдт виділяв не чотири, а три морфологічні типи, бо інкорпорацію вважав не морфологічним, а синтаксичним типом» [5, с. 4].

За Т. С. Шарадзенідзе, В. фон Гумбольдту не належить пріоритет введення термінів, що позначають морфологічні типи мов, зокрема поняття *аглютинації* [1, с. 25]. Розглядаючи об'єктивні лінгвістичні дані, ми маємо зазначити, що дійсно В. фон Гумбольдт не є автором терміну *аглютинація*, бо він у свою чергу удосконалював уже існуючу схему морфологічної класифікації, розроблену братами Ф. Шлегелем та А. Шлегелем.

Також науковець розвінчала загальноприйняте положення про те, що Ф. Шлегель розрізнявав тільки два морфологічні типи мов. Незважаючи на те, що Ф. Шлегель виділив тільки дві основні групи мов, а саме флективні та нефлективні, ми знаходимо у нього характеристику та визначення всіх морфологічних типів, які об'єднані в групі нефлективних [2, с. 302].

Т. С. Шарадзенідзе різко критикувала теорію початку ХХ ст. про виключну цінність флективних мов, а також інтерпретацію

морфологічних типів М. С. Трубецького, за якою найбільш досконалими є аглютинативні мови. На противагу П. С. Кузнецову, Т. С. Шарадзенідзе відмежувала психологічну класифікацію мов Г. Штейнталя та концептуальну класифікацію Е. Сепіра як окремі, незалежні від морфологічної класифікації, хоча й визнає той факт, що вони за своєю суттю є своєрідним продовженням та переробкою морфологічної класифікації мов [5, с. 42].

На думку Т. С. Шарадзенідзе, традиційна морфологічна класифікація мов має два серйозні недоліки: перший, пов'язаний з невірною інтерпретацією морфологічних типів, а саме положення про нерівноцінність морфологічних типів мов та перевагу флективних мов; другий недолік полягає в тому, що морфологічна класифікація не враховує структурні особливості багатьох мов світу. Але ці два недоліки можуть бути усунені. Т. С. Шарадзенідзе нарікала, що «повністю відмовлятися від морфологічної класифікації мов було б невірно, тому що вона дає змогу типологічного зіставлення мов, а таке зіставлення є цілком виправданим із точки зору загального мовознавства» [1, с. 50].

У своїй статті «Стадиальная классификация языков Н. Я. Марра в свете учения И. В. Сталина о языке» Т. С. Шарадзенідзе критично проаналізувала суперечливу стадіальну класифікацію мов М. Я. Марра. Неспроможність такої класифікації Т. С. Шарадзенідзе пояснювала тим, що вчений одночасно виділяв у одноядерній класифікації дві класифікаційні одиниці – стадію та систему. Спроба М. Я. Марра поєднати морфологічну класифікацію мов із генеалогічною призвела до того, що одна стадія відповідала декільком системам, наприклад, флективна стадія – семітській та індоєвропейській системам (родинам), а одна й та ж система, наприклад, яфетичні мови, відповідала кільком стадіям (аморфній, аглютинативній і флективній). У зв'язку з цим М. Я. Марр назвав яфетичні мови полістадіальними [6, с. 129].

Прибічник «нового вчення про мову» І. І. Мещанінов, намагаючись удосконалити стадіальну класифікацію мов М. Я. Марра, дійсно визнавав той факт, що «полістадіальність дуже складно узгодити із поняттям стадії», але він убачав вихід із цього становища у відокремленні яфетичних мов у самостійну стадію.

У монографію «Теоретические вопросы современного языкознания» Т. С. Шарадзенідзе помістила свої наукові праці, а також праці своєї лінгвістичної школи за період 1958 – 1969 рр. На жаль, у цю монографію не увійшли деякі з її статей, а саме «Концепція неолінгвістики про мову» (1962), «Загальнолінгвістична

теорія Празької школи» (1966) та ін. Книга адресована перш за все грузинській аудиторії та написана грузинською мовою, а тому залишається для українських лінгвістів маловідомою та малодоступною. Монографія містить коротке резюме російською та зміст англійською мовами. У монографії розглядаються різні проблемні питання, а саме типологічне порівняння, типологічні класифікації та мовні універсалії, довільність мовного знака, морфологічний аналіз мови та ін. [7, с. 438] Навіть таке поверхнєве ознайомлення з монографією дало нам підстави стверджувати наукову цінність цієї праці для сучасного теоретичного загального мовознавства.

Присвятивши спеціальну монографію дослідженню лінгвістичної теорії І. О. Бодуен де Куртене, Т. С. Шарадзенідзе не оминула й питання генеалогічної та морфологічної класифікації мов у науковій творчості вченого. Хоча І. О. Бодуен де Куртене не створив власної класифікації мов і розглядав морфологічну класифікацію мов лише фрагментарно, обмежуючись аналізом морфологічних класифікацій А. Шлейхера та Г. Штейнталя, його типологічні ідеї видаються Т. С. Шарадзенідзе цінними.

Т. С. Шарадзенідзе підкреслила, що морфологічний бік мови, її структуру І. О. Бодуен де Куртене вважав основною рисою людської мови. При визначенні типу мови, на його думку, треба звертати увагу на місце, яке посідає морфема в слові та синтагма в реченні. Превалювання того чи іншого способу дає підстави для морфологічної характеристики окремого мовного мислення [3, с. 97].

На думку І. О. Бодуена де Куртене, морфологічні класифікації мов, створені наприкінці ХІХ ст., є недостатньо точними через велику кількість ще не досліджених мов. Він вважав недоречним застосування до морфологічної класифікації мов еволюціонізму, згідно з яким відбувається вдосконалення мов, а саме перехід від ізоляції через аглютинацію до флексії. Але, попри цей факт, Т. С. Шарадзенідзе відзначала, що І. О. Бодуен де Куртене зовсім не вважав морфологічні типи мов постійними та незмінюваними, він визнавав не тільки перехід синтетичних мов у флективні, а й, навпаки, перехід флективних мов у аглютинативні [3, с. 91].

У статті Т. С. Шарадзенідзе «Родство языков. Процессы дивергенции и конвергенции и соответствующие им классификации языков» частково розкриваються погляди тих лінгвістів, які визначали першопричиною мовних змін постійні контакти між мовами та діалектами. Т. С. Шарадзенідзе зазначила, що скептичне ставлення до питань спорідненості мов через постійні змішування спостерігалось в науковій творчості Г. Шухардта та Г. І. Асколі. Вивчаючи романські

діалекти, Г. Шухардт дійшов висновку, що між діалектами не існує чітких меж; кожне звукове явище має свою область поширення, причому області мовних явищ, перетинаючи одна одну, не збігаються. Поширивши ці положення на мови, Г. Шухардт піддав сумніву можливість їхньої класифікації.

Т. С. Шарадзенідзе відзначила, що в середині 30-х рр. ХХ ст. представники неолінгвістичної школи поширили скептичне ставлення до генеалогічної та морфологічної класифікацій мов. У концепції питання про мішаний характер усіх мов одним із завдань нової школи є заміна мовних сімей мовними союзами [9, с. 73-79].

Теоретичним проблемам типології, зокрема питанню морфологічної класифікації мов, певну увагу приділено в монографії Т. С. Шарадзенідзе «Типология языков в синхроническом и диахроническом плане». За Т. С. Шарадзенідзе, класифікація мов за основним принципом може бути як діахронічною, так і синхронічною; перша відображає історичні відношення між мовами, а друга групує мови без урахування їх історичних взаємовідносин. Традиційна морфологічна класифікація мов, концептуальна класифікація Е. Сепіра й інші є синхронічними. Отже, ці класифікації об'єднують мови в певні типи без урахування історичних відносин між ними.

Тому спроби мовознавців розглянути морфологічні типи як висхідні ступені мовного розвитку виявились невдалими. Прикладом цьому також може слугувати стадіальна класифікація М. Я. Марра, яку він вважав історичною та яка мала за мету виділення послідовних стадій у розвитку мов. Але попри ці факти, автор нарікає, що «синхронічні за своєю природою типологічні класифікації потребують історичної інтерпретації для з'ясування взаємовідносин між мовами, що класифікуються» [8, с. 123].

Цікавими та сміливими є твердження Т. С. Шарадзенідзе щодо співіснування теорії мовних універсалій і морфологічної класифікації мов у лінгвістиці. Вона нарікає, що результатом типологічних досліджень мають бути типологічні класифікації, а не пошуки універсалій і створення універсальної граматики, та доводить свою думку за допомогою ілюстрації двох підходів до проблеми універсальної граматики.

Це, по-перше, логістичний підхід, коли вирішальне значення надається єдності змісту, що виражається, а різноманітні мовні засоби вираження ігноруються, як несуттєві. Такий підхід є дуже характерним для раціональних філософських граматик XVII – XVIII ст., але трапляється й зараз. Він не може бути прийнятим через змішування логічних і мовних категорій.

По-друге, це лінгвістичний підхід, коли на основі виявлення деяких спільних закономірностей у структурі та функціональних системах мов можна дійти висновку про можливість єдиної загальної граматики [8, с. 92].

Такий підхід міг би бути правильним, якщо б у структурі та семантиці мов усе було спільним. Але в такому випадку мови відрізнялися б одна від одної тільки своїм звучанням, а не внутрішньою та зовнішньою будовою. У мовах світу поруч із спільними закономірностями трапляються й значні типологічні розбіжності. При цьому типологічні розбіжності охоплюють більш суттєві та багаточисельні структурні та семантичні факти мов, ніж мовні універсалиї [8, с. 93].

Це означає, що особливості багатьох мов світу не можуть бути зведені до єдиних схем; їх упорядкування можливо лише шляхом створення типологічних класифікацій. Виходячи з тез, запропонованих Т. С. Шарадзенідзе, наявність типологічних класифікацій є одним із доказів неможливості створення єдиної для всіх мов граматики.

Так, на думку Т. С. Шарадзенідзе, у процесі дивергенції у споріднених мовах виникають нові категорії та зникають деякі зі старих. Тому у споріднених мовах може змінитися навіть їхній морфологічний тип, але ця зміна відбувається набагато повільніше, ніж зміна граматичних категорій, оскільки споріднені мови довше зберігають єдність граматичного типу [5, с. 8].

У статті «Морфологическая классификация языков и основные вопросы исторической типологии», опублікованій у збірнику «Лингвистическая типология» вже помертню, надано коротке резюме та підведено певний підсумок її дослідженням морфологічної класифікації мов. Науковець детально розглянула два питання: прогрес розвитку мовної будови та історичну послідовність структурних типів, а також підкреслила наукову цінність історичної інтерпретації морфологічної класифікації мов: «Узагальнення, до яких нас приводить вивчення історії морфологічної класифікації мов, як нам здається, має силу й по відношенню до інших типологічних класифікацій, започаткованих на структурних принципах» [4, с. 33].

Релевантість отриманих висновків і для інших структурно-типологічних класифікацій, на думку Т. С. Шарадзенідзе, можна прослідкувати на прикладі еволюції, якої зазнала класифікація за типами речень у працях І. І. Мещанінова. Так, в еволюції класифікації Мещанінова спостерігаються ті ж самі етапи, що й в історії морфологічної класифікації мов. За умов історичної інтерпретації

перед синтаксичною класифікацією постали ті ж самі питання та з'явилися ті ж самі труднощі, що задовго до цього були притаманні морфологічній класифікації мов [4, с. 39].

Вивчаючи наукову спадщину Т. С. Шарадзенідзе, доходимо висновку, що, незважаючи на різноплановість проблематики, поставленої науковцем, найбільшої уваги в її працях приділено питанню морфологічної класифікації мов і пов'язаних із нею аспектів, а саме співвідношенню морфологічних типів мов та граматичних категорій, питанню мовних універсалій, історичній інтерпретації морфологічної класифікації мов та ін.

Перспективною та необхідною роботою в подальшому дослідженні має стати опрацювання опублікованих грузинською мовою матеріалів Т. С. Шарадзенідзе та їх переклад українською для опанування їх більшим колом лінгвістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шарадзенідзе Т. С. Классификации языков и их принципы: авт. дис. на соискание ученой степени доктора фил. наук. – Тбилиси, 1955. – 51 с.

2. Шарадзенідзе Т. С. Классификации языков и их принципы: дис. доктора филологических наук / Тинатин Семеновна Шарадзенідзе. – Тбилиси, 1955. – 925 с. (на груз. яз.)

3. Шарадзенідзе Т. С. Лигвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртене и ее место в языкознании XIX – XX веков / Т. С. Шарадзенідзе. – М.: Наука, 1980. – 133 с.

4. Шарадзенідзе Т. С. Морфологическая классификация языков и основные вопросы исторической типологии / Т. С. Шарадзенідзе // Лигвистическая типология. – М.: Наука, 1985. – С. 33–41.

5. Шарадзенідзе Т. С. Морфологические типы языков и грамматические категории / Т. С. Шарадзенідзе // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. Тезисы докладов. – М., 1973. – С. 7-9.

6. Шарадзенідзе Т. С. Стадиальная классификация языков Н. Я. Марра в свете учения И. В. Сталина о языке / Т. С. Шарадзенідзе // Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании: сборник статей. – М., 1952. – Ч.2. – С. 111–135.

7. Шарадзенідзе Т. С. Теоретические вопросы современного языкознания / Тинатин Семеновна Шарадзенідзе – Тбилиси: Мецниереба, 1972. – 437 с. (на груз. яз.)

8. Шарадзенідзе Т. С. Типология языков в синхроническом и диахроническом плане / Т. С. Шарадзенідзе. – Тбилиси: Мецниереба,

1982. – 181 с.

9. Шарадзенидзе Т. С. Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков / Т. С. Шарадзенидзе // Теоретические основы классификации языков мира. Проблема родства. – М. : Наука, 1982. – С. 63–107.

Статья посвящена изучению вопроса морфологической классификации языков в научном наследии Т. С. Шарадзенидзе. Анализируются её малодоступные работы, опубликованные на грузинском языке.

Винникова Т. С.

(г. Славянск)

ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДНОСТИ В ГРАММАТИКЕ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Под частями речи понимаются лексико-грамматические разряды слов, объединенные общей семантикой, общим грамматическим значением и его формальным выражением. Слова распределяются по частям речи на основании семантического, морфологического и синтаксического критериев. В процессе развития языка слова из одной части речи могут переходить в другую. Переход слова из одной части речи в другую или его употребление в функции другой части речи обозначается термином *транспозиция* [от ср.-век. лат. *transpositio* – перестановка]. При этом слова утрачивают присущие им значения и приобретают значения другой части речи. Так, имена прилагательные и причастия (*больной, рядовой, раненый* и др.) могут переходить в разряд имен существительных (*Больной выздоровел; С ранеными приехала сестра*); причастия могут приобретать свойства прилагательных (*блестящий оратор, кованный сундук*), наречия пополняются за счет существительных (*летом, домой*); самостоятельные слова нередко переходят в слова служебные и т. п.

Актуальным сегодня становится исследование проблемы транспозиции в лингвоисториографическом аспекте, поскольку современное языкознание базируется на опыте, на достижениях лингвистических исследований прошлых лет. Такие исследования, посвященные проблеме транспозиции частей речи в историческом аспекте, практически отсутствуют: можно назвать лишь отдельные статьи или даже отдельные замечания, посвященные рассмотрению данной проблемы; при этом в работах преобладают замечания общего характера относительно взглядов языковедов XIX – XX вв. на явление

транспозиции. Поэтому становится очевидной необходимость лингвоисториографических изысканий по проблеме транспозиции частей речи, осуществленных на основе системного анализа значительного по объему конкретного материала. Таким образом, мы исходим из того, что предлагаемая нами тема является мало исследованной и вместе с тем достаточно актуальной.

Новизна предложенных в данной статье положений состоит в том, что в них будет предпринята попытка раскрыть взгляды лингвистов на проблему переходности в грамматике современного русского языка, систематизировать, обобщить и научно обосновать их.

Источниковедческая работа по изучению классиков лингвистики, а также книг, диссертаций, журнальных публикаций современных исследователей позволила нам составить объективную картину в заданной проблематике.

Факты перехода слов из одной части речи в другую отмечаются в русских грамматиках давно, явление переходности в системе частей речи стало предметом изучения уже на ранних этапах развития русской лингвистики вместе с развитием основных теоретических положений словообразования и морфологии.

Подлинная история учения о частях речи в русской лингвистике начинается с «Российской грамматики» М. В. Ломоносова (1756), так как именно при создании этой грамматики впервые на русском материале был проведен глубокий для того времени грамматический анализ.

Главная заслуга М. В. Ломоносова в истории русской грамматической науки состоит в подробном, детальном описании грамматических и, прежде всего, морфологических свойств частей речи русского языка в их взаимодействии.

Учение М. В. Ломоносова о частях речи с некоторыми изменениями излагалось в учебных курсах русской грамматики второй половины XVIII – начале XIX в. Так, у Н. И. Греча в его «Практической русской грамматике» (1827, второе издание – 1934) содержатся интересные и новые для русской грамматики положения относительно отдельных частей речи в плане их взаимодействия и переходности.

Рассматривая развитие учения о частях речи в отечественном языкознании, нельзя не вспомнить идеи, высказанные В. Г. Белинским в «Основаниях русской грамматики» [5]. Исследователь подчеркивал, что «число частей речи и частиц бывает неравно во всех языках», считал, что «основные части речи составляют неперемное условие

каждого языка» [5, с. 589]. Чрезвычайно существенным в плане нашего исследования является то, что В. Г. Белинский обратил внимание на явление переходности между частями и частицами речи: «К общим свойствам частей речи и самих частиц принадлежит еще и то, что, во-первых, они производятся взаимно одна от другой, а во-вторых, что одно и то же слово, по своему знаменованию, может относиться к двум частям речи или частицам» [5, с. 612]. Все эти мысли В. Г. Белинского делают его грамматику существенным вкладом в развитие теории переходности частей речи и их взаимодействия.

Другим значительным исследованием, тщательным филологическим наблюдением над лексико-грамматическим составом русского языка и процессами переходности в системе частей речи являются работы Г. П. Павского, вышедшие в начале 40-х годов.

Таким образом, русские грамматисты первой половины XIX века (Н. И. Греч, А. Х. Востоков, В. Г. Белинский, Г. П. Павский и др.) достойно продолжили традиции М. В. Ломоносова, сконцентрировав основное внимание на грамматических особенностях частей речи, важных для развития теории переходности.

Глубокие исследования, касающиеся переходности частей речи, в дальнейшем были осуществлены в работах А. М. Пешковского, А. А. Потебни, А. А. Шахматова, Д. Н. Кудрявского, Н. Н. Дурново, В. А. Богородицкого, Л. В. Щербы, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура и др.

Так, впервые четко само явление переходности получило освещение в трудах А. М. Пешковского. Исследователь так определил сущность явления переходности среди частей речи: «Переходные факты в области частей речи являются следствием того, что отдельные слова на почве звуковых изменений и изменения значения, происходящих в них самих и связанных с ними ассоциативно слова, медленно и постепенно переходят из одной категории в другую» [8, с. 153].

А. А. Шахматов рассматривал различные случаи перехода слов одной части речи в другую. В своем фундаментальном труде «Синтаксис русского языка»¹ Алексей Александрович отмечает:

¹ Название книги "Синтаксис русского языка" не должно вводить в заблуждение современного читателя, воспитанного на структуральной модели уровней языка и привыкшего к автономному "сосуществованию" фонетики, графики, лексикологии, лексикографии, фразеологии, морфологии, синтаксиса и других дисциплин, составляющих содержание курса "Современный русский язык". Синтаксисом, по А. А. Шахматову, называется "та часть грамматики,

«... одни части речи могут переходить в другие, не изменяя своей формы» [9, с. 427]. Ученый использует и утверждает термины *субстантивация*, *адъективация*, *вербализация*, *прономинализация*, *адвербиализация*, *конъюнкционализация*.

Большое внимание явлениям переходности уделено в трудах В. В. Виноградова.

В. В. Виноградов дает подробное обоснование понятию переходности частей речи, типам переходности с морфологической, синтаксической и лексической точек зрения, утверждает их активизацию в грамматической структуре русского языка. Особенно подробно ученый останавливается на характеристике явления субстантивации. Так, в книге «Русский язык. Грамматическое учение о слове» В. В. Виноградов говорит о тесной связи имен существительных и имен прилагательных: «Категория имен существительных непрестанно вовлекает в свою систему бывшие формы имен прилагательных (*портной, посылный, верховой, вестовой, рядовой, рулевой, столовая, глухонемой, дежурный, часовой, уборная, жаркое, заливное, пирожное, второе, млекопитающее, беспозвоночное* и т. д.) [7, с. 52]. В работе прослеживается мысль об активизации образования новых субстантиватов и стилистическом их варьировании в речевой практике XX века.

В работе В. В. Виноградова «О грамматической омонимии в современном русском языке» [6] также рассмотрены многочисленные случаи переходности среди частей речи, но больше внимания в ней уделяется морфологическому составу слова. Это, на наш взгляд, и определило выбор термина *омонимия*, а не *переходность*, так как, в соответствии с грамматической традицией, переходные явления в морфологической структуре слова не рассматривались.

К 40-м гг. XX века в русской грамматике в целом описаны основные случаи переходности в области частей речи; закреплены термины *субстантивация*, *адъективация*, *прономинализация*, *адвербиализация*, что нашло свое отражение в Академической грамматике и учебных пособиях.

которая рассматривает способы обнаружения мышления в речи" [9, с. 17]. Однако построение основных единиц синтаксиса – предложений – невозможно без опоры на морфологические формы слова. Поэтому значительная часть морфологической информации (части речи, морфологические категории и т. п.) относится А. А. Шахматовым к ведению синтаксиса. Из сказанного следует, что названная книга представляет интерес как для собственно синтаксистов, так и для специалистов в области морфологии.

На наш взгляд, следует упомянуть также статью А. С. Беднякова «Явления переходности грамматических категорий в современном русском языке» [4], в которой автор расширил круг явлений, рассматриваемых как переходные. К этим явлениям А. С. Бедняков относит явления переходности не только между частями речи, но и внутри одной части речи: в именах существительных, по мнению автора, возможен переход абстрактных и собирательных имен существительных в личные, одушевленных и неодушевленных в одушевленные, нарицательных в собственные и т. п.

В 40-50-е гг. выходит еще ряд работ по конкретным явлениям переходности (Г. О. Винокур, В. В. Виноградов и др.) и, можно сказать, заканчивается первый этап исследований по проблеме переходности среди частей речи.

Следующим этапом явилось углубленное исследование явления переходности, в котором можем выделить три направления:

1) описание влияния морфологического словообразования на факты переходности;

2) изучение явления переходности внутри частей речи;

3) перенесение проблемы переходности на синтаксический уровень (см. об этом работы Е. Л. Гинзбурга, В. В. Бабайцевой, Н. П. Колесникова, Е. С. Кубряковой, П. А. Соболевой, А. И. Моисеева, И. С. Улуханова, Г. Г. Соколовой, В. В. Шигурова и др.).

Наиболее полно важнейшие вопросы теории переходности изложены в работах В. В. Бабайцевой ([1], [2], [3] и др.).

Остановимся на некоторых основных положениях трудов В. В. Бабайцевой, посвященных исследованию проблемы переходности среди частей речи.

Определяя объем и содержание понятия *переходность*, В. В. Бабайцева разделяет явления переходности на два различных этапа: трансформационные (диахронические) и контаминационные (промежуточные, синкретичные, гибридные) (см. об этом: [3]). Такое разграничение необходимо, чтобы не относить все явления переходности к явлениям диахронического плана.

По отношению к явлениям переходности могут быть использованы, по мнению В. В. Бабайцевой, два термина – *переходность* и *переход*: «... переходность определяем как такое явление в языке, которое скрепляет языковые факты в целостную систему, отражая взаимосвязь и взаимодействие между ними и обуславливая возможность трансформаций (диахронных преобразований). Слово «переход» также имеет два значения: оно обозначает процесс трансформации и наличие соединительных

звеньев между противостоящими типами классификации» [3, с. 23]. Размежевание синхронии и диахронии в переходных явлениях дает шкала переходности, предложенная В. В. Бабайцевой.

Как особый тип слов в системе частей речи В. В. Бабайцева выделяет гибридные слова: «Части речи, связанные контаминационным переходом, можно представить в виде перекрещивающихся, частично накладывающихся друг на друга кругов, каждый из которых имеет свой центр (ядро) и периферию» [1, с. 81]. К гибридным, следовательно, относятся слова, совмещающие в любой пропорции признаки исходных частей речи (субстантивированные прилагательные, субстантивированные причастия и т. п.). Трудно возразить изложенному В. В. Бабайцевой пониманию самого факта гибридности в большой массе слов живого русского языка, но можно и дифференцировать явления такой гибридной природы.

В целом, исследователь отмечает, что переходные явления в области частей речи как материал, имеющий свою специфику, описываются как:

- 1) явление грамматической омонимии;
- 2) морфолого-синтаксический способ словообразования;
- 3) трансформации в области грамматических категорий.

Именно систематизация, обобщение и научное обоснование исследований в вышеназванных трех направлениях и будут составлять предмет наших дальнейших лингвистических изысканий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Гибридные слова в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Русский язык в школе. – 1971. – № 3. – С. 81–84.
2. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / Вера Васильевна Бабайцева. – Воронеж, 1967. – 123 с.
3. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / Вера Васильевна Бабайцева. – М., 2000. – 246 с.
4. Бедняков А. С. Явления переходности грамматических категорий в современном русском языке / А. С. Бедняков // Русский язык в школе. – 1941. – № 3. – С. 28–31.
5. Белинский В. Г. Основания русской грамматики / В. Г. Белинский // Полное собрание сочинений : в 13 т. / Белинский В. Г. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1953. – Т. 1. Статьи и рецензии 1829–1835. Художественные произведения. – 323 с.
6. Виноградов В. В. О грамматической омонимии в

современном русском языке / В. В. Виноградов // Русский язык в школе. – 1940. – № 1. – С. 1–12.

7. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.

8. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.

9. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / Алексей Александрович Шахматов. – М. : ЛКИ, 2007. – 624 с.

Систематизовано накопичену інформацію щодо проблеми перехідності частин мови, розкрито різні погляди вчених на проблему транспозиції частин мови в російському мовознавстві, враховано еволюцію в інтерпретаціях учених.

Жовниренко Я. Г.
(г. Славянск)

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ТРУДАХ РУССКИХ УЧЕНЫХ XX в.

Основным содержанием лингвистики начала XX ст. были поиски общих законов эволюции языка. В центре внимания оказалась история языка, которая стала средством реконструкции отдельных эпох истории народа.

В 20-е гг. XX ст. развернулись исследования проблем, связанных со взаимоотношением языка и общества. В трудах Б. А. Ларина, Е. Д. Поливанова, В. М. Жирмунского, М. В. Сергиевского, Л. П. Якубинского и др. были предприняты первые попытки изучения социальной обусловленности языка. В дальнейшем их исследования продолжили В. А. Аврорин, Л. Б. Никольский, Ю. Д. Дешериев, Л. П. Крысин, Д. Н. Шмелев, И. К. Белодед, В. Н. Ярцева, М. М. Гухман и многие другие.

Одним из основных понятий социолингвистики считается понятие *языковая ситуация*. Впервые термин *языковая ситуация* стал использоваться в работах зарубежных лингвистов в 30-е годы XX в., занимающихся изучением языков Африки и Азии. В советском языкознании интерес к изучению языковой ситуации был обусловлен необходимостью решать такие актуальные социолингвистические проблемы, как многоязычие и двуязычие, отношение национальных языков и языка межнационального общения, языкового строительства

и языковой политики.

Теоретики языкознания 1920-1930-х гг. выдвигали концепцию гетерогенности языка, характеризующуюся неоднородностью коллектива носителей. Крупнейший русский славист А. М. Селищев писал: «В основе региональной и социальной вариативности языка лежит тот факт, что население данной политической общности представляет собой сложную социальную совокупность различных общественных групп. Поскольку в пределах каждой группы существуют различные маркированные в языковом отношении подгруппы, объединяемые по возрастному, половому и другим признакам, язык группы распадается на несколько языковых подгрупп. Степень расхождения между ними находится в зависимости от внеязыковых ситуаций» [5, с. 11].

Немногим позже это положение подтвердил известный лингвист Л. В. Щерба. Ученый отметил, что сложность языка как системы зависит от сложности структуры общества, в котором данный язык функционирует: «всякая социальная дифференциация внутри группы ... вызывает дифференциацию речевой деятельности» [8].

Ю. Д. Дешериев был одним из первых социолингвистов, работающих над проблемой языковой ситуации. Ученый предложил функционально-типологическую классификацию языков народов СССР, которая давала представление о месте и роли каждого языка в жизни носителей и других народов. Данная классификация учитывала лишь языки народов СССР. Главным классификационным признаком были формы национально-территориальной автономии. Согласно этим критериям языки народов СССР делятся на 5 групп:

- 1) русский язык как язык межнационального общения;
- 2) национальные литературные языки союзных республик;
- 3) литературные языки автономных республик и областей;
- 4) письменные языки с ограниченными общественными функциями;
- 5) бесписьменные языки малых народностей.

Рассмотренная классификация не нашла поддержки среди ученых потому, «что в ней не выдерживается единство признаков классификации и – самое главное – потому, что языки в ней классифицируются по признакам, не свойственным им самим» [цит. по: 8, с. 90]. Еще одним существенным недостатком является то, что представленная классификация учитывала только языки народов СССР и, как следствие, не имела универсального характера.

В 60-70 годы проблема языковой ситуации стала активно разрабатываться в советском и зарубежном языкознании. Вопросы

взаимосвязи языка и общества нашли отражение в работах В. А. Аврорина, И. К. Белодеда, А. Т. Базиева, В. В. Виноградова, А. М. Дьякова, Г. А. Зографа, Ю. Д. Дешериева, Л. Б. Никольского, В. А. Чернышева, А. Д. Швейцера, Д. Н. Шмелева, В. Н. Ярцевой, Р. Т. Белла, М. М. Гурмана, У. Стюарта, Ч. Фергюсон и др.

Анализ исследуемого материала показывает, что в языкознании советского периода середины XX ст. языковая ситуация рассматривалась как один из компонентов этнического фактора и не являлась предметом специальных исследований.

В начале второй половины XX века создаются научно-исследовательские объединения, институты, задача которых – изучение различных сторон взаимоотношения и форм взаимодействия языка и общества. Это Ленинградский лингвистический центр, существующий в системе Академии наук СССР, сектор социолингвистики Института языкознания Академии Наук, филологическая секция Института востоковедения, Научный совет в Академии наук по проблеме «Закономерности развития национальных языков». В 1965 году филологической секцией Ученого совета Института востоковедения была проведена конференция, посвященная проблеме изучения языковой ситуации. Рассматривались различные трактовки термина *языковая ситуация*, предпринимались попытки установить взаимосвязь языковой политики и языковой ситуации, определить факторы влияния. По результатам данной конференции был издан сборник «Проблемы изучения языковой ситуации в странах Азии и Северной Америки». Следует отметить, что основой для изучения вопросов, связанных с языковой ситуацией, языковой политикой, являлись достижения языковедов 20–30-х годов.

Л. Б. Никольский является одним из первых лингвистов бывшего Советского Союза, который предпринял попытку определить понятие *языковая ситуация*. Рассматривая основные теоретические проблемы социолингвистики, такие, как принципы выделения языковых подсистем, двуязычие, языковая политика, ученый высказал предположение, что языковая ситуация в определенных территориальных границах – это результат взаимодействия представителей различных этнических и социальных групп. По существу, языковая дифференциация есть отражение дифференциации общества, «принимаящей форму функционального распределения языковых систем и подсистем на уровне всего общества и на индивидуальном уровне» [4, с. 81]. Автор обращает внимание на тот факт, что языки, обслуживающие определенную территорию, могут находиться в равноправных отношениях, т. е.

принадлежать к одному функциональному типу. В неравноправных отношениях языки разделяют область коммуникации, устанавливая принцип иерархичности, и принадлежат к разным функциональным стилям.

Базируясь на вышеописанных равноправных и иерархических отношениях компонентов языковой ситуации, исследователь говорит о двух критериях классификации языковых ситуаций. Первый критерий подразумевает две группы языковых ситуаций: экзогlossные (совокупность отдельных языков) и эндогlossные (совокупность подязыков и функциональных стилей) языковые ситуации. Второй критерий подразумевает деление экзогlossных и эндогlossных ситуаций на две группы: сбалансированные (языки или языковые подсистемы в функциональном отношении равнозначны) и несбалансированные (компоненты ситуации распределены по сферам общения и социальным группам) языковые ситуации.

В. А. Аврорин подошел к проблеме исследования языковой ситуации через призму изучения речевых ситуаций. Базируясь на проведенных исследованиях, ученый говорит о «недоступности» языковой ситуации для наблюдения и восприятия. Зато речевая ситуация вполне может считаться удобной для изучения, «и мы получаем возможность познать языковую ситуацию путем сбора по крупицам той информации о ней, которую несут в себе речевые акты» [1, с. 120]. Ученый предложил вначале выделить типологическую классификацию речевых актов и выявить связи и зависимости, которые существуют между их типами.

По мнению В. А. Аврорина, «при изучении языковой ситуации у любого народа необходимо направлять внимание на следующие четыре объекта:

- 1) социальные условия функционирования языка;
- 2) сферы употребления (межнациональную, региональную, повседневного быта, хозяйственной деятельности, науки, культуры, религиозного общения);
- 3) формы существования;
- 4) функции языка» [там же, с. 120].

Исследователь подчеркивает, что данная классификация не может считаться полной и окончательной.

Как отмечает В. А. Аврорин, «языковая ситуация, или конкретный характер деятельности и развития языка с точки зрения его функциональной стороны, является органическим компонентом общей структуры жизнедеятельности конкретного общества как по оси синхронии, так и по оси диахронии» [там же, с. 245].

Немногим позже А. Д. Швейцер, опираясь на работы американских социолингвистов, начинает активно проводить исследования вопросов, связанных с языковой ситуацией. Ученый подчеркивал, что языковая ситуация представляет собой «различные аспекты и различные формы функционирования социально коммуникативных систем» [8, с. 85]. Социальные факторы, по мнению исследователя, и воздействие этих факторов на функциональное использование языка и на саму структуру языка должны приниматься во внимание при рассмотрении проблемы языковой ситуации. При этом немаловажным является субъективный социальный фактор, такой, как социальные установки и социальные ценности.

Проблематикой языковых состояний и ситуаций в других странах занимался известный лингвист Г. В. Степанов. С середины 1950-х годов лингвист приступил к разработке новых проблем, связанных с изучением испанского языка в странах Латинской Америки. Исследования ученого касаются вопросов развития испанской речи в странах Латинской Америки. Лингвист объясняет понятие варианта языка и определяет границы возможного варьирования в пределах одной языковой системы. Характеризуя типы языковых состояний, Г. В. Степанов подчеркивает значение фактора распространенности диалектов, время формирования, наличия койне, письменной формы, близость к литературному языку.

События 80–90-х годов в различных странах мира – в Бирме, Индонезии, Китае, Эфиопии, Судане, распад СССР и Югославии – вскрыли проблему меньшинств, неразрывной частью которой была проблема миноритарных языков. Провозглашение миноритарных языков государственными обострило межэтнические конфликты. Новые языковые состояния, обострение национально-языковых конфликтов выдвинули языковые проблемы, требующие научного осмысления и практического решения.

А. И. Чередниченко работал над проблемой языковой ситуации и языковой политики в развивающихся странах Африки. Ученый исследовал причины дифференциации и типы варьирования национального негомогенного языка, изучал изменения на различных уровнях его структуры.

Языковые процессы, происходящие в центральных областях Индии, т. е. в ареале языка хинди, привлекли внимание известного филолога А. П. Баранникова. Интерес ученого вызвала языковая ситуация на данной территории, а именно: проявление синхронного функционирования в хиндийском ареале языков хинди и урду, с

одной стороны, и английского – с другой.

Советскую индонезистику значительно обогатили и дополнили представления о социальных и этнических процессах в трудах Е. А. Кондрашкиной. Исследователь характеризует роль индонезийского языка в процессах национальной интеграции, анализирует языковую политику, выявляет влияние этой политики на функционирование индонезийского языка.

Проанализировав некоторые работы лингвистов середины XX ст., можно сделать следующий вывод: несмотря на отдельные расхождения в представлении типологий языковых ситуаций и состояний, ученые сходятся в том, что основным фактором при определении понятия *языковая ситуация* является фактор пространства. Как мы видим, исследуемое понятие используется относительно больших языковых сообществ – государств, республик, регионов, этнических образований. Территориальность является неотъемлемой частью всех языковых процессов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка / Валентин Александрович Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – 275 с.
2. Баранников П. А. Языковая ситуация в ареале языка хинди / Петр Алексеевич Баранников. – Л. : Наука, 1984. – 251 с.
3. Кондрашкина Е. А. Индонезия: языковая ситуация и языковая политика / Елена Алексеевна Кондрашкина. – М. : Наука, АН СССР, Ин-т востоковедения, 1986. – 152 с.
4. Никольский Л. Б. Синхронная социолингвистика. Теория и проблемы / Леонид Борисович Никольский. – М. : Наука, 1976. – 168 с.
5. Селищев А. М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926) / Селищев А. М. – М. : Наука, 1928. – 156 с.
6. Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи / Степанов Г. В. – М. : Наука, 1976. – 154 с.
7. Чередниченко А. И. Язык и общество в развивающихся странах Африки: Проблемы функционирования западноевропейских языков / Александр Иванович Чередниченко. – К. : Высш. школа, 1983. – 166 с.
8. Швейцер А. Д. Введение в социолингвистику / А. Д. Швейцер, Л. Б. Никольский. – М. : Высш. школа, 1978. – 216 с.
9. Щерба Л. В. О троянском аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. [Электронный ресурс] / Л. В. Щерба //

Архив петербургской русистики. – Режим доступа :
<http://www.ruthenia.ru/apr/>

Систематизовано матеріал стосовно проблеми дослідження відомими мовознавцями радянських часів одного з ключових понять соціолінгвістики – мовної ситуації. Розглянуто динаміку розвитку наукових пошуків. Проаналізовано особливості підходу учених до вирішення питань, пов'язаних з мовними станами та ситуаціями.

Блюмина О. В.
(г. Горловка)

ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ КЛАСС КОМПОЗИТОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ПРОЦЕССУАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Рассматриваемая нами группа композитных номинативов со значением процессуальности является лингвистическим объединением номинативных единиц высокого порядка. Вопрос состоит лишь в том, каков тип этого объединения. Для того чтобы решить его, необходимо установить черты, объединяющие рассматриваемые номинативы. А это возможно только на основе определения особенностей их номинативной структуры.

Тождество любой номинативы обеспечивается тождеством инвариантного языкового значения, которое должно быть определено как концепт, поскольку именно «в основе концепта лежит исходная, прототипическая модель основного значения слова¹ (т. е. инвариант всех значений слова)» [8, с. 2]. Задача состоит в том, чтобы определить, какие именно особенности концепта значимы при объединении рассматриваемых нами единиц в одну группу.

Отметим, что все исследуемые композиты относятся к существительным и имеют полный набор грамматических признаков данной части речи. Именно частеречная характеристика делает концепт внесенным в ономаσιологическую структуру языка, поскольку «обобщенное отражение действительности в сознании сначала определенным образом обрабатывается, расчленяется и упорядочивается **в соответствии со способами наименования данного языка** (выделено нами – О. Б.). Это внутреннее формирование понятия по отношению к его выражению в данном языке происходит при помощи так называемых ономаσιологических категорий, т. е. основных понятийных категорий, образующих в данном языке основу названия и обладающих своим категориальным выражением» [13, с. 196]. Развивая данный тезис, Е. С. Кубрякова указывает на предельный уровень ономаσιологического членения, предлагая соотносить ономаσιологические категории с частями речи, ориентированными на разное обозначение по-разному воспринимаемых объектов действительности [3, с. 25]. Необходимо, следовательно, относить

¹ В нашей терминологии – номинативы.

данную характеристику к «верхнему» уровню структуризации концепта, который в этом случае может трактоваться как номинативное значение. При этом «роль грамматических значений – смыслоорганизующая. Лексические и грамматические значения в смысловой структуре слова образуют цельные семантические комплексы. Реализация лексического значения без учета грамматической семантики, то есть вне грамматически организованной речевой единицы невозможна или, по крайней мере, затруднительна» [1, с. 31].

Поэтому мы и считаем, вслед за В. И. Теркуловым, что «грамматическое значение, интегрированное в общее инвариантное значение номинатемы, вводит концепт, определяемый нами как ее семантическое ядро, в систему языкового членения мира, делает его соотносимым с уже устоявшимися в языке представлениями об онтологических типах референтов (предмет, действие, признак и т.п.), актуализирует в нем наиболее общие признаки этих типов и тем самым устанавливает его место в системе языка, наделяя уже свойствами соответствия внеязыковой действительности языковым моделям» [9, с. 100]. Иначе говоря, тождество номинатемы обеспечивается на уровне языка единым инвариантным значением-концептом, представляющим собой систему грамматических (смыслоорганизующих) и лексических (смыслоустанавливающих) сем, которые актуализируются в речи в глоссах в ситуациях денотации и коннотации.

Рассматриваемые нами композиты представлены исключительно существительными. Однако для полного описания исследуемого класса этого указания недостаточно. Необходимо обратить внимание на то, что они обозначают процесс, то есть, в принципе, имеют значение, характеризующие другой грамматический класс – глаголы. Следует отметить еще и то, что все рассмотренные нами композиты можно разделить на две группы – отглагольные deverбаливы и собственно имена действия.

Deverbаливы часто называют «производной номинацией с пересекающимися глагольными и именными свойствами как в семантическом, так частично и в синтаксическом плане» [3, с. 84]. Сюда, например, относятся деривационные композиты, например, **китоловство**, образованное от словосочетания **ловить китов** (*Всемирный запрет китоловства был издан в 1986-м году, и, несмотря на это, Япония продолжает ловить китов* [www.radio.cz/ru/statja/28123]); универбализационные композиты, например, **коконозаготовка** (*Шелководы Джаркурганского района одними из первых в республике справились с заданием по*

коконозаготовкам [Правда Востока. – 20.05.09]), являющееся универбальной интерпретацией именного словосочетания **заготовка коконов** (*В Согдийской области Таджикистана почти выполнен намеченный план по заготовке коконов тутового шелкопряда* [<http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=111876>]), которое, в свою очередь, мотивировано глагольным словосочетанием **заготавливать коконы** (*Последний является самым большим производителем этой продукции, здесь на сегодня заготовлено 304,4 тонны коконов* [<http://www.gazeta.kz/art.asp?aid=111876>]). Квазикомпозиты также могут в конечном итоге быть связаны с глаголом, например, **моторостроительство**, не имеющее в качестве эквивалента словосочетания **строительство моторов**, мотивировано существительным **строительство**, образованным от глагола **строить**.

Как известно, «содержательная валентность типичного предикатного знака – глагола – предопределяет набор семантических функций для именных участников предложения, а его синтаксическая валентность указывает, в каких словоформах и в каких позициях они будут реализованы» [12]. Иначе говоря, «в семантике глагольных лексем зафиксированы субъектные или объектные его связи, либо те и другие; поэтому глаголы можно условно назвать (по локализации их семантических связей) субъектными, объектными и двунаправленными субъектно-объектными и объектно-субъектными» [10, с. 423]. Мы отмечаем две модели реализации семантической валентности глагола в продуцирующих композиты словосочетаниях.

Во-первых, в структуре композита может быть отражена реальная или условно реальная глагольная конструкция. Например, структура композита **дноуглубление**, являющийся универбальной интерпретацией словосочетания **углубление дна**, отражает трансформацию Глаг+Суц4 > Суц1+Суц2, когда именное словосочетание возникает на базе глагольного словосочетания **углублять дно**, ср.: *Рекам углубляют дно – Запланировано и углубление дна в районе Экономии – Средства на дноуглубление идут из канальных сборов* [Правда Севера. – 20.05.03]; структура композита **бракодельство** является деривационной интерпретацией производящего словосочетания **делать брак**, ср.: *Если человек десятилетиями привык делать брак, то изменить его не получится – На новый завод не брать ни в коем случае, что бы не занес бациллу бракодельства* [<http://smi2.ru/noose/c175614/>].

Во-вторых, объективность образования одного из конструкторов композита от глагола иногда не подкрепляет связь композита с

исходным глагольным словосочетанием. В этих случаях источником для композита или квазикомпозита, всегда универбализационного, является реальное или условно реальное именное словосочетание. Путь образования Глаг > Сущ1 > Сущ1+X, где X – любой зависимый компонент. Другими словами, валентность глагола здесь реализуется через валентность отглагольного существительного. Например, от глагола *подкармливать* образовывается существительное *подкормка*, которое формирует на своей базе словосочетание *авиационная подкормка*, ставшее в результате универбализации композитом *авиаподкормка*, для которого невозможно найти глагольный эквивалент. Сравните: *При авиаподкормке удобрения равномерно распределяются по поверхности почвы, значительно сокращаются сроки работ* (<http://fadr.msu.ru/rin/crops/rye4.htm>) – *По мнению Сычева, авиационные подкормки оправданны только на больших полях – больше 200 га для...* (<http://www.agro-business.ru/topprinter/article/1230...>).

Следует отметить, что композиты с процессуальным значением могут образовываться не только от глаголов и девербативов, но и от неотглагольных имен со значением процесса. Обычно это заимствованные существительные типа *терапия, прогноз, экспорт* и под., например, *лазеротерапия – лазерная терапия: Постоянно работает отделение физиотерапии: солярий, ингаляторий, класс КВЧ-терапии, стол для вытяжения и коррекции позвоночника, УВЧ-терапия, лазеротерапия, массаж* [От винта. – 03.07.07] – *Практически все появляющиеся медицинские технологии были опробованы на больных с хроническим простатитом – и самое современное медикаментозное лечение, и лазерная терапия, и СВЧ-гипертермия* [Твой день. – 10.09.07] и прочие.

Очень важно то, каков когнитивный статус рассматриваемых сложных слов. Мы уже говорили выше, что основой тождества номинатемы является его языковое концептуальное значение. В принципе, каждый концепт может иметь доминантные черты разных структур представления знаний. И. А. Стернин говорит, в этой связи, о трех разных типах концептов: концептах-представлениях, представляющих собой «обобщенные чувственно-наглядные образы предметов и явлений» [7, с. 24], например: *ночь, бабушка, солнце* и т. п.; концептах-понятиях, которые определяются как «мысль о наиболее общих, существенных признаках предмета или явления, результат рационального отражения основных, существенных признаков предмета» [7, с. 25], например: *истец, ответчик, судья*; концептах-гештальтах, которые описываются как «комплексные,

целостные функциональные структуры», упорядочивающие «многообразие отдельных явлений в сознании» [7, с. 24–25], например: *театр, подготовка, написание*.

С данной типологией концептов можно согласиться. Однако она требует, на наш взгляд, некоторых достаточно важных уточнений.

Во-первых, вызывает сомнение возможность разделения субстанциональных концептов на концепты-представления и концепты-понятия. Как писал В. И. Теркулов, на уровне языка «всякий концепт содержит в себе рациональное и чувственно-наглядное одновременно» [9, с. 222]. При этом на уровне речевой номинации может актуализоваться в одних ситуациях чувственно-наглядное (представление), а в других – рациональное (понятие). Именно поэтому на уровне языка нами констатируется существование единых субстанциональных концептов, то есть концептов, не связанных с представлением о внеязыковой ситуации.

Во-вторых, если концепты с субстанциональной доминантой являются гомогенной группой, то концепты-гештальты, настроенные на интерпретацию ситуаций, подразделяются на фреймы, трактуемые как «структура данных для представления стереотипной ситуации» [5, с. 7] и репрезентирующие **статическое** представление о ней, и скрипты (сценарии), представляющие обозначенную номинатемой ситуацией в виде «списка событий, задающих стереотипный эпизод», и репрезентирующие **динамическое** представление о ней. Именно концепты-гештальты и представлены в нашем материале.

Для нас методологически важным является утверждение И. А. Стернина о том, что концепт «может в разных коммуникативных условиях реализовывать либо гештальт, либо понятие, либо представление, поскольку все эти концепты представляют разные уровни мыслительной абстракции, а коммуникативные потребности могут потребовать разной степени конкретизации мысли» [7, с. 26]. Иначе говоря, мы согласны с И. А. Стерниным в том, что заданный на уровне языка концепт как унифицирующая сущность в речи конкретизируется, актуализируя те или иные свои конституенты. Эта многомерность и становится причиной и возможностью разнонаправленной актуализации той или иной структуры представления знаний.

Именно так представлены знания и в рассматриваемых нами композитах: в них отражается динамика перехода скрипт > единый гештальт > фрейм. Мы выделяем шесть типов базовых значений рассматриваемых композитов.

1. Собственно действие, представленное, например, в группах

преступить клятву > *клятвопреступление*, *деять* > *прелюбодеяние*. В указанных случаях явно реализуется скриптовый гештальт, для которого динамическая составляющая является доминантной: перед нами явная абсолютизация действия. Обычно скрипт «действие» имеет в своей основе семантику совершенного вида прототипного глагола.

2. Процесс, представленный, например, в группах *заготовка яиц* > *яйцезаготовка*, *красть скот* > *скотокрадство*, *излучение* > *радиоизлучение*. В указанных случаях при доминировании скриптовых сем/слотов огромную значимость приобретают и фреймовые семы/слоты. Например, композит *яйцезаготовка* помимо актуализации действия заготовки актуализирует еще и фреймовые слоты, которые определяют процесс яйцезаготовки и как комплекс статичных признаков. Сюда входят представления о заготовительной конторе, об участниках процесса заготовки, о месте заготовки и т.д.

3. Мероприятие, где фреймовые слоты преобладают над скриптивными, например *агитационный поход* – *агитпоход*, *терапия* – *физиотерапия*, *бороться с иконами* – *иконоборство*. Обозначенная композитом ситуация самодостаточна уже на уровне определения атрибутов базового действия. Например, *поход*, конечно же, основывается на действии перемещения людей в пространстве (скрипт), однако наиболее значимыми для концепта «поход» становятся статические характеристики – цель, участники, место и т. п., что приближает данный концепт как представление знаний к фреймовому концепту «событие»

4. Событие. В концепте «событие» слот действия переносится в разряд периферийных, например, *убийство царя* – *цареубийство*, *крушение кораблей* – *кораблекрушение*. В этом случае важным является уже не процесс, а результат данного процесса.

5. Отрасль – конечный фреймовый концепт, трактующий действие как основу для объединения людей. Иначе говоря, отрасль – это отдельная, самостоятельная часть какого-н. рода деятельности, например, *ткать шелк* – *шелкоткачество*, *строительство* – *гидростроительство*, *торговля с иностранцами* – *торгсин*.

6. Состояние – конечный фреймовый концепт, описывающий результат действия. Состояние – это положение, в котором кто-либо или что-либо находится в результате того или иного действия, например, *ощущение мира* – *мироощущение*, *пить кровь* – *кровопийство*, *владение домом* – *домовладение*.

Во всех случаях, однако, концепт, формирующий внутреннее тождество рассматриваемых номинатом является гештальтным.

Итак, объединение композитов в нашей работе осуществляется по следующим признакам: а) все номинатемы, составляющие данную группу являются **компози́тами**; б) все композиты, составляющие данную группу являются **существительными**; в) все существительные, составляющие данную группу имеют инвариантное гештальтное значение, фреймовым, скриптовым или комбинированным способом представляющим процесс.

Данные характеристики вполне очевидно неприменимы к тематическим группам. Тематические группы, как известно, представляют собой «объединения слов, основывающиеся <...> на классификации самих предметов и явлений» [11, с. 536]. Однако в нашем случае отмечается явная настроенность именно на внутриязыковые черты объединяемых сущностей – принадлежность к одному грамматическому классу (существительные), единый структурно-морфемный тип (компози́ты) и т. д.

Это становится основанием для гипотезы об определении рассматриваемой группы как лексико-семантической. Лексико-семантическая группа понимается при этом как «объединение **слов** (выделено нами – О. Б.; в нашей терминологии – **номинатем** – О. Б.), организованных на основе единого понятия, сходства функций, соположения, отражающее, прежде всего, естественное онтологическое расчленение реальной действительности, связь слов с конкретными предметами и их свойствами» [2, с. 90–91]. Следует сказать, что и такую атрибуцию вряд ли можно признать удачной. В отличие от лексико-семантических групп наше объединение еще более конкретно – оно объединяет не все номинатемы, имеющие тождественную архисему, но только те, которые имеют тождественную формальную структуру – они являются компози́тами. В. И. Теркулов предлагает считать объединения такого типа лексико-семантическими группами одноструктурных единиц, которые определяются ученым как «части ЛСГ (лексико-семантических групп – О. Б.), объединяющих единицы, выделяемые из них по структурному принципу» [9, с. 221]. Однако мы не можем согласиться и с таким пониманием, поскольку структурное тождество также ономазиологически значимо: например, исследуемые нами композиты представляют обозначаемый ими гештальт однотипно – условно расчлененно, включая в его состав не только действие, но и его атрибуты. Мы предлагаем использовать для обозначения данного объединения термин «ономазиологический класс». Данное именование уже использовалось лингвистами либо как абсолютный эквивалент термина тематическая группа, либо для обозначения лексико-семантических групп. Однако, во-первых, такая

терминологическая омонимия вряд ли может быть признана удачной, а во-вторых, она абсолютно не учитывает особенностей ономаσιологического подхода к интерпретации языковых фактов.

На наш взгляд, ономаσιологический класс должен объединять единицы, которые не только обозначают однотипные реалии, но и делают это структурно однотипно. Другими словами, ономаσιологический класс – это объединение однотипных единиц для обозначения однотипных реалий. Это такая совокупность номинатем, в которой единый тип представленности знаний (в нашем случае – гештальт «процессуальность») реализован в одном грамматическом классе единиц (в нашем случае – существительных) одинаковым структурным способом (в нашем случае – при помощи композитов, которые включают в состав гештальта не только действие, но и его атрибуты). Задача и состоит в том, чтобы рассмотреть с этой точки зрения все возможные ономаσιологические классы языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дегтярев В. И. Основы общей грамматики / В. И. Дегтярев – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1973. – 256 с.
2. Клименко Л. П. ЛСГ в структуре связного текста / Л. П. Клименко, В. А. Симхович // Коммуникативные аспекты значения : сб. научн. трудов. – Волгоград : Изд-во Волгоградского пед. ин-та, 1990. – С. 90–91.
3. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.
4. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / К. А. Левковская. – М. : Высшая школа, 1962. – 296 с.
5. Минский М. Фреймы для представления знаний / М. Минский ; [пер. с англ. О. Н. Гринбаума]. – М. : Энергия, 1979. – 151 с.
6. Рохлина Л. А. Вербальная объективация и репрезентация логико-мыслительной категории локальности (на материале русского и французского языков) : автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Л. А. Рохлина. – Ульяновск, 2006. – 21 с.
7. Стернин И. А. Национальная специфика мышления и проблема лакунарности / И. А. Стернин // Связи языковых единиц в системе и реализации : сб. научн. тр. – Тамбов : Изд-во Тамбовского государственного университета, 1998. – С. 22–31.

8. Тазетдинова Р. Р. Языковой концепт как базовый термин лингвокультурологии / Р. Р. Тазетдинова // Межкультурный диалог на евразийском пространстве : международная научная конференция, Уфа, Башкирский государственный университет, 30 сентября – 2 октября 2002 г. : материалы. – С. 1–3. – Режим доступа : http://www.bashedu.ru/evrazia/f_s/f_tazetdinova.rtf. – Заголовок с экрана.
9. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономаσιологическом аспекте : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.02 / Теркулов Вячеслав Исаевич. – Горловка, 2008. – 472 с.
10. Уфимцева А. А. Структурная организация лексики и ее единиц / А. А. Уфимцева // Общее языкознание : внутренняя структура языка. – М. : Наука, 1972. – С. 394–454.
11. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски исследования в чест на акад. Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 536-539.
12. Чирко Т. М. Активная грамматика: к содержанию понятия / Т. М. Чирко, Т. М. Ломова. – Режим доступа : <http://www.bestreferat.ru/referat-89638.html>.
13. Dokulil M. Tvoreni slov v ceštine. I. Teorie odvozováni slov / M. Dokulil. – Praha : CAV, 1962. – 263 s.

У запропонованій статті встановлюються параметри ономасіологічного класу, що визначається автором як сукупність номінатем, у якій єдиний тип представленості знань реалізовано в одному граматичному класі одиниць однаковим структурним способом. На основі цих параметрів здійснюється аналіз композитів, які входять до ономасіологічного класу «субстантивні композити на позначення процесів».

*Бачинська Г. В.
(м. Тернопіль)*

СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ОСОБОВІ ВЛАСНІ ІМЕНА В ОСНОВАХ ПРИЗВИЩ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЮ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

До прийняття християнства у Київській Русі були поширені давньоруські імена, які після X ст. існували паралельно з грецькими і латинськими. У своїй основі вони відображали погляди давніх слов'янських племен на людину, її життя, на явища природи.

У зв'язку з християнізацією протягом XI – XIII ст. на Русь із Візантії через обов'язковий обряд хрещення новонароджених

прийшло понад 300 канонічних імен із старосєврейської, грецької та латинської мов. Процес заміни традиційних язичницьких імен іменами християнськими поступово поширився на всі верстви давньоруського суспільства.

Слов'янським автохтонним іменам в ономастичній літературі досі приділялася певна увага. Серед українських дослідників цю проблему досліджували Л. Гумецька, П. Чучка, М. Худаш. Спеціально цим іменам присвячена монографія М. Демчук, у якій подано перелік найважливіших праць з цього питання. Дотримуючись погляду М. Демчук, « автохтонне слов'янське ім'я – це ім'я праслов'янського походження або утворене пізніше, вже в антропонімії того чи іншого конкретного слов'янського народу, на споконвічно слов'янському мовному ґрунті» [3, с. 13]. Важливе значення для вивчення слов'янської антропонімії спадщини мають праці Т. Скуліни [11], Я. Свободи [10], М. Малець [7], Т. Мілевського [8].

У сучасній антропонімії слов'янські автохтонні особові імена поділяють на три типи: 1) особові власні імена-композиції; 2) особові власні відкомPOSITні імена; 3) відапелятивні власні імена [11, с. 206].

Однак цей поділ має і певні недоліки. Оскільки, як зауважує М. Демчук, «сформулювати надійні критерії розмежування імен відкомPOSITного походження та відапелятивного - завдання не з легких і навряд чи у всеохоплюючому аспекті практично здійснимо [3, с. 53].

На думку деяких учених, в Україні в XI – XIII ст. побутувало щонайменше 1000 язичеських імен [1, с. 7–8].

*Прізвища, в основах яких відображені особові власні
імена-композиції*

Слов'янські імена-композиції, як спільнослов'янська антропонімія спадщина, привертала до себе увагу вчених ще в минулому столітті. У наш час найґрунтовніше ці імена проаналізовано в працях Я. Свободи, І. Железняк, М. Демчук, М. Малець, Т. Скуліни та ін.

Своїм походженням імена-композиції сягають праїндоевропейської епохи, становлячи міжмовну універсальну у системі називання особи. Особливо активно така модель імен функціонувала у греків [9, с. 117].

Самобутність цих імен полягає не лише в їхній складній будові, а й в особливій язичницькій мотивації виникнення й надання їх новонародженому. Найпереконливішою є думка тих авторів, які вважають, що іменам-комPOSITам первісно передувало ціле розгорнуте речення, яке містило в собі відповідне побажання

немовляткові [3, с. 35], а пізніше це антропонімне речення спростилося до складного слова – оніма.

М. Демчук зауважила, що спадщина особових власних імен-комполит, які збережені з давньоруського періоду в українській антропонімії, незначна [3, с. 36]. Можливо, саме тому власні імена-комполити відіграли незначну роль в утворенні прізвищ українців-переселенців на Тернопільщину: *Богдан, Богурад, Божидарний, Бориславський, Вайцехович, Вайчиховський, Казимир, Судомир*.

Прізвища, в основах яких відображені відкомполитні особові власні імена

Загальним дериваційним явищем в індоєвропейській антропонімії, в тому числі і в слов'янській, було скорочення складних імен, яке супроводжувалося суфіксацією. Оскільки слов'янські автохтонні імена до прийняття християнства і запровадження в побутовий вжиток християнських імен мали вже багатовікові традиції побутування, тому й особливості творення їх були традиційно давніми й послужили своїми моделями для адаптації канонічних християнських імен і творення від них різноманітних варіантів.

Відкомполитні слов'янські автохтонні імена і способи їх творення мають відповідне наукове висвітлення в ономастичній літературі. Аналізуючи способи творення відкомполитних слов'янських автохтонних імен, М. Демчук підкреслює, що скорочення імен-комполит здійснюється трьома способами: шляхом афери, синкопи і апокопи [3, с. 55]. Серед відкомполитних антропонімічних скорочень виділяються безсуфіксні і суфіксальні утворення. Безсуфіксні утворення зберігали один із членів складного імені без флексійного оформлення або ж оформлялися закінченнями *-а* або *-о*. Саме такі варіанти автохтонних імен стали лексичною базою прізвищ переселенців: *Дух* (пор. Duch<oslaw> [Sv., 75]), *Рад* (пор. Рад<ивой> [Ил., 416]), *Суть* (пор. Сул<имирь> [Мор., 189]); *Буда* (пор. Буд<ислав> [Мор., 28]), *Даньо* (пор. <Бог>дан), *Мильо* (пор. Мил<онгъ> [Туп., 307]), *Радьо* (пор. Рад<ивой> [Ил., 416]).

Найпродуктивнішими відкомполитними дериватами є суфіксальні утворення, і, в першу чергу, варіанти імен з суфіксом *-к-о*. Оскільки первісно демінутивний, потім нейтральний антропонімічний формант *-к-о* згодом набув патронімічної функції, то відкомполитні імена з цим суфіксом легко закріплювались в антропонімічній системі як спадкові родові назви. Серед прізвищ переселенців такі іменування становлять досить помітну кількість: *Блашко* (пор. Блажимир [Грк., 37]), *Божко* (пор. Божидар [Ил., 60], Blazibor, Blazislav, Blahoslav [Sv., 69]), *Бориско* (пор. Борислав), *Бучко* (пор. Будислав, Бутовить [Мор.,

28]), *Вишко* (пор. Вишислав [Sv., 75]), *Добко* (пор. Добослав [Дем., 37]); *Душко* (пор. Duchoslaw [Sv., 75]), *Живко* (пор. Живибудь, Живиславъ [Мор., 84]), *Малько* (пор. Маломир [Ил., 310]), *Радко* (пор. Радислав [Дем., 63]), *Собко* (пор. Собислав), *Святко* (пор. Святослав) та ін.

Високою продуктивністю відзначалися відкомполітні імена з формантом **-ик**, що мало відповідний вплив на формування прізвищ Закерзоння: *Балик* (пор. Балтазаръ [Мор., 7]), *Борик* (пор. Бориславъ), *Будик* (пор. Будиславъ [Мор., 29]), *Галик* (пор. Галимир [Ил., 124]), *Годик* (пор. Годислав [Ил., 138]), *Голик* (пор. Голиславъ [Мор., 61]), *Малик* (пор. Маломир [Ил., 317]), *Станик* (пор. Станиславъ [Гинк., 458]), *Судик* (пор. Судимиръ [Ил., 458]), *Сулик* (пор. Sulirad, Sulibog, Suligost, Sulimir, Sulislaw [Mal., 116]).

Відкомполітні деривати з іншими суфіксами, що містять елемент **-к-** дали початок таким прізвищам: *Божсек* (пор. Божидар [Ил., 60]), *Борисюк* (пор. Бориславъ [Гинк., 457]), *Бучек* (пор. Будислав [Мор., 28]), *Войтюк* (пор. Войтихъ [Мор., 46]), *Галак* (пор. Галимир [Ил., 124]), *Дорошок* (пор. Дорогомир [Мор., 76]), *Душка* (пор. Духославъ [Мор., 80]), *Манзюк* (пор. Маніслав [Дем., 77]), *Моренько* (пор. Морислав [Дем., 78]), *Ступок* (пор. Ступогнъвь [Мор., 188]), *Суляк* (пор. Сулимир [Дем., 83]).

У творенні слов'янських відкомполітних дериватів брали участь суфікси з елементами **-ш-** та **-н-** [43, 219]. В антропонімії Закерзоння такі імена фіксуємо як твірні основи прізвищ: *Балуш* (пор. Балосинъ [Мор., 7]), *Богуш* (пор. Богуньгъ, Bogodar [Mal., 65]), *Годиш* (пор. Годиславъ [Ил., 138]), *Калиш* (пор. Калигор, Калиманъ [Мор., 97]), *Малкуш* (пор. Маломир [Ил., 317]), *Радош* (пор. Радислав, Радивой [Ил., 416]), *Черниш* (пор. Черномисль [Дем., 84]), *Ярош* (пор. Ярослав [Ил., 572]), *Яруш* (пор. Ярослав [Ил., 572]); *Бодан* (пор. Богдан), *Горунь* (пор. Гориславъ [Мор., 62]), *Верхун* (пор. Vrchoslaw [Sv., 310]), *Милян* (пор. Милославъ), *Судин* (пор. Sodomir [Sv., 87]).

Меншою продуктивністю у творенні прізвищ переселенців відзначаються відкомполітні імена з формантами, що містять елементи **-л-**, **-ц-**, **-у-**: *Мирло* (пор. Мирослав), *Красуляк* (пор. Красимиръ [Ил., 276]), *Свято* (пор. Святослав або Svatobog [Sv., 302]), *Сушило* (пор. Сулимиръ [Mal., 116]); *Гоцко* (пор. Годимиръ [Мор., 113]), *Малець* (пор. Маломиръ [Ил., 317]), *Богуч* (пор. Богомил [Ил., 79]).

Поодинокими є прізвища, утворені від імен з суфіксальними елементами **-х-**, **-с-**, **-й-**, **-д-**, **-р-**: *Балій* (пор. Балосинъ [Мор., 7]), *Вельгос* (пор. Велеслав [Ил., 105]), *Войтас* (пор. Войтех [Ил., 115]),

Галюх (пор. Галимир [Ил., 124]), *Малій* (пор. Маломиръ [Ил., 317]), *Мирда* (пор. Миролуб [Ил., 337]), *Путар* (пор. Putislaw, Pecislaw [Sv., 83]), *Стриخور* (пор. Стрихомир), *Ярис* (пор. Ярослав [Mal., 62]).

Прізвищеві основи не завжди дозволяють однозначно встановити, чи вони походять від слов'янських відкомполитних імен, чи імен християнських, оскільки в багатьох випадках початкові склади одних і других є омонімічними, а для деривації цих імен використовувались одні і ті ж суфікси.

Подаємо ряд прізвищ, утворених від таких неоднозначних за походженням імен

<i>Вашак</i>	< Вадиславъ [Mor., 33] Василь
<i>Вітек, Вітик</i>	< Гостивит [Mal., 17] Віталій
<i>Герун, Герус, Герчак</i>	< Герислав [Mor., 57] Герман
<i>Гордейчук</i>	< Гордомиль [Mor., 61] Гордій
<i>Гошва</i>	< Гостиславъ [Mor., 63] Гоша < Георгій [Бір., 56]
<i>Гуч, Гучек, Гучко, Гучак</i>	< Гудимиръ [Mor., 68] Гурій
<i>Дацко</i>	< Далеборъ [Mor., 67] Давид, Данило, Дасій
<i>Домба</i>	< Домажир [Дем., 44] Дометій
<i>Дорош</i>	< Дорогомиль [Mor., 76] Дорофій [СВІЛ, 50]
<i>Лешок</i>	< Lelištryj [Mal., 170] Олекса
<i>Манько</i>	< Маниславъ [Mor., 118] Мануїл
<i>Милик, Мильо, Мильчак</i>	< Milogosl [Sk., 10] Милій, Омелян
<i>Мирло</i>	< Мирослав [Mor., 126] Мирон
<i>Пашко</i>	< Пакославъ [Mor., 174] Павло
<i>Собко, Собчак</i>	< Собеборъ [Mor., 181] Севастьян, Себастьян [СВІЛ,

	239]
<i>Томицьо</i>	< Томиславъ [Мор., 193] Тома
<i>Фаль</i>	< Фалимиръ [Мор., 198] Фалалей, Фаласій [СВІЛ, 241]

Причиною неоднозначного тлумачення названих прізвищ є, як відзначено вище, омонімічні початкові склади слов'янських і християнських імен та однакові форманти, які використовувалися в антропонімійній деривації давніх слов'янських і пізніших християнських імен. Якщо б такі антропоніми фіксувалися конкретними істричними пам'ятками, то саме характер останніх міг би підказати однозначне трактування імен, але виокремлення цих антропонімів з основ прізвищ, які творилися в період функціонування в Україні і давніх слов'янських і церковно-християнських імен, не дає такої можливості. Аналогічне явище неоднозначної мотивації ряду антропонімних основ відзначають і дослідники західнослов'янської антропонімії Я. Свобода [10, с. 32] і М. Малець [7, с. 17]. Ми більше схильні до думки, що для таких утворень прийнятнішими є пояснення їх як дериватів від християнських імен, оскільки саме вони відіграли домінуючу роль у творенні українських прізвищ [4, с. 9].

В інших випадках важко встановити, чи лексичною базою прізвища є автохтонне відкомполітне ім'я чи ім'я відапелативне або прізвисько.

Відомо, що слов'янські імена-комполіти творилися від основ слів загальноорозмовної мови, внаслідок чого їх скорочені, особливо суфіксальні деривати могли ставати співзвучними з відповідними загальноорозмовними лексемами.

Подвійна мотивація можлива в прізвищах:

<i>Барна</i>	< Барниславъ [Мор., 8] барна “темно-сірий віл, корова” [ЕСУМ I, 145]
<i>Верхола, Верхун, Верхоляк</i>	< Верхославъ [Мор., 37] верх
<i>Галан</i>	< Галимир [Ил., 124] галан “півень особливої породи” [ЕСУМ I, 457]
<i>Громко</i>	< Громиславъ [Мор., 64] грім
<i>Драгун</i>	< Драгомисль [Мор., 77]

	драгун “воїн кавалерійської частини” [СУМ II, 404]
<i>Муж</i>	< Drahomuž [Sv., 95] муж
<i>Платко</i>	< Плативой [Мор., 152] діал. плат “хустка”
<i>Худик</i>	< Худіслав худий
<i>Ярець</i>	< Ярослав [Ил., 572] ярець “ячмінь” [Гр., 429]

Таких прикладів у зібраних нами прізвищах дуже багато. Сьогодні практично неможливо в кожному конкретному випадку дати однозначну відповідь на питання, від якого саме імені (відкомполитного чи відапелятивного) походить те чи інше прізвище. Хоча з приводу одних назв ми більше схильні вважати їх дериватами від комполитних імен (*Муж, Ярець*), а інших - від апелятивів (*Драгун, Жидик, Худик* та ін.). М. Демчук критично ставиться до праць відомих антропонімістів, які відкомполитні деривати механічно відносять до відапелятивних імен [3, с. 51–53].

Таким чином, проілюстрований вище матеріал показує, що українські прізвища зберігають у своїх основах вагомий слід давньої автохтонної антропонімії, зокрема – відкомполитні імена, що фіксуються, як східно-, так і західно- та південнослов'янськими пам'ятками. Більшість із них має давнє спільнослов'янське походження. А та велика частина неоднозначних антропонімічних основ, які можна кваліфікувати як християнські імена або як відапелятивні антропоніми, не може бути виключена з загального числа автохтонних відкомполитних імен, що мусили функціонувати на території України як особові імена, які, давши початок спадковим родовим іменуванням, згодом закріпились як прізвища українців.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Бір. – Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. 3. Структура уласных мужчынскіх імен / М. В. Бірыла. – Мінськ, 1982. – 319 с.

Гр. – Словарь української мови. За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907–1999. – Т. 1–4.

Грк. – Грковић Милица. Речник личних имена под срба. – Београд, 1973. – 232 с.

Гинк. – Гинкен Г. Г. Древнейшие русские двуосновные личные имена и их уменшительные // Живая старина. – 1993. – Вып. 4. – С. 400–461.

Дем. – Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К., 1988. – 170 с.

ЕСУМ. – Етимологічний словник української мови. – К., 1982–1989. – Т. 1–3.

Ил. – Илчев Стефан. Речник на личните и фамили имена у българите. – София, 1969. – 626 с.

Керст. – Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. – К., 1984. – 152 с.

Mal. – Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion swczłónowych // Prace Instytutu języka polskiego. – Wrocław etc., 1982. – 218 s.

Мор. – Морошкин М. Я. Славянский именовослов или собрание словянских личных имен в алфавитном порядке. – Спб., 1867. – 213 с.

СВІЛ – Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1996. – 335 с.

СУМ – Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. I–XI.

Sv. – Svoboda J. Staročeska jmena a naše přijmení. – Praha, 1964. – 318 s.

Sk. – Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. II. Prace onomastyczne, 21. – Wrocław etc., 1974. – 239 s.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. О. Ім'я для дитини в українській родині. Словник-довідник / Л. О. Белей. – Ужгород : Закарп. крайове т-во “Просвіта”, 1993. – 117 с.

2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Гумецька Л. Л. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

3. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV–XVII ст. / Демчук М. О. – К. : Наукова думка, 1988. – 170 с.

4. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Редько Ю. К. – К. : Наукова думка, 1966. – 214 с.

5. Селищев А. М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ / Селищев А. М. // Учен. записки Московского ун-та. – М., 1948. – Кн. 1. – С.128–152.

6. Скорук І. Д. Слов'янський шар в антропоніміконі м. Луцька в XX ст. / Скорук І. Д. // Slavica та baltica в ономастиці України. – К. : НАН України, 1999. – С. 147–160.

7. Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych / Malec M. // Prace Instytutu języka polskiego, 42. –

Wrocław etc., 1982. – 218 s.

8. Milewski T. O pochodzeniu słowiańskich imion złożonych / Milewski T. // I Międzynar. slawist. konf. onomast. w Krakowie w dniach 22–24 paźdz. 1959. – Wrocław etc., 1961.

9. Milewski T. Indoeuropejskie imiona osobowe / Milewski T. – Wrocław etc., 1969. – 228 s.

10. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení / Svoboda J. – Praha, 1964. – 317 s.

11. Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. II. / Skulina T. // Prace onomastyczne, 21. – Wrocław etc., 1974. – 239 s.

В статье анализируются славянские композитные и откомпозиционные имена в основах фамилий переселенцев из Польши на территорию Тернопольской области. Проиллюстрированный материал показывает, что украинские фамилии хранят в своих основах весомые следы древней автохтонной антропонимии.

Білоусова В. В.

(м. Бердянськ)

МІСЦЕ АНГЛО-АМЕРИКАНІЗМІВ СЕРЕД ЗАПОЗИЧЕНЬ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Проблеми мовних контактів, взаємодії мов та їхньої інтерференції, а також білінгвізму завжди були у центрі уваги дослідників. Особливе місце серед відзначених проблем в сучасних роботах з мовознавства приділяється визначенню специфіки актуалізованого наразі процесу запозичення з англо-американського варіанту англійської мови, які розглядаються на тлі деколонізації (Б. М. Ажнюк, Н. О. Попова, Г. А. Сергеева) та глобалізації (Л. М. Архипенко, С. П. Денисова та ін.), а також у структурному (Х. Вальтер, С. В. Воробйова, Г. В. Дружин та ін.), семантичному (Н. М. Совтис), дериваційному (Р. Д. Єлисеєва, Г. Г. Казарян та ін.) та інших аспектах.

Серед значного обсягу робіт та різних напрямків, охоплених сучасними дослідженнями питань іншомовного запозичення, бракує таких, в яких би актуальні наразі питання аналізувалися системно та у взаємодії з іншими важливими для цього напрямку роботах. Отже **метою** нашої статті є визначення деяких принципових для означеного напрямку галузевих досліджень понять, які пов'язані з сучасним процесом мовного запозичення. Для досягнення поставленої мети важливим є виконання наступних **завдань**: розмежувати сучасні

англомовні запозичення за джерелом походження; встановити етапи їхнього проникнення у мови-реципієнти; проаналізувати види сучасних концептів, які переносяться у національні європейські мови.

Англо-американські запозичення розуміються більшістю лінгвістів як запозичення, що надійшли з американського варіанту англійської мови. Але дане визначення потребує певного уточнення. Відомо, що в англійській мові існує кілька регіональних варіантів, а саме британський, американський, канадський, південноафриканський та австралійско-новозеландський. Завдяки розвиткові сучасних технологій, які переважно скопцентовано на заході та у США, а також завдяки значному впливу американської масової культури на мови дослідження, у сучасні мови запозичення надходять переважно саме з американського варіанту англійської мови. З метою зручності опису, а також для стилістично коректного викладення матеріалу у якості синонімів також використовуються назви «англомовні запозичення» коли йдеться про мовні факти, які належать спільному мовному фонду та «англо-американські запозичення», коли мова йде про запозичення останніх років. У певному сенсі друге визначення відноситься до першого як частина до цілого. Але, як свідчать мовні факти наразі неможливе послідовне розмежування британського англійського та американського англійського варіантів мови.

Зважаючи на те, що процес запозичення з англійської мови триває вже довгий час під впливом мовних та позамовних чинників, ця тенденція посилюється. Кількість англомовних запозичень помітно збільшується в багатьох європейських мовах. Так, наприклад, тенденція до англізації та сучасної американізації відображена у роботах наступних лінгвістів на матеріалі *української мови* [Жлуктенко 1964, 1966, 1981, 1990; Сімонюк 2002; Сергєєва 2002; Олійник 2002; Щерба 2004; Попова 2002; Архипенко 2004; Попова 2005; Федорець 2005 та ін.], [79, 81-83; 191,182; 157; 216; 152; 16; 153; 210]; на матеріалі *російської мови* [Аристова 1978; Брейтер 1997; Володарская 2002; Воробйова 2003; Казарян 2004; Крисін 1996, 1998, 2002, 2004; Молчанова 1996; Дьяков 2003; Мозова 2007 та ін.]; на матеріалі *польської мови* [Czamara 1996; Otwinowska-Kasztelaniec 1999; Lubaś 2000; Mańczak-Wohlfeld 1997, 2000, 2004; Markowski 1999, 2000, 2003; Waszakowa 2001, 2002, 2005 та ін.], [220; 243; 233; 235-237; 239-241; 254-256]; на матеріалі *французької мови* [Grunwald 1977; Hawrylyshyn 1983; Link 1998; Корнєва 1998; Морковкіна 2001, 2002; Весна 2002; Слобожаніна 2004, 2005, 2008 та ін.].

Збільшення кількості англомовних запозичень триває в усіх мовах дослідження в першу чергу у термінологічних підсистемах,

особливо численно вони представлені в економічній, технічній, науковій термінології, у підмові електроніки та обчислювальної техніки, у сфері спорту, а також у різних вузькопрофесійних сферах (музика, перукарство, косметологія і т. ін.), зустрічаються подібні мовні факти і серед побутової лексики.

Основною причиною запозичення іншомовних слів виступає міжмовний контакт, важливою умовою, якого є двомовність. При цьому *мовний контакт* виступає передумовою процесу *мовної взаємодії*, що є важливою обставиною й умовою для здійснення лексичних, лексико-семантичних та формально-семантичних змін, які виникають на різних мовних рівнях за умов білінгвізму [4; 5].

У зазначених вище дослідженнях англomовні та сучасні англо-американські запозичення розглядаються невід'ємною складовою повного загалу запозичень, що увійшли в інші мовні системи за вказаною логічною послідовністю.

Процес запозичення іншомовного матеріалу відбувається у відповідній систематичності, яку слід враховувати для розмежування двох, часто неоднакових, частин запозичень у будь-якій мові-реципієнті: *кодифіковані* та *некодифіковані* запозичення. Перший етап запозичення – це *лексична інтерференція*, яка проходить на початковому мовленнєвому рівні перенесення лексичних одиниць з однієї мови в іншу, і складає некодифікований корпус запозичень. Другий етап – це власне *лексичні запозичення*, які пройшли етап мовної інтерференції і зафіксовані інформаційно-довідковими джерелами, тобто пройшли процес кодифікації [2]. Часто в якості синоніма для позначення описаних у довідково-інформаційних джерелах англomовних / англо-американських запозичень використовуються також назви '*паспортизовані*' запозичення. Для тих запозичень, що знаходяться в обігу необмеженого кола мовних користувачів поряд з назвою *некодифіковані* вживається також назва '*непаспортизовані*' (не зафіксовані словниками) жапозичення.

Безперервність процесу сучасного англomовного занозичення обумовлює необхідність паспортизації тих мовних фактів, які вже активізовано за кількома письмовими джерелами і які знаходяться у постійному використанні. Запозичення має бути кодифікованим в інформаційно-довідковому джерелі, якщо воно пройшло перевірку на мовленнєвому рівні і виникла потреба в його регулярнооу тлумаченні.

Відомо, що не всі факти запозичення англійських слів та виразів свідчать про засвоєння пов'язаних із цими словами концептів. Але акумуляція імпортованих концептів призводить до зміни системи цінностей у лінгвокультурі мов-реципієнтів, яку ми підкреслюємо

визначаючи англо-американське мовне джерело їх походження [7].

Сучасне повернення до типів запозичених концептів викликане необхідністю усвідомлення процесу запозичення як мовного явища з позицій прагмалінгвістики, згідно якої усі процеси запозичення розподіляються на мовні (лінгвістичні) та позамовні (екстралінгвістичні), серед останніх окремо виділяються соціально-психологічні фактори запозичення. Слідом за Н. О. Слобожаніною [7] ми визначаємо *нульові концепти* (варваризми), які використовуються у мовах-реципієнтах без семантичної диференціації, наприклад укр. *постинг* – відправлення повідомлень електронною поштою; *квазі-концепти* – такі, що позначають реалії, запозичені з англійської або наразі більше американської культури, науки, техніки, тощо. Саме вони складають основу звичайних запозичень і представлені значною кількістю сучасних АА (англо-американських) запозичень. Як правило, за ними немає будь-яких ціннісних чи етнокультурних ознак. Наступні концепти дослідниця визначає як *паразитарні*. До них відносяться ті, що мають назви у власних мовах, але вони ігноруються на користь англійським словам. Такими фактами перенасичена мова реклами та СМІ, наприклад укр. *лізинг* замість *оренда* або *рекрутингова агенція* замість *агенція з працевлаштування* та ін. Подібні назви повинні викликати у клієнта враження чогось особливого або відмінного від уже існуючого. Французи називають такі запозичення *les anglicismes de mode* – модні англіцизми, їх уживання нав'язано модою та претензією на додатковий зміст на відміну від власних мовних назв. Останній концепт визначається авторкою як *чужий* (з власним оцінним компонентом), тобто такий, що представляє цінності іншої культури і не має прямих корелятів у мовах-реципієнтах [7, с. 82]. Такі концепти репрезентують англо-американську культуру та відображають її національний колорит, наприклад: *Keep smiling!* – девіз повсякденного оптимізму та ін.

По відношенню до англійських/американських концептів висловлюється критика, яка відображається у словникових позначках, при цьому засуджуються не самі такі концепти (невиправдані та паразитарні), а їхні вербальні прояви, тобто недоречне використання подібних запозичень [7, с. 79].

Вплив американського варіанта англійської мови виступає складовою частиною і суттєвою ознакою процесу глобалізації, який швидко поширюється завдяки розвитку сучасних інформаційних технологій [1]. У своєму процесі лексичного запозичування відбивається тенденція до інтернаціоналізації як словника, так і способів утворення слів. Розширення інтернаціонального лексичного

фонду йде шляхом запозичування іншомовної лексики і створення нових слів на основі інтернаціональних кореневих і афіксальних морфем [3, с. 98].

Серед сучасних АА запозичень значно переважають назви процесів, дій та станів, наприклад укр. *моніторинг*, *маркетинг*, *контролінг* та ін., які визначаються дослідниками [2, с. 118] як віддієслівні іменники з формантом (суфіксом) *-ing*. Слід зазначити, що семантично вони дуже близькі до англійського герундія, оскільки відтінок процесуальності в них явно переважає значення предметності, цей граматичний вплив американського варіанта англійської мови відбивається на мові українських емігрантів, які, за дослідженням Ю. О. Жлуктенко, трансформують такі мовні форми в українські віддієслівні іменники на *-ання*, *-яння*, *-ення*, *-єння*, напр.: „кемпування” від *camping*; „ваєрування” від *wiring* [5, с. 67]. Останнє свідчення служить можливим аргументом на користь припущення про граматичний вплив американського варіанта англійської мови на мови-реципієнти, в яких під впливом інтенсивного процесу запозичування мовних фактів з формантом *-ing* утворюються власні процесні назви з цим формантом.

Чинники активізації сучасного процесу АА запозичень мають двосторонній характер і зумовлені зовнішніми та внутрішніми лінгвістичними факторами. До екстралінгвістичних – слід віднести активізацію багаторівневих зв'язків між країнами та США та створення спільного інформаційного простору завдяки мережі Інтернет та іншим засобам комунікації. Більшість сучасних технологій сконцентровано у західних країнах (переважно у Силіконовій долині, США), англійська мова у варіанті International English, (концепція викладена у журналі Business Spotlight 6/07) [8, с. 26–27] виступає засобом міжнародного спілкування, отже *запозичування* (назва В. П. Сімонюк) [6, с. 12] вже існуючої назви разом із поняттям та предметом виступає найбільш простим та ефективним способом номінації.

До власне-мовних причин іншомовного запозичення сучасні дослідники відносять цілий перелік обставин, часто не тільки мовних і соціальних, психічних або естетичних. Потреба у нових мовних формах може обумовлюватись також необхідністю розрізняти поняття, висловлюватись вирвзно [3].

Проаналізований матеріал дає нам змогу сформулювати наступні **висновки** :

Класифікація сучасних запозичень за джерелом походження обумовлена специфікою сучасного етапу розвитку людства. Це

передусім активізація багаторівневих зв'язків між країнами та створення спільного інформаційного простору завдяки мережі Інтернет та іншим засобам комунікації. Засобом міжнародного спілкування частіше за все виступає англійська мова. До того ж тривалий час більшість сучасних технологій було сконцентровано в англійськомовних країнах, тому, запозичення вже існуючої назви разом із поняттям та предметом є найбільш простим та ефективним способом номінації. Вплив англо-американського варіанту англійської мови є складовою частиною і суттєвою ознакою процесу глобалізації, який швидко поширюється завдяки розвиткові сучасних інформаційних технологій.

У самому процесі лексичного запозичення відбивається тенденція до інтернаціоналізації як словника, так і способів утворення слів. На сучасному етапі мовного розвитку розширення інтернаціонального лексичного фонду надзвичайно активно йде шляхом запозичення англійськомовної за походженням лексики разом із створенням нових слів на основі інтернаціональних кореневих і афіксальних морфем. Отже, в епоху глобалізації спостерігаються як звичайні процеси лексичного запозичення, запозичення окремого лексико-семантичного варіанта, так і запозичення словотвірних засобів.

Незважаючи на те, що процес запозичення з англійської мови триває вже довгий час і відбувається за різних обставин, ця тенденція посилюється. Кількість англійськомовних запозичень помітно збільшується в багатьох європейських мовах. Особливо численно вони представлені в термінологічних підсистемах: економічній, технічній, у підмові електроніки та обчислювальної техніки, у сфері спорту, а також у різних вузькопрофесійних сферах (музика, перукарство, косметологія і т. ін.). Зустрічаються подібні мовні факти й серед побутової лексики. Вони неодноразово зафіксовані різноманітними словниками української, російської, польської, французької мов та ін. мов. Але більша частина таких запозичень знаходиться у мовленнєвому використанні необмеженого кола носіїв національних європейських мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : (матеріали наукової конференції). [Електронний ресурс] / Ажнюк Богдан. – 2005. – С. 1–10. – Режим доступу до матеріалів :

<http://www.novamova.com.ua/htm/radchuk/tum/longconf28htm>.

2. Білоусова В. В. Проблема кодифікації англо-американських запозичень на -ing (на матеріалі віддієслівних іменників) / Білоусова В. В. // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / НАН України, Ін-т укр. мови [та ін.] / ред. кол. : Симоненко Л. (відп. ред.). – Київ, 1998. – С. 116–119.
3. Брейтер М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы / Брейтер М. А. – М. : Диалог – МГУ, 1997. – 156 с.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / Вайнрайх Уриель ; [перевод с английского и комментарий Ю. А. Жлуктенко]. – К. : Вища школа, Изд-во при КГУ, 1979. – 263 с.
5. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Жлуктенко Ю. А. – К. : Вища школа, Изд-во при КГУ, 1974. – 176 с.
6. Сімонюк В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Сімонюк В. П. – Х., 2002. – 36 с.
7. Слобожанина Н. А. Импорт концептов во французском языке (на материале современной прессы Франции и Канады) [Текст] / Н. А. Слобожанина // Вестник факультета иностранных языков. – № 5. – Самара : СамГПУ, 2004. – С. 77–86.
8. “Business Spotlight” : журнал [періодичне видання]. – Київ : Видавництво “Економіка”, 2007. – № 6.

В статье проанализированы современные виды языковых контактов. Показано преимущественное влияние англо-американского варианта английского языка на национальные европейские языковые системы.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

Шепель Ю. А.

(г. Днепродзержинск)

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ГНЕЗДО И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЯД

Современная теория словообразования отражает последовательную реализацию системного подхода к описанию языка, вскрывает организацию языковых единиц, их объединение в сложные словообразовательные единицы. Накоплен достаточно большой опыт в определении взаимосвязи между исходными единицами словообразовательной системы – производными словами и разными типами их объединений, комплексов. Отечественные дериватологи в течение последних пятидесяти лет рассмотрели отдельные фрагменты словообразовательных подсистем различных частей речи как в границах диахронии. Вместе с тем многие вопросы словообразования ещё остаются не достаточно полно освещёнными. С одной стороны, это объясняется сложностью самой системы словообразования. С другой стороны, это можно объяснить разносторонними связями словообразования с другими подсистемами языка, разнообразием функций словообразования, принципами построения этой подсистемы, то есть большим количеством и многообразием языковых единиц, которые в ней выделяются, сложной иерархией их связей в синтагматическом и парадигматическом планах.

Актуальность темы исследования. С середины 70-х годов и вплоть до конца XX ст. в центре внимания дериватологов пребывала основная единица словообразовательной системы – производное слово. Благодаря исследованиям И. И. Ковалика, В. С. Перебейнос, А. Н. Тихонова, Р. С. Манучаряна, Н. Ф. Клименко, Н. А. Янко-Триницкой, П. А. Соболевой, Е. А. Земской, И. С. Улуханова, В. В. Лопатина, Е. Л. Гинзбурга, И. В. Альтман, О. Г. Ревзиной, З. М. Волоцкой и др. актуальным стало изучение реальных объединений производных слов, а также словообразовательных полей производных слов. К таким объединениям можно отнести словообразовательные гнёзда и словообразовательные ряды. Словообразовательные гнёзда изучены достаточно полно. Словообразовательный ряд как единица системы словообразования относится к наименее исследованным объектам. В дериватологии этой сложной единице не уделялось достаточного внимания. До сих пор не

выявлены основные связи её с другими комплексными единицами языка. Прежде всего, не определено отношение ряда к словообразовательному типу, цепочке, гнезду, парадигме. Не описаны структурно-семантические особенности рядов, не разработана методика их анализа, а также проблематика исследования. Однако некоторые шаги в этом направлении уже сделаны.

Объектом исследования в настоящей статье является словообразовательный ряд, который рассматривается как один из способов упорядочивания / организации производных слов.

Предметом исследования является механизм продуцирования ряда как единицы словообразовательного уровня и определение его общих и отличительных признаков со словообразовательным гнездом как наиболее крупной единицы словообразовательного уровня.

Методология исследования основывается на понимании словообразования как иерархически упорядоченной системы.

Учитывая разнообразие привлекаемых категорий, мы не ставим перед собой задачу гальванизировать разные дискуссии по этой теме, а также по словообразовательной семантике, не стремимся дать жёсткие дефиниции этим категориям и тем более не претендуем на их абсолютно полное освещение, а ограничиваемся обзором и системным анализом лишь тех особенностей, которые связаны с аспектом мотивированности языкового знака при построении (моделировании) словообразовательных рядов.

Применительно к нашему исследованию субстратами выступают словообразовательная система (лексико-семантическая система) и метаязык исследования. Понятие модели трактуется в статическом аспекте, т. е. как отвлечённый схематический образ объекта (его внешних и внутренних особенностей).

Общее и отличительное между словообразовательным рядом и словообразовательным гнездом

Словообразовательное гнездо и ряд представляют собой две формы организации (систематизации) производной лексики, так как одна и та же производная единица, будучи членом словообразовательного ряда, является одновременно и членом словообразовательного гнезда.

Словообразовательное гнездо – это та часть структуры лексического гнезда, которую определяют словообразовательные отношения между его членами. Каковы бы ни были условия и принципы организации производных слов, все они являются особенностями как их организации, так и стоящих за ними

взаимодействий лексических и грамматических категорий.

Словообразовательное гнездо признается самой крупной и сложной комплексной единицей словообразовательной системы. Оно представляет собой совокупность однокорневых производных слов, упорядоченную в соответствии с отношениями словообразовательной мотивации (производности), или совокупность словообразовательных цепочек, имеющих одно и то же исходное слово. В гнездо входят следующие простые и сложные единицы словообразовательной системы: производное слово, словообразовательная пара, цепочка, парадигма. Структура всех перечисленных единиц-компонентов гнезда, кроме производного слова, составляющие части которого связаны синтагматически, основана на парадигматических отношениях. Словообразовательный тип и словообразовательная категория комплексными единицами словообразовательной системы не являются и поэтому в словообразовательное гнездо не входят.

Словообразовательный ряд также в гнездо не входит, поскольку объединяет разнокорневые производные слова. В этом одно из принципиальных отличий гнезда и ряда как единиц словообразовательного уровня.

Другое принципиальное отличие гнезда и ряда заключается в их строении. Словообразовательное гнездо имеет двучастное строение: оно состоит из вершины и производных слов. В зависимости от того, возглавляет ли гнездо одна вершина или больше, гнезда делятся на одновершинные и двувершинные [10; 14; 22]. Словообразовательный ряд – это одночастное строение, где присутствуют только производные слова, никак не связанные вершиной.

Словообразовательное гнездо нелинейно в отличие от словообразовательного ряда. Такие факторы, как 1) наличие словообразовательных вариантов (*атлетический* – *атлетичный*); 2) объединение в одном слове в качестве его ЛСВ производных от однокоренных разной деривационной истории типа *метрический* ← *метр* и *метрический* ← *метрика*; 3) терминология; 4) наличие отношений производности, приводящих к объяснению конечности словообразовательного гнезда, свидетельствуют о языковой реальности словообразовательных гнезд и их нелинейности, несводимости структуры лексического гнезда к совокупности строго упорядоченных последовательностей словообразовательных типов, замыкающихся на первообразном в гнезде. Словообразовательное гнездо, будучи модельным объектом изучения структуры и словесного образа, а также семантики слова, актуально или потенциально многозначной единице языка. Гнездо рассматривается

как нелинейная единица словарного состава языка, хотя далеко не все гнёзда, как показала практика составления гнездовых словообразовательных словарей (Д. Уордт, П. А. Соболева, Е. Л. Гинзбург, А. Н. Тихонов, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская, А. В. Мамрак, Ю. А. Шепель, Х. Ядацкая), являются нелинейными. В основе словообразовательного гнезда как нелинейной многоуровневой организации лежат линейные структуры, которые характеризуются возможностью пересечения рядов с гнездами. В современной дериватологии есть все основания полагать, что словообразовательные гнезда и отдельные их составляющие принадлежат разным уровням организации (по крайней мере, трём из них для линейных конструкций: наиболее примитивному – уровню линейных порядков, более сложному – уровню упорядоченности по смежности, наиболее сложному – уровню упорядоченности по ориентации).

По сравнению со словообразовательным гнездом, ряд есть линейная структура, структура одномерная. В этом словообразовательный ряд сближается с лексическим гнездом, организация которого представляет собою линейно упорядоченную совокупность деривационных категорий и сопряжённых с ними множеств словообразовательных форм (А. Н. Тихонов, Е. Л. Гинзбург, Ю. А. Шепель).

Следующая отличительная черта словообразовательного гнезда и ряда связана с семантическими сторонами словообразования. Словообразовательный ряд имеет одно – инвариантное – словообразовательное значение. В семантическом плане каждое гнездо представляет собою совокупность словообразовательных значений: в гнезде чаще всего столько словообразовательных значений, сколько в нём производных слов. В своих лексических значениях и лексических отношениях однокорневые слова объединяются в лексические гнёзда. Лексические гнёзда – это структурные элементы семантических полей. В одном семантическом поле может быть множество лексических единиц. Так, например, в семантическом поле прилагательных со значением цвета насчитывается около 50 лексических гнёзд [20].

Составляющие словообразовательных рядов в плане выражения совпадают с составляющими соответствующего множества – это слова с тождественным аффиксом. Между ними существует определённая зависимость, выражающаяся в общности деривационно-категориальной принадлежности – по словообразовательному и грамматическому значению аффикса.

Структуры словообразовательных рядов относятся к классу многосвязных. Они не удовлетворяют определению иерархии, в них нельзя выделить какой-либо центр (в отличие, скажем, от словообразовательного гнезда с центром в вершине), каждый элемент непосредственно соединяется с любым другим через аффикс.

В противоположность словообразовательному гнезду составляющие словообразовательного ряда не связаны отношениями производности. Словообразовательные ряды способны распадаться на смысловые составляющие. Семантическая структура ряда формируется из лексико-семантических вариантов, представляющих собой ряд в одном из аффиксальных значений входящих в него слов. Как и семантический вариант гнезда, лексико-семантический вариант ряда может реализоваться в одном или нескольких словах, составляющих этот ряд. При этом в семантическом варианте ряда всегда (в отличие от семантического варианта гнезда) присутствует категориальная сема и выражается словообразовательное значение, имеющее конкретную семантическую этикетку, сложное, комплексное значение, отражающее смысл семантических ассоциаций между разными классами слов и передающее его в самом общем виде, в виде игры и сплетения основных значений соединяющихся ассоциацией классов. Связующими элементами в рядах являются полисемантические слова, в которых выражается несколько значений какого-либо аффикса.

В противоположность плану выражения словообразовательной системы разных языков, в которой гнёзда и ряды упорядочиваются отличным друг от друга способом, в плане содержания эти единицы организованы одинаково. На уровне словообразовательной формы гнёзда имеют иерархическое строение, а ряды – многоаспектное. На уровне содержания как структуры гнёзд, так и структуры рядов относятся к одному классу – к классу многосвязных и не чисто многосвязных.

Различие в структуре словообразовательных гнёзд и рядов.

Функции гнёзд и рядов

Чем объясняется разница в структурах гнёзд и рядов на отмеченных выше двух уровнях?

Строение системы, как известно, определяется её функцией.

Каковы же функции гнёзд и рядов в системе деривации и языка в целом?

Сложные, саморазвивающиеся системы состоят из двух частей – пластичной, организованной иерархически, и скелетной

(многосвязной). Функция пластичной части связана с развитием системы, скелетной – с охраной, фиксацией, сплетением пластичной. Развитие словообразования происходит через словообразовательные гнёзда, а их фиксация, сохранность – через словообразовательные ряды. Объясняется это тем, что иерархия концентрирует, а «скелетная» организация – фиксирует. В плане содержания, которое философия рассматривает как совокупность элементов и процессов, составляющих основу объектов, словообразовательное гнездо и ряд выполняют одинаковые функции. Они фиксируют значения, релевантные для словообразования, причём типы значений (вещественные и деривационно-категориальные) равноправны. В плане выражения, на уровне формы, которая определяется как способ существования предмета, разница в типе значений актуализируется. Словообразовательное гнездо служит планом выражения для словообразовательного поля, образуемого одним или несколькими вещественными значениями. Ряды же упорядочивают словообразовательно-категориальные значения, разрывая словообразовательные гнёзда, распределяя их составляющие по единицам другого порядка, по частям речи, которые по-своему также организуются многосвязно.

Сходство в строении словообразовательного гнезда и словообразовательного ряда на уровне содержания и их различие на уровне словообразовательной формы выражается в сходстве и различии их составляющих, а также связок. В плане содержания непосредственно составляющими словообразовательных гнёзд и рядов являются лексико-семантические варианты, а связками – значения многозначных слов. В плане выражения гнёзда состоят из веток и ветвей, а ряды – из слов. Ветви и ветки связаны в гнёздах основами слов, а составляющие рядов – аффиксом. При этом стыки словообразовательных гнёзд и рядов, выделяемые нами вслед за П. А. Соболевой в особые единицы – гетерогенный и гомогенный ряды, распадаются на части, которые снова упорядочиваются иерархически [см.: 14; 15 и др.; 21].

Словообразовательное гнездо в отличие от словообразовательного ряда представляет собой совокупность словообразовательных форм, которыми также могут обладать единицы лексических гнёзд. Наблюдения Е. Л. Гинзбурга [4–8], А. Н. Тихонова [16] и В. Н. Шевчука [22] показали, что одному и тому же словообразовательному гнезду может соответствовать несколько лексических гнёзд. С другой стороны, одному лексическому гнезду

может быть сопоставлено несколько словообразовательных гнёзд¹. Если в лексическое гнездо объединяются однокоренные слова на базе общности их лексических значений или их компонентов, то словообразовательное гнездо составляют слова, восходящие к одному корневому слову, в их словообразовательных отношениях. То есть лексическое гнездо – это упорядоченные отношения совокупности слов, характеризующихся общностью корня. При этом такая общность проявляется не только в формальных показателях (= корень), но и в содержательных, так как слова лексического гнезда имеют как материальную общность (= корень), так и единый смысловой элемент (= лексико-семантический вариант, сему).

Словообразовательные гнёзда, как и составляющие их словообразовательные пары, парадигмы и цепочки, подразделяются на конкретные, типовые и категориальные. Конкретные гнёзда объединяют слова, находящиеся в отношениях синхронной производности при наличии у них общего корневого форманта. Например: *инозит – инозитовый, инозит – мезоинозит – мезоинозитовый, инозит – миоинозит – миоинозитовый*. Типовое гнездо – это объединение конкретных гнёзд, которые имеют общую частеречную структуру и тождественное словообразовательное значение производных слов при тождестве средств, используемых для выражения этих значений. В типовые гнёзда объединяются построенные по определенной для данного типа гнезд частеречной модели типовые словообразовательные пары, типовые цепочки и парадигмы. Другими словами, типовые гнёзда – это гнёзда с одинаковым набором производных и одинаковым размещением их в своей структуре (А. Н. Тихонов). Например:

(1) *дискретный* $\left\{ \begin{array}{l} \longrightarrow \text{дискретно} \\ \longrightarrow \text{дискретность} \end{array} \right.$

(1a) *имманентный* $\left\{ \begin{array}{l} \longrightarrow \text{имманентно} \\ \longrightarrow \text{имманентность} \end{array} \right.$

(2) *баскетбол* $\left\{ \begin{array}{l} \longrightarrow \text{баскетболист} \longrightarrow \text{баскетболистка} \\ \longrightarrow \text{баскетбольный} \end{array} \right.$

¹ Мы не приводим здесь соответствующих примеров, так как не ставим перед собой задачу анализа лексических и словообразовательных гнёзд. Материал такого плана можно найти в указанных исследованиях Е. Л. Гинзбурга, В. Н. Шевчука, А. Н. Тихонова.

(2а) *гандбол* $\begin{cases} \rightarrow \text{гандболист} \rightarrow \text{гандболистка} \\ \rightarrow \text{гандбольный} \end{cases}$

Типовые гнёзда, в которых выражаются общие словообразовательные значения при несовпадении формальных средств выражения этих значений, объединяются в категориальные словообразовательные гнёзда. Категориальные гнёзда выполняют в языке системообразующую функцию. В них входят категориальные словообразовательные пары, парадигмы и цепочки. В структуре же категориальных цепочек, парадигм и гнёзд различаются макроструктура и микроструктура – максимальный и регулярно реализуемый набор производных [17, с. 54–56].

По аналогии с гнездом словообразовательные ряды также можно подразделить на *конкретные, типовые и категориальные*.

Конкретными словообразовательными рядами считаем всё конечное множество слов различной или тождественной словообразовательной структуры, характеризующееся тождеством оператора последнего деривационного шага, т. е. словообразовательного форманта. На уровне языка-генотипа (в терминах АПМ) конкретный словообразовательный ряд-генотип будет определяться как конечное множество словообразовательных структур слов, характеризующееся тождеством последнего деривационного шага и соответствующее минимум одному конкретному словообразовательному ряду-фенотипу.

Типовым словообразовательным рядом можно считать объединения производных слов конкретного ряда с гомогенными R=структурами, т. е. ряды с тождественным последним деривационным шагом. Так, словообразовательный ряд на *пре=* в русском языке будет типовым, так как его образуют только гомогенные структуры. При этом заметим, что типовой словообразовательный ряд в данном случае полностью совпадает с конкретным словообразовательным рядом. Это один из частных случаев. Обычно конкретные словообразовательные ряды гетерогенны, т. е. включают как гомогенные, так и гетерогенные составляющие. Например, конкретный словообразовательный ряд на *=ист(ый)* в русском языке гетерогенен.

Категориальные словообразовательные ряды образуют производные слова, описываемые несколькими R=словами, т. е. словами, которые характеризуются множественностью мотивации. Например, префиксальные ряды на *до=, за=, на=, по=, раз=*, описываемые дизъюнкцией $R_3R_2R_1X \vee R_3R_1X$. В случае

категориального словообразовательного ряда мы говорим о полиструктурном словообразовательном ряде, в котором полиформия не снимается путем применения правил разрешения асемантической полиформии в гнезде и ряде. Категориальные ряды характеризуются облигаторной и факультативной полиструктурностью, ср.: префиксальные словообразовательные ряды на *не=*, *противо=*, *без=*, *небез=* / *небес=*, *анти=*, *а=*, *по=*, *до=*, *на=*, *раз=*).

Главной функцией словообразовательных гнезд и рядов следует признать функцию развития словообразовательных отношений.

Говоря о главной функции словообразовательных гнёзд и рядов, нельзя не отметить одну из наиболее важных деталей, касающуюся пар слов типа “производящее – производное”. Исследования гнёзд и рядов в последние десятилетия показали, что для проявления словообразовательных отношений оказывается недостаточным наличие бинарных конструкций, так как словообразовательная производность предполагает регулярность и наличие хотя бы еще одной подобной пары слов. В то же время два производных аналогичной структуры, одинаково соотносящиеся со своими производящими, как раз и представляют собою минимальный словообразовательный ряд, пересекающийся с двумя минимальными словообразовательными цепочками или гнёздами. Все это говорит о том, что, с одной стороны, необходимым условием реализации словообразовательных отношений является наличие словообразовательных рядов и словообразовательных гнезд, находящихся в отношении взаимного пересечения; с другой стороны, отношения словообразовательной производности возникают исключительно на пересечении гнезд и рядов и формируются одновременно с их формированием. Так, образование в праславянском языке собственно адъективных словообразовательных формантов способствовало выражению более чёткого внутриименного разграничения существительного и прилагательного. Прилагательное получило морфологическую самостоятельность и определилось как особая часть речи. В этом огромную роль сыграли сложившиеся словообразовательные форманты². Например, процесс зарождения в славянских языках суффиксов прилагательных с приметой *=t=* (*=ит=*, *=овит=*, *=ат=*, *=оват=*, *=(ч)ат=*, *=ист=*,

² Иерархическая дериватология свидетельствует о том, что неравномерность исторического развития, изменений, которые проходили в системе словообразования и её подсистемах, весьма затрудняют возможность динамического системного описания словообразовательных формантов имен прилагательных [см.: 11; 12; 18; 19].

=*ast*=), новых словообразовательных типов и моделей, соответствующих словообразовательных рядов протекал в неразрывной и взаимообратной связи с формированием словообразовательных отношений в соответствующих рядах. Славянские суффиксы =**it*=, =**at*= явились продолжением индоевропейских суффиксов, что возникли из соединения форманта =**to*= с тематическими *-ī-* или *-ō(ā)* производящей основы (причем основы могли быть как именными, так и глагольными). Модификации этих суффиксов =**ist*= и =**ast*= (в старославянском языке не засвидетельствованы) закрепились в некоторых славянских языках. Их появление и распространение в дальнейшем облегчилось существованием и.-е. тенденции, достаточно сильной в славянских и балканских языках, к образованию параллельных словообразовательных формантов с *s(z)* и без него [11, с. 70–79; 12].

Сложившиеся в праславянском языке форманты прилагательных с приметой =*m*= и их производные привели к появлению словообразовательных рядов с этими суффиксами в системе как русского, так и других славянских языков, при всем том, что судьба этих формантов в разных группах славянских языков была различной. С появлением словообразовательных рядов с суффиксами =*im*=, =*ovim*=, =*am*=, =*ovam*=, =*ist*=, =*ast*=, =(ч)*am*= появился целый ряд новых минимальных словообразовательных гнёзд и цепочек, пересекающихся с данными рядами.

Любое слово как единица словообразовательной системы языка входит одновременно в две подсистемы: в словообразовательные гнёзда и в словообразовательные ряды. Таким образом, достаточно надёжный граф метаряда можно получить в результате построения словообразовательных гнёзд, которые тот или иной ряд пересекает. Однако такой принцип построения словообразовательных рядов практически неосуществим, так как он предполагает составление абсолютно полного гнездового словаря в процессе построения рядов, что под силу только большому количеству лексикографов и дериватологов.

В отличие от словообразовательного ряда гнездо не относится ни к субстанциональным, ни к классификационным единицам. Оно, будучи в этом отношении смешанным типом словообразовательной единицы, частично (= разными сторонами своей структуры) принадлежит и к тем, и к другим единицам одновременно, так как материализуется и синтагматически (субстанционально), и парадигматически (классификационно).

В словообразовательное гнездо входят все другие комплексные

единицы, кроме словообразовательного ряда. Гнездо может состоять из одной словообразовательной парадигмы, цепочки, словообразовательной пары (ср. у А. Н. Тихонова название гнезда как «совокупности словообразовательных цепочек и парадигм») [16; 23]. От других комплексных единиц словообразовательные гнёзда отличаются древовидной структурой, возможностью вычленять блоки, состоящие из словообразовательных парадигм и цепочек. В узлах пересечения цепочек и парадигм перекрещиваются синтагматические и парадигматические связи слов.

Все комплексные единицы словообразования, кроме словообразовательного ряда, строятся на общности мотиваторной части и являются составляющими словообразовательного гнезда. Словообразовательный ряд, включающий производные с одним и тем же формантом, не может выступать составной частью словообразовательного гнезда.

Словообразовательный ряд позволяет определить условия реализации структурных типов единиц, определить взаимоотношение конкретных элементов путём выявления системных ограничений, накладываемых на реализацию потенции, а с их помощью количественного анализа элементов, составляющих производные, установить степень активности конкретных элементов в системе. В условиях зависимости реализации одного элемента от другого установление количества этих реализаций в рядах показывает место каждого из элементов в словообразовательном гнезде и в общей системе, а установление количественного соотношения единиц с частями речи вскрывает степень активности словообразовательных элементов при образовании разных частей речи. Так, по самым общим наблюдениям, можно сказать, что в русском языке при образовании имён прилагательных большую активность проявляют суффиксы =н=, =льн=, часто парализуя активность суффиксов =ов=, =лив=, =к=, =уч=, =л=. Например, из 217 гнезд, включающих производные прилагательные, 60 словообразовательных гнёзд характеризуются сочетанием словообразовательной основы с суффиксом =н= или =льн=, 9 – сочетанием с суффиксом =лив=, 1 – с суффиксом =ов=, 8 – с суффиксом =к=, 7 – с суффиксом =уч=, 6 – с суффиксом =л=.

Словообразовательный ряд, как и словообразовательное гнездо, отвечает понятию *лингвистическое поле*³, так как (1) «в основе каждой из этих единиц лежит некоторый неизменный инвариант. Таким инвариантом во всех случаях является множество

³ Условия, которым должно отвечать лингвистическое поле, были сформулированы в работах П. А. Соболевой [14; 15 и др.].

словообразовательных структур. Кроме того, в полях типа «гнездо» и «макрогнездо» инвариантом является первый деривационный шаг, а в полях типа «ряд» и «макrorяд» – последний деривационный шаг; (2) элементами словообразовательных полей являются классы слов идентичной словообразовательной структуры, т. е. соответствующие идентичным последовательностям деривационных шагов. Сеть отношений между элементами поля складывается из системы противопоставлений каждого из них всем остальным».

Гнёзда и ряды взаимосвязаны и взаимофункциональны. Если словообразовательное гнездо признается комплексной, самостоятельной единицей, то, по логике вещей, и словообразовательный ряд тоже представляет собой комплексную, самостоятельную единицу.

Выводы

1. В основу классификации производной лексики в современной дериватологии могут быть положены различные классификационные принципы построения в зависимости от объекта, цели и задач исследования.

2. Все существующие классификации единиц словообразования, все представления о системной организации словообразования делятся на две основные группы: к первой относятся классификации, построенные с учетом только словообразовательных типов, ко второй – не только словообразовательных типов, но и словообразовательных гнезд. В рамках первого подхода выделяют различные объединения словообразовательных типов со множеством их классификаций, отражающих разное понимание исследователями внутреннего устройства словообразовательной системы. Они отличаются друг от друга по составу и типам производных единиц, их объему, месту различных единиц в системе, в конечном счете – по своему внутреннему устройству.

3. Представление о языковой системе как совокупности одноплановых единиц, связанных оппозитивными отношениями, согласуется с представлением о структуре как совокупности языковых средств выражения значимых оппозиций. Это касается как разных сторон языка в их взаимодействии и взаимообусловленности, так и отдельных уровней языковой системы.

4. Все единицы словообразования целесообразно характеризовать в двояком отношении: (а) в аспекте синтагматики и парадигматики; (б) в аспекте их строения – простого (элементарного) и сложного (комплексного). Оба эти аспекта характеристики

словообразовательных единиц находятся в определенной взаимосвязи и дают разные их разряды.

5. Каждая комплексная единица строится с учетом и синтагматических и парадигматических связей. Но в одних единицах преобладают синтагматические, в других – парадигматические отношения.

6. Комплексное описание словообразования путём использования метода словообразовательных гнезд и словообразовательных рядов как синхронных структурно-семантических микросистем (А. Н. Тихонов, П. А. Соболева и др.), применения принципов генеративной деривации, изучающей все деривационные шаги в словообразовательной структуре и их отражение в морфологической структуре словоформы (Д. Уордт, П. А. Соболева, Н. Ф. Клименко) определяют новый синтетический подход к анализу структуры слова.

7. Словообразовательный ряд – особая, специфическая комплексная единица словообразовательного уровня, имеющая свои черты, но вместе с тем и такие черты, которые роднят его с другими комплексными единицами.

8. Словообразовательный ряд содержит парадигматический вид отношений. Здесь при одной и той же формантной части используются разные мотиваторы. То есть, в качестве постоянной и переменной величин выступают собственно формант и мотиватор.

9. Словообразовательный ряд, как и другие комплексные единицы словообразовательного уровня языка, находится в определенных оппозиционных отношениях к другим единицам, ср.: словообразовательное гнездо – словообразовательный ряд: совокупность горизонтальных рядов и вертикальных рядов, комплекс словообразовательных значений – вертикальный ряд, инвариантное значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аликаева Г. В. Гнезда слов со связанными корнями в английском языке : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Г. В. Аликаева. – М., 1980. – 22 с.

2. Аликаева Г. В. Словообразовательное гнездо и словообразовательный ряд в терминах теории систем / Г. В. Аликаева // Филологические науки. – 1995. – № 1. – С. 55 – 63.

3. Альтман И. В. Гнездо и слово / И. В. Альтман // Проблемы структурной лингвистики 1984. – М. : Наука, 1988. – С. 43 – 52.

4. Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис / Е. Л. Гинзбург. – М. : Наука, 1979. – 262 с. – Библиогр. : С. 253 – 263.
5. Гинзбург Е. Л. Одноименность однокоренных производных / Е. Л. Гинзбург // Проблемы структурной лингвистики 1976. – М. : Наука, 1978. – С. 34 – 137.
6. Гинзбург Е. Л. Компактные словообразовательные гнезда / Е. Л. Гинзбург // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М. : Наука, 1981. – С. 175 – 198.
7. Гинзбург Е. Л. Преобразование словообразовательных гнезд. I. / Е. Л. Гинзбург // Проблемы структурной лингвистики 1979. – М. : Наука, 1981. – С. 32 – 54.
8. Гинзбург Е. Л. Классификации словообразовательных гнезд от первообразных прилагательных. I. / Е. Л. Гинзбург // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М. : Наука, 1984. – С. 96 – 110.
9. Грамматика современного русского литературного языка. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
10. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования / Т. С. Морозова // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М. : Наука, 1981. – С. 162 – 174.
11. Николаев Г. А. Русское историческое словообразование : Теоретические проблемы / Г. А. Николаев. – Казань, 1987. – 152 с.
12. Николаев Г. А. Теоретические проблемы русского исторического словообразования : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Г. А. Николаев. – Л., 1988. – 32 с.
13. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1956. – 260 с.
14. Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : 10.677 «Теория языкознания» / П. А. Соболева. – М., 1970. – 60 с.
15. Соболева П. А. Трансформационные поля аппликативной порождающей грамматики и моделирование сложных слов / П. А. Соболева // Проблемы структурной лингвистики 1981. – М. : Наука, 1983. – С. 83 – 95.
16. Тихонов А. Н. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. Н. Тихонов. – М., 1974. – 35 с.
17. Тихонов С. А. К проблеме типологии словообразовательных

цепочек / С. А. Тихонов // Актуальные проблемы русского словообразования: сборник научных трудов Самарканд. гос. пед. ин-та им. С. Айни. – Ташкент : Укитувчи, 1985. – С. 53 – 58.

18. Харитончик З. А. Семантика суффиксального производного слова (на материале прилагательных в современном английском языке) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / З. А. Харитончик. – М., 1971. – 24 с.

19. Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка / З. А. Харитончик. – Минск : Высшая школа, 1986. – 96 с. – Библиогр. : С. 87 – 94.

20. Чжун Сяовен. Ад'єктивний колоратив та його словотвірна парадигма в сучасній російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Сяовен Чжун. – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.

21. Шаумян С. К. Структурная лингвистика / С. К. Шаумян. – М. : Наука, 1965. – 396 с.

22. Шевчук В. Н. Деривационная структура отглагольных словообразовательных гнезд в современном английском языке : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / В. Н. Шевчук. – 1973. – 18 с.

СЛОВАРИ

23. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. – 2-е изд., стер. Ок. 145 000 слов. – М. : Русский язык, 1990. – Т. I. – 856 с.; Т. II. – 886 с.

Автор зіставляє такі комплексні двобічні одиниці словотвірного рівня, як словотвірне гніздо та словотвірний ряд. Визначаються спільні та відмінні риси цих одиниць. Доводиться, що словотвірний ряд – це особлива самостійна словотвірна одиниця.

*Савченко Е. В.
(г. Славянск)*

ПРОБЛЕМА ТИПОВ МОТИВАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Важнейшей чертой современного словообразования стал системный подход к изучению явлений, связанных с созданием слов в языке. Особенно интенсивно изучаются словообразовательные гнезда, которые выполняют систематизирующую функцию

словообразовательного уровня языка.

Проблемам мотивации на словообразовательном уровне посвящены работы Е. А. Земской [3; 4], В. В. Лопатина [5; 6], И. С. Улуханова [8], И. А. Ширшова [11; 12]. Детальная классификация типов мотивации представлена в статье И. А. Ширшова «Типы словообразовательной мотивации» [12] и в его монографии «Теоретические проблемы гнездования» [11]. «При описании слов в словообразовательном гнезде подчас трудно решить, находятся ли однокоренные слова в каких-либо семантических отношениях; а если их удастся выявить, возникает вопрос, достаточно ли они отчетливы, чтобы признать их синхронными. Задача, которую приходится решать, состоит в том, чтобы выявить полное семантическое опрощение (при прозрачности формы), отсутствие каких-либо смысловых связей между однокоренными словами» [11, с. 49–150]. Эта задача чрезвычайно сложна. Именно решение данного вопроса А. Н. Тихоновым в отношении конкретных слов при составлении им «Словообразовательного словаря русского языка» [10] стало предметом критики (а следовательно, и толчком для дальнейшего изучения) со стороны многих ученых, высоко оценивших этот «труд, сделанный на века» (А. И. Моисеев) [7].

За последние годы активизировалось изучение проблемы мотивированности. Оказался продуктивным перенос внимания с формантной части значения на лексическое значение производящего и характер его вхождения в производное. Это позволило расширить наши представления о типах мотивированности и помогло разработать конкретные методические приемы толкования слов в толково-словообразовательном словаре.

Первым предпринял попытку определить типы словообразовательной мотивации В. В. Лопатин в статье «Метафорическая мотивация в русском словообразовании» [5]. Производные, толкование которых не вызывает трудностей, были названы ученым «нормальными». «Специфика *метафорической* мотивации состоит в том, что переносный смысл возникает у определенных основ только на уровне мотивированного слова, только в его словообразовательной структуре» [6, с. 57]. Данное пояснение сути отношений описанного характера между производным и производящим послужило отправной точкой создания классификации типов мотивации, В. В. Лопатиным было выделено три типа мотивации: нормальная, метафорическая и переносная.

Следующий шаг в разработке типологии мотивированности сделала Е. А. Земская [2; 3; 4; 5], которая неординарно

проанализировала производные, относимые ранее к немотивированным словам. Назвав отношения в парах типа *дом - домик* прозрачными, она классифицировала отношения в парах типа *обезьяна - обезьянничать* как «метафорические, так как производные слова основываются на переносных (метафорических) значениях производящих» [4, с. 242]. В интерпретации В. В. Лопатина этот тип мотивации характеризуется как переносная мотивация.

Е. А. Земская выделила *периферийную* мотивацию в ряде слов и предложила описывать их значение с использованием уточняющего оборота *в том числе*, например: *полковник* «тот, кто командует значительным воинским подразделением, *в том числе* и полком» [4, с. 243]. Определив связи между указанными производными и производящими как *живые*, она назвала их «периферийными» (т. е. неосновными, окраинными). Позже Е. А. Земская, описав все типы семантических отношений между производными и производящими в работе «Виды семантических отношений словообразовательной мотивации» [2], представила их как систему. Она выделила *основную* мотивацию (*дом - домик*) и коррелирующую с ней *периферийную*, когда семантика мотивирующего слова составляет периферийную часть семантики мотивированного. Затем также на основе корреляции выделяется *прямая* мотивация и *переносная*, делящаяся на два подвида: *реальная* мотивация, когда образное значение мотивированного наследуется от переносного значения мотивирующего и *ассоциативная* мотивация, когда значение мотивированного базируется на устойчивых ассоциациях, свойственных значению мотивирующего. Кроме того, Е. А. Земская выделила еще *образную* мотивацию, когда образное значение мотивированного основывается на прямом значении мотивирующего.

Анализируя данную классификацию, И. А. Ширшов отметил, что образная мотивация из нее «выпадает», так как все построение Е. А. Земской основано «на дихотомическом принципе: основная и периферийная мотивации противопоставляется по признаку «какое место в значении мотивированного занимает мотивирующая часть семантики», прямая и переносная находятся в оппозиции по признаку «какой тип лексического значения мотивирующего (прямое или переносное) наследуется мотивированным». Образную мотивацию «ни по одним из этих признаков выделить нельзя, как, впрочем, и ассоциативную – они выделяются на других основаниях» [13, с. 46].

И. А. Ширшов, предложив уточнить соотношение основной и прямой мотиваций (один ли это тип или два самостоятельных?), высоко оценил находки Е. А. Земской и в целом ее концепцию,

которая «привлекает глубиной анализа, удачным использованием терминов, что важно при практическом описании гнезд, и тщательной разработкой семантических определений» [13, с. 46].

Значительный вклад в создание типологии мотивированности внес И. С. Улуханов, который описал степени словообразовательной мотивации на основе четырех признаков: 1) входит или не входит значение А (мотивирующее) в значение Б (мотивированное), и если входит, то *полностью* или *частично*; 2) в какой степени А заполняет мотивирующую часть значения Б; 3) в какое из значений (денотативное или ассоциативное) слова Б входит значение слова А; 4) какую роль (описательную, сопоставительную, экспрессивную) играет значение слова А по отношению к слову Б. В результате исследователь получил три степени: I. Все значения А входят в значения Б: а) значение А совпадает с мотивирующей частью денотативного значения Б; б) значение слова А совпадает с мотивирующей частью ассоциативного значения слова Б; 1) с ассоциативно-описательным значением; 2) с ассоциативно-сравнительным. Сюда же относится и периферийная мотивация, когда значение А полностью входит в значение Б, но занимает в последнем периферийное место. II. Часть А входит в Б. III. Ни один из компонентов значения А не входит в Б, мотивированное и мотивирующее связаны экспрессивно [9, с. 89].

И. А. Ширшов обосновывает необходимость вывести из данной классификации третью степень мотивированности: если ни один компонент значения мотивирующего не входит в значение мотивированного, то между А и Б нет мотивационных отношений. Внутренне противоречивой в концепции И. С. Улуханова оказалась и первая степень мотивированности, в которую попали случаи, когда только часть значений мотивирующих вошла в значение мотивированных. И. А. Ширшов, создавший наиболее полную и самую непротиворечивую классификацию типов мотивированности на современном этапе развития словообразования, в концепции И. С. Улуханова интересными считает два первых признака, основанных на дихотомическом принципе. На первом этапе анализа все производные по признаку «способ вхождения производящего в значение производного – *полностью* или *частично*» распадаются на две группы: слова с *полной* мотивированностью и слова с *частичной* мотивированностью. Именно такое разделение стало основным в классификации И. А. Ширшова. В каждой из этих двух групп ученый выделил по три типа: *прямую*, *переносную* и *периферийную* мотивированность в подсистеме полной мотивированности и

косвенную, метафорическую и ассоциативную в подсистеме частичной мотивированности.

Полная прямая мотивированность неоднородна по своему характеру. В зависимости от того, с каким значением производящего – прямым или переносным – соотносится значение производного, различаются полная прямая и полная переносная мотивированность. *Полная прямая* мотивированность – это «основной тип словообразовательной мотивированности, характеризующийся полным вхождением прямого значения производящего в значение производного, причем в производном оно формирует ядро лексического значения» [12, с. 156]. *Полная переносная* мотивированность характеризуется полным вхождением переносного значения производящего в значение производного, в ряде случаев производное осваивает только переносное значение производящего.

Анализ «Словообразовательного словаря русского языка» А. Н. Тихонова [10] наглядно показал необходимость и важность учета переносной мотивированности при описании словообразовательных гнезд, так как «ориентация только на прямые значения производящих приводит к необоснованному дроблению гнезда, выведению производных, возникших на базе переносных значений, в самостоятельные гнезда, то есть фиксации опрошения там, где его нет» [11, с. 157].

Полнотой освоения значения производящего к прямой и переносной мотивации примыкает *периферийная* мотивация, но противопоставляется им по признаку «место значения производящего в семантической структуре производного». Таким образом, классификация, предложенная И. А. Ширшовым, базируется на важнейших концептуальных понятиях: дихотомическое основание и поле с его ядром и периферией. При полной прямой мотивированности значение производящего формирует ядро значения производного, при периферийной – «узкий участок семантического пространства, окраину семантического поля» [12, с. 158]. Периферийная мотивированность не свойство словообразовательных отношений, а результат семантических изменений в лексике, произошедших на временной оси, когда мотивационный признак перемещается на периферию вследствие расширения с течением времени лексического значения слова.

И. А. Ширшов располагает три типа полной мотивированности на шкале, выстраиваемой «по признаку убывания семантической отчетливости в отношениях производных и производящих» [12, с. 159]. Синхронные отношения в чистом виде демонстрирует прямая

мотивированность, так как в семантические связи вступают прямые значения слов, ядро лексической системы. Для выявления переносной мотивированности требуется анализ всей лексико-семантической парадигмы производящего и определение роли каждого лексико-семантического варианта в словопроизводстве. Поэтому данный тип мотивированности менее отчетлив. Еще слабее проявляет себя периферийная мотивированность, которая на данной шкале занимает пограничное положение с демотивированностью.

Полной мотивированности противопоставляется неполная, *частичная*, когда в значение производного лексическое значение производящего входит с семантическим усечением. По признаку «способ вхождения части значения производящего в значение производного» неполная мотивированность распадается на три вида: косвенную, метафорическую и ассоциативную.

Косвенная мотивированность, впервые описанная в работах И. А. Ширшова, «выявляется в тех случаях, когда прямая отсылка к производящему или прямое включение производящего в толкование производного невозможно, а семантические отношения проявляют себя *косвенно*, через лексическое значение производящего, точнее – через его часть» [12, с. 160]. Косвенная мотивированность свойственна тем производным, которые вступают со своими производящими в привативные отношения по форме и в эквиполентные по смыслу. Последние характеризуются тем, что в семантической структуре производного и производящего часть компонентов значения совпадает, а часть – различается.

При *метафорической* мотивации из лексического значения производящего извлекается только один семантический компонент, который и кладется в основу новой номинации. Происходит перенос по сходству. Н. Д. Арутюнова описала технологию такого переноса при словопроизводстве: «сравнение выступает промежуточным звеном между производящим и производным, свертываясь в метафору при порождении слова и развертываясь в сравнение при описании значения производящего» [1, с. 18].

С *ассоциативной* мотивированностью мы имеем дело во всех случаях, когда в основу лексического значения производного кладется ассоциативный признак, находящийся в семантической структуре производящего в латентном состоянии. По мнению Д. Н. Шмелева, специфика ассоциативного признака заключается в том, что он «обычно не отмечается при толковании слова», а «как бы только потенциально сопутствует» ему [14, с. 227].

Шкала мотивированности И. А. Ширшова, составленная по

принципу убывания степени проявления мотивировочного признака, выглядит следующим образом: полная (прямая, переносная, периферийная) и частичная (косвенная, метафорическая, ассоциативная). За ассоциативной мотивацией, так же как и за периферийной, наступает полная немотивированность. Автором предложена шкала степеней мотивированности сложных слов (от первой степени, когда сочетается прямая мотивация с прямой, через вторую и третью степени – комбинации косвенной и прямой мотивации – к полумотивированности) и представлены возможные приемы описания мотивированных отношений в гнездах, включающих кальки. Шкала степеней мотивированности сложных слов решает проблему неоправданного дробления гнезд, разрушения их как системно-структурных образований.

При составлении словообразовательного гнезда необходимо учитывать все существующие типы словообразовательной мотивированности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова / отв. ред. Г. В. Степанов. – М. : Наука, Ин-т языкознания АН СССР, 1988. – 338 с.
2. Земская Е. А. Виды семантических отношений словообразовательной мотивации / Е. А. Земская // Wiener slavistischer Almanach. В. 13, 1984. – С. 115–132.
3. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Земская Е. А. – М. : Наука, 1992. – 220 с.
4. Земская Е. А. Словообразование / Е. А. Земская // Современный русский язык : учебное пособие / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др. / под ред. В. А. Белошапковой. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Азбуковник, 1997. – С. 286–441.
5. Земская Е. А. Проблемы словообразования на современном этапе / Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1978. – № 6. – С. 112–124.
6. Лопатин В. В. Метафорическая мотивация в русском словообразовании / В. В. Лопатин // Актуальные проблемы русского словообразования : Ч. 1. Ученые записки. Т. 143. – Ташкент, 1975. – С. 53–57.
7. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1977. – 314 с.
8. Моисеев А. И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке : учебное пособие /

А. И. Моисеев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 208 с.

9. Улуханов И. С. О степенях словообразовательной мотивированности слов / И. С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 5. – С. 74–89.

10. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2 т. / А. Н. Тихонов. – М. : Рус. яз., 1985. – Т. I. – 856 с.; Т. II. – 886 с.

11. Тихонов А. Н. Русский глагол: проблемы теории и лексикографирования / А. Н. Тихонов. – М. : Academia, 1998. – 280 с.

12. Ширшов И. А. Теоретические проблемы гнездования / И. А. Ширшов. – М. : Прометей, 1999. – 236 с.

13. Ширшов И. А. Типы словообразовательной мотивированности / И. А. Ширшов // Филологические науки. – 1995. – № 1. – С. 41–54.

14. Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика : учебное пособие / Д. Н. Шмелёв. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.

Стаття присвячена проблемам мотивації у словотворі. Простежується історія створення теоретичних основ різних видів мотивації.

*Швидка Н. В.,
Швидка А. В.
(м. Слов'янськ)*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФІНІТИВА В ДІЄСЛІВНІЙ СФЕРІ ЯК ВИРАЗНИКА ЗНАЧЕНЬ ОПТАТИВНОГО СПОСОБУ

В останні десятиліття помітно зріс інтерес дослідників до семантичного аналізу функціонування мовних одиниць, що у свою чергу сприяло глибшому вивченню особливостей вживання елементів мовної системи, з'ясуванню механізму функціонування аналізованого явища. Проблема змісту, загальної, власне синтаксичної семантики набула особливої актуальності в другій половині ХХ ст., коли предметом дослідження стає мовленнєва реалізація системи мови, вивчення закономірностей, дотримання яких робить можливим процес комунікації. Унаслідок цих змін базовими поняттями мовознавчої науки стають комунікативна ситуація, мовленнєвий акт, мовець, адресат, соціальний статус учасників-комунікантів. Увагу дослідників привертають комунікативні категорії речення, які найповніше відображають ситуацію спілкування. Особливе місце серед них належить категоріям особи, часу і модальності, які пов'язуються з місцем, учасниками комунікації, співвіднесеністю дії, про яку йдеться, з дійсністю. Відповідно у мовознавстві з'являється поняття комунікативно-граматичних категорій, які певною формою відображають ті чи інші сторони процесу мовленнєвої комунікації. До цих категорій належить і категорія способу.

У сучасній теорії речення переважає думка, що предикативність – загальна ознака всіх речень. Специфіка предикативного зв'язку полягає в тому, що предикативна ознака наділена часовими і модальними характеристиками. «Модальність має особливу категорійну домінанту, яку пов'язуємо з інтенцією мовця та прагматичними параметрами речення-висловлення. Модальність – підкатегорія комунікативно-синтаксична і не виявляється поза реченням лише в морфологічних категоріях способу та часу. Ця категорійна структура може моделюватися лише в реченні сукупністю формальних засобів і не виявлятися у них поза реченням» [7, с. 342]. Модальність як функціонально-комунікативна підкатегорія підпорядковується надкатегорії предикативності і виражає відношення реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності / ірреальності. Ця підкатегорія охоплює три грами: граму реальності, граму

потенційності і грамеми ірреальності. Грамема ірреальності має часову неозначеність, і стосується явищ, що не відбулися, але бажані, потрібні, необхідні. Основним засобом вираження грамеми ірреальності виступає морфологічна дієслівна категорія способу – її грамеми наказового, умовного й бажального способів.

Для вираження бажальної модальності в українській мові у системі способової парадигми дієслова виокремлено бажальний спосіб (оптатив). Оптатив, а також лінгвістичні явища, які з ним пов'язані, потрапляли в поле зору науковців неодноразово. На виділення речень із значенням бажальності одними з перших звернули увагу О. М. Пешковський, О. О. Шахматов. Відокремлення оптативних речень, надання їм статусу окремого модального різновиду спостерігається у дефініціях багатьох українських вчених (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська, І. І. Слинко, К. Ф. Шульжук та ін.). Ідея надання бажальному способу статусу семантичної грамеми у складі категорії способу з'явилася в українському мовознавстві віднедавна [4, с. 28].

Мовознавці вважають за необхідне виокремити грамеми бажального способу, обґрунтовуючи це рядом причин: 1) оптатив має своєрідну семантику (виражає ірреальну бажану дію); 2) функціонує у простому реченні на відміну від умовного способу; 3) має власні формальні показники: частки *щоб, аби, хоча б, хай* тощо [8, с. 63].

Відома також кваліфікація категорії способу як тричленної дієслівної категорії, що об'єднує грамеми дійсного, умовного та наказового способів (М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, А. П. Грищенко, М. Я. Плющ, Д. І. Ганич, І. С. Олійник тощо). Отже, у лінгвістиці не існує усталеного погляду на граматичну природу категорії бажального способу, встановлення сутності суб'єктно-модального значення оптатива та визначення особливостей репрезентації цього значення на рівні речень-висловлень. Усе це зумовлює **актуальність** обраної теми.

Метою статті є з'ясування засобів вираження бажального способу та визначення місця інфінітива в цій ієрархії.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) аргументувати конфігурацію функціонально-семантичного поля бажального способу, з'ясувати місце в ній інфінітива;
- 2) виявити й описати мовні елементи модифікаційно-супровідного рівня у структурі речень бажальної модальності.

Бажальний спосіб позбавлений значення апелятивності, його

семантика, згідно з висновками мовознавців, базується на волевиявленні мовця про бажану дію або бажаний процес чи стан, але він не спрямовує цю дію адресатові. Мовець нікого не спонукає до дії, а лише повідомляє про неї собі або третім особам [4, с. 262]. Бажальні висловлення описують певну ситуацію, що є предметом бажання, бо семантика оптатива не передбачає апелятивності. Ці конструкції відрізняються експресією, позбавлені ознак раціоналізму, прерогатива у вираженні бажальної модальності надається простому реченню. На відміну від наказового способу, який оформляється різкою категоричною інтонацією, у оптатива інтонаційне забарвлення м'яке, пропонуюче.

Протиставлення за ознакою неадресованості/адресованості волевиявлення мовця розрізняє бажальні та імперативні речення. Формальна різниця виявляється також у використанні ними різних форм способу, але при обов'язковій взаємодії цих форм з формами особи. Так, перша особа умовного способу використовується у бажальних реченнях, а друга особа наказових та умовних способів – тільки у складі імперативних речень. При функціонуванні часток *хай / нехай* і дієслова третьої особи дійсного способу речення має імперативне або оптативне значення залежно від того чи реальна дія спрямована на певну особу чи якийсь явище, подію. Отже, різниця між оптативними та імперативними реченнями полягає в тому, що перші виражають неадресуюче, а другі – адресуюче волевиявлення. Специфічність інфінітива обумовлюють так званою гібридністю інфінітивної природи. З одного боку при інфінітиві немає прямої вказівки на семантичного суб'єкта, яка б виражалася морфологічними засобами: особою, числом, родом. З іншого боку при інфінітиві, який потрапляє у сферу бажального способу, наявний компонент на позначення семантичного суб'єкта. Часто він отримує граматичне вираження у вигляді давального суб'єкта.

Відсутність же давального агентивного обумовлена ототожненням семантичного суб'єкта і суб'єкта бажання, через що зайвим видається його вербалізація, напр.: *Вийти б на повітря. І піти б звідцілья.*

Бажальний спосіб не має достатньо чіткого морфологічного оформлення. Він переважно використовує дієслівні форми, представлені у складі інших способів, і, за словами мовознавців, виступає в ролі «слабкого» (морфологічно не маркованого) елемента всієї системи способу в цілому [13, с. 94].

Разом із закріпленням відповідного місця бажального способу в граматичній системі української мови окреслено й коло

морфологічних засобів вираження бажаних для мовця дій чи станів. Основні з них такі: 1) поєднання інфінітива з морфемою *би(б)* *Насіяти б квітів*. 2) аналітичні форми, утворені морфемою *хай / нехай* і морфемами першої особи однини і множини умовного способу (*Хай би я озвучувала текст*) [14, с. 17–18].

Типовим виразником бажальної модальності є аналітична форма, що складається з інфінітива та морфеми *би(б)* [4, с. 284]. Якнайперше здатність виражати бажальне модальне значення було відмічено у сфері інфінітивних речень, для яких взагалі прикметним є вираження найрізноманітніших відтінків суб'єктивного відображення дійсності [14, с. 21].

Виникає ситуація «нестійкої рівноваги» щодо граматичного статусу інфінітива: з одного боку, інфінітив позбавлений майже всіх граматичних категорій дієслова (способу, часу, особи), а з другого, інфінітив втягується у сферу бажального способу і стає доміантною формою його вираження. Це можна пояснити лише тим, що «прикметною рисою формально-синтаксичного вживання інфінітива є те, що він може виконувати всі чотири надкатегорійні функції: присудка і головного члена односкладного речення, підмета, додатка, обставини. Із цих чотирьох зон функціонування найпродуктивнішими є дві: зони дієслова й іменника. Обидві ці зони є наслідком транспозиції вихідних частин мови» [4, с. 284]. Далі автори такої дефініції підкреслюють, що дієслівне функціонування інфінітива реалізується лише за допомогою аналітичних синтаксичних морфем або модальних чи фазових модифікаторів.

Отже, в яку б дієслівну сферу не транспонувався інфінітив, самостійним виразником тої чи тої морфологічної категорії він ніколи не може бути, на відміну від іменної. Дієслівну місію він виконує у супроводі певних модальних операторів (граматичних, синтаксичних, інтонаційних тощо). Стосовно морфологічного засобу експлікації бажальності, то якраз на морфему *би(б)* і припадає основне функціональне навантаження, бо без неї той самий інфінітив є виразником директивного значення, пор.: *Насіяти б квітів і Насіяти квітів; Вивезти б дітей з міста і Вивезти дітей з міста* [4, с. 262]. Як засвідчують наукові студії мовознавців (зокрема роботи О. С. Мельничука), індоєвропейський опатив на праслов'янському ґрунті, змінивши бажальну функцію на спонукальну, не дістав спеціального засобу оформлення. Роль виразника бажальності перейняло на себе сполучення допоміжного дієслова *бухъ* із формою дієприкметника на *-l* або інфінітивом основного дієслова, супроводжуване, як правило, спеціальними частками. Відмічають, що

саме в допоміжному дієслові колишній оптатив відбиває ще залишки свого старого оптативного значення. Це допоміжне дієслово в східнослов'янських мовах під кінець давньоруського періоду почало втрачати свою дієслівну природу й перетворюватись у незмінну частку *би* [6, с. 78–81].

Далі виникає питання, чи перформативи типу *бажати, хотіти* можна вважати лексичним засобом вираження підкатегорії бажальності? Л. В. Умрихіна у дисертації «Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові» зазначає, що лексичні засоби творення бажальної модальності *бажати, хотіти, бажаною, бажаний* не вважаються релевантною ознакою. Дослідниця на фактичному матеріалі доводить, що в оптативних реченнях наявна експресія, найвищий ступінь бажання, тоді як у реченнях з лексемами *хочу, бажаю, мрію* тощо міститься інформативне повідомлення про бажання [14, с. 24–25]. А Н. Ю. Шведова відносить подібні структури до розповідних [9, с. 88]. Оптатив має значення емоційно забарвленої, далекої від реальності спрямованості до певної дійсності [2, с. 102].

Отже, бажальна модальність виражається граматичними та інтонаційними засобами.

Підкатегорія бажальності у сучасному мовознавстві піддається певним класифікаціям. Вона підпорядкована надкатегорії настанови, виражає бажання мовця здійснити позначуване у змісті речення явище. До цієї підкатегорії належать дві грамеми:

1) грамема внутрішньої бажальності позначає бажання, прагнення мовця самому здійснити певну дію, реалізувати пов'язаний з ним якийсь стан, напр.: *Хоч би закохатися в кого до безпам'яті абощо* (О. Гончар);

2) грамема зовнішньої бажальності вказує на бажання, прагнення мовця, щоб здійснив хтось (не мовець) дію, реалізовано було певний стан істот, предметів, явищ тощо, напр.: *Якби ж то йому, Гаркуші, здобути яке-небудь підданство* (О. Гончар) [7, с. 366].

Урахування різноманітних варіантів організації пропозиційного рівня дозволило Л. В. Умрихіній констатувати можливість зверненості уявлюваної ситуації до певного часового плану. Ця ірреальна ситуація може конкретизуватись як зверненість до невизначеного майбутнього, до найближчого майбутнього, до минулого, до теперішнього. Така віднесеність до певного часового плану можлива за наявності певного контексту, а іноді й за допомогою формальних показників [14, с. 35–36].

Враховуючи такі диференційні ознаки, як можливість визначення темпорального характеру зображувальної ситуації та

здатність / нездатність оптативного змісту припускати можливість здійснення бажальної дії, дослідниця виокремлює два основні семантичні типи оптативних висловлювань: 1) ірреально-потенційні оптативні висловлення характеризуються перспективністю реалізації бажаного, яка завжди орієнтована на позитив. Напр.: *Узути б* такі чоботи і білу намітку та *питу* до церкви (М. Коцюбинський);

2) власне-ірреальні оптативні висловлення характеризуються невідворотністю, завжди сприймаються мовцем негативно. У такому контексті бажана ситуація віднесена до плану минулого, вона перетворює бажання з підтекстом жалю на негатив. Суб'єкт бажання відчуває жаль, коли розуміє, що здійснилось те, чого він не бажає. Напр.: *Лучче б його не бачити!*.. [Як то мені його забути?] (Г. Квітка-Основ'яненко) [14, с. 36–37].

Усі наукові розвідки, присвячені бажальному способу, безапеляційно стверджують, що формальною ознакою оптатива є модифікація частки *би(б)*: *якби, аби, хоч би, хоча б, ось би, лише б, коли б, тільки б, коли б хоч, коли о тільки, от якби, якби ж то, якби хоч, себи тільки* тощо.

Така морфема може модифікувати або все речення, або один із компонентів вислову. Власне бажальність частіше виражається сполученням морфеми *би(б)* з **формою інфінітива**. **Стержневе значення** морфеми *би* є умовно-бажальне, яке може мати різний характер і ускладнюватися рядом відтінків (сильного бажання у виконанні дій, бажання-ствердження необхідного, обурення, невдоволення, бажання-прохання, бажання-поради, бажання-пропозиції, бажання-мрії).

Проаналізований фактичний матеріал переконує, що в мовленні продуктивно функціонують комбіновані сполуки морфем для вираження бажального способу, які створюють виразний емоційно-експресивний фон висловлень, ускладнюють модально-семантичний зміст. Характер оптативної семантики у таких структурах багато в чому залежить від лексем, які сполучаються у функціонально-семантичні блоки. Наприклад: *Лиш би* їх до серця тулити, *лиш би* ними серце *кривавити* (М. Черемшина); Як на Басарабію, то й на Басарабію, *аби тільки* *зайти* як можна далі, – обізвались бурлаки (І. С. Нечуй-Левицький).

У наведених прикладах виразно простежується посилені обмежувально-видільна семантика, яка модифікує дію, виражену інфінітивом. Такі суб'єктивно-видільні морфеми акцентують абсолютну перевагу конкретної ситуації.

Морфема *якби* функціонально близька *коли б*. У наукових колах

побуває думка, що бажальна модальність з часткою *якби* трапляється рідко, переважно в народно-розмовній мові [11, с. 125–126]. Нами зафіксовано зразки і в художньому стилі. Наприклад: *О, якби Цю грамоту князівськую добути* Із замку воєводи (І. Кочерга). Службовий формант *якби* є показником умовно-наслідкових відношень, тому транспонований сполучник часто доповнює загальну семантику відтінком умовності. Складений модифікатор *от + якби* основний бажальний фон не змінює, але модально-еспресивне забарвлення, безумовно, зазнає змін. Наприклад: *От якби б таких та спродувати чи купляти*, – були б торги, кажу вам (М. Вовчок). Семантику морфеми *от* у наведеному прикладі можна назвати еспресивно-підсилювальною. Саме підсилювальний компонент *от* створює ефект увиразнення бажальної модальності.

Модальне значення власне бажальності оформлюється також морфемами *хоч би, хоча б + інфінітив*, напр.: *Та хоч би* Увечері могли ми *працювати* (І. Кочерга); *Хоч би* що *продати* (П. Мирний); *Хоч би довідатись, дізнатись* чи він... (М. Старицький). У наведених прикладах морфема *хоч* забарвлена семантикою бажальності без пояснень, тобто набуває семантичного відтінку «хочу і все».

Модифікатори *хоч би / коли б* можуть поєднуватися із заперечною часткою *не* (має закріплену постпозицію), яка надає висловленню індивідуально-смісловий відтінок бажання нездійснення чогось. Наприклад: *Господи, хоч би не проспати* (розм.). У подібних конструкціях простежується заперечення бажальності, оскільки мовець боїться, що неприємна, недоречна дія, стан чи процес здійсняться. Основним формальним індикатором такого значення виступає морфема *не*. У нагоді стають і показники інтенсивної бажальності – вигуки, напр.: *Господи, о, не дай боже* та інші.

Видільні частки *тільки, аби* самостійно не можуть виражати оптативну семантику, а, поєднуючись з морфемою *би(б)*, модифікують її відтінком підсилення бажання, його увиразнення, виділення, підкреслюють характер виключності. Наприклад: *Аби б туди дійти, а то й байдуже!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Тільки б його побачити, тільки б його послухати* (М. Старицький); *Аби б тільки втриматися* при самому житті... (В. Барка). Подібні структури реалізують семантику бажальності з відтінком винятково єдиної ситуації. Без зазначених модифікаторів структура набуває власне бажальної семантики. Модифікатори *тільки б, аби, коли б* можуть сполучатися з відкомпаративними морфемами *швидше, скоріше, мерщій, хутчіш*, наприклад: *Коли б мерщій* мені до шлюбу *стати* (розм.); *Коли б тільки швидше вихворітисся* (розм.); *Швидше б уже*

закінчити роботу (розм.). Таке нагромадження морфем виражає бажання прискороного здійснення, вірогідність здійснення бажання не піддається сумніву. Ці морфемні сполуки зумовлюють складну семантико-синтаксичну побудову.

Ускладнення модифікатора *хоч би (ж)* допоміжним дієсловом *було* нашаровує на основне значення бажальності семантичні відтінки невдоволення, жалю, розпачу, досади, обурення, негативної оцінки. Наприклад: *Хоч би було* трошечки мені *зоставити* (М. Старицький); *Хоч би було* попроситися з жінкою та дітьми (М. Вовчок); *Краще б* вам *було* померти замість нього (Ю. Смолич). Слід зазначити, якщо у подібних структурах відсутній конкретний адресат-діяч, то й зникає сема докору, повчання, розпачу, жалю тощо, а лишається лише невдоволення мовця з приводу певного стану речей.

Модифіковані сполуки типу *вигук + коли б + інфінітив, вигук + якби + от + інфінітив; от + коли б + інфінітив; вигук + інфінітив + би(б)* мають значення фактичного нездійснення бажаної дії, а отже перетворюються на мрію мовця. Наприклад: *Ох, заснути б, забути про все...*(розм.); *От коли б виспатися* досхочу (розм.); *Ех, якби от жити* у вічному мирі з сусідами (розм.). Таким структурам притаманний високий ступінь емоційності, тому вони часто супроводжуються окличною інтонацією і містять у препозиції вигуки *о, ех, ах, ох, гех: Гех*, якби *ж то вмів говорити* (П. Куліш).

Синонімічна до формантів *хай / нехай* морфема *бодай* на відміну від перших може сполучатися з інфінітивом у конструкціях, що експресивно передають відношення основного змісту речення до дійсності через модус бажальності. Наприклад: *Бодай* днини божої *не дочекатися!* (О. Кобилянська); *Бодай* тобі *здохнути!* (О. Вишня). Наведені речення-висловлення емоційно забарвлені, вони є окличними, мають значення бажальності. Модифікатор *бодай* забарвлює бажання негативним відтінком. Таке побажання виконує функцію прокльону.

Отже, своєрідність граматичного оформлення бажального способу виявляється у семантичній єдності мовних елементів модифікаційно-супровідного рівня та інфінітива. Модифікатори несуть у собі основну оптативну семантику (можуть її конкретизувати, видозмінювати, посилювати значення бажальності тощо), а інфінітив є виразником такої бажаної дії, стану чи процесу. Неможливість вираження бажальності інфінітивом без морфеми дає підстави розглядати її як один із важливих засобів вираження оптативності. Так само і морфема без інфінітива не може бути виразником бажального способу. Це легко можна довести на прикладі

трансформації структури проаналізованих речень-висловлень.

Загальновідомою є спроможність інфінітива втягуватися (транспонуватися) у сферу будь-якого способу, а семантична специфіка інфінітивного утворення з аналітичною синтаксичною морфемою *би(б)* набула особливого статусу у системі морфологічних засобів експлікації бажального способу. Отже, маємо опозицію умовний спосіб ↔ бажальний спосіб з окремими засобами вираження: дієслово з *л(в)* + *би* ↔ *інфінітив* + *би*. Завдяки своєрідному граматичному оформленню бажальний спосіб було виділено в системі дієслівно-способової парадигми. Такій своєрідності сприяла в першу чергу специфічність інфінітива, яка полягає у гібридності інфінітивної природи. Поєднуючись з модальним оператором при творенні бажального способу, інфінітив дозволяє йому модифікувати себе, а морфема не передбачає семантико-синтаксичної нейтралізації інфінітива: вони взаємодіють між собою.

У подальших наукових розвідках планується проаналізувати семантико-синтаксичну організацію інфінітивних висловлень як репрезентанта модального значення оптатива.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Бевзенко, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 335 с.
2. Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е. И. Беляева. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1985. – 180 с.
3. Бондаренко Л. В. Склад і комунікативні функції вторинних часток : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бондаренко Людмила Василівна. – Кіровоград, 2005. – 193 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови [академ. граматика української мови] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 1996. – 437 с.
6. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 322 с.
7. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Мірченко Микола Васильович. – Луцьк, 2002. – 407 с.
8. Монастирецька Г. Еволюція поглядів на оптативність як граматичну категорію / Г. Монастирецька // Лінгвістичні студії : зб.

наук. праць / за заг. ред. проф. А. П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Вип. 12. Розділ II. Актуальні проблеми морфології. – С. 61–64.

9. Русская грамматика : в 2 т. [академическая грамматика русского языка / науч. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980. – Т 2. Синтаксис. – 709 с.

10. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1999. – 670 с.

11. Сучасна українська літературна мова: Морфологія [академ. граматика / за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

12. Сучасна українська мова [підручник / за заг. ред. А. П. Грищенко]. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

13. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность [сб. науч. трудов / под. ред. А. В. Бондарко]. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.

14. Умрихіна Л. В. Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Умрихіна Любов Василівна. – Харків, 2004. – 177 с.

15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 406 с.

В статті аналізується конфігурація функціонально-семантичного поля оптативного способу, виявлені і описані мовні елементи модифікаційного рівня в структурі речень з значенням желательності, визначено статус інфінітива як засобу вираження желательного способу.

Решетняк О. О.

(м. Слов'янськ)

ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТИКУЛ (на матеріалі української та англійської мов)

З початку існування перекладознавчої теорії та практики одне з чільних місць займають дослідження, пов'язані з труднощами перекладу повнозначних частин мови. Проблема передачі неповнозначних слів іноземними мовами і дотепер практично залишається поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Її недостатнє висвітлення, на нашу думку, пояснюється відсутністю єдиного погляду серед дослідників на наявність лексичного значення у службових слів та труднощами, пов'язаними з омонімією та

полісемією переважної частини службових частин мови.

Проблема дослідження прийомів перекладу часток у перекладознавчій літературі належить до мало розроблених. Деякі спроби аналізу перекладу англійських речень російською мовою із російськими частками були здійснені В. Н. Комісаровим, Я. І. Рецкером, В. І. Тарховим. В. І. Шаховським досліджено переклад російської частки “же”, Л. А. Омеляненко аналізував російські еквіваленти англійських простих речень із частками “only” та “even”, а В. І. Карабан виявив можливі прийоми перекладу окремих українських часток англійською мовою [2, с. 104].

Причинами існування незначної кількості праць із перекладу часток є відсутність серед дослідників єдиної думки щодо лексичного значення часток, їхнього функціонування, а також проблеми, пов'язані з багатозначністю й омонімією з іншими повнозначними та неповнозначними частинами мови деяких українських часток.

Саме малоз'ясованість багатьох питань походження та синтаксичного функціонування часток, прийомів перекладу англійською мовою і зумовлює актуальність статті. Мета роботи – з'ясувати базові підходи до визначення основних прийомів перекладу часток української мови. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: розглянути основні прийоми перекладу часток сучасної української мови на англійську; узагальнити категорійні особливості часток як лексико-граматичного класу слів; здійснити аналіз їх основних частиномовних ознак. Пропонована стаття розширює лінгвістичні знання про функціональні властивості українських часток, у ній здійснено типологічний аналіз основних лінгвістичних прийомів перекладу українських часток англійською мовою.

Існує кілька позицій стосовно проблеми лексичного значення часток. Так, одні науковці вважають, що частки взагалі позбавлені лексичного значення (О. О. Шахматов, Г. І. Чирва), другі – що частка має послаблене лексичне значення (Л. М. Чистякова, Б. Є. Зернов), треті – зазначають контекстуальну обумовленість лексичного значення часток (Н. Ю. Шведова, Ю. Г. Скиба), четверті (беручи за основу теорію пресупозиції) – зауважують, що частки мають специфічно виражене лексичне значення, що називає відношення змісту до дійсності та відношення мовця до повідомлюваного (Н. А. Горопова, Т. М. Ніколаєва).

Проблема характеру функціонування часток полягає також у її неоднозначному трактуванні. Серед загальнокатегоріальних функцій часток виокремлюють такі: видільну, функцію акцентування, функцію

актуалізації, уточнення. Т. М. Ніколаєва висунула ідею щодо комунікативної функції часток, суть якої полягає в тому, що, виділяючи певний компонент у реченні, частки водночас створюють додаткову імпліцитну семантику, що відіграє важливу роль у комунікації [4, с. 45]. Слід зауважити, що розрізнення та відтворення імпліцитної семантики часток у перекладі є важливою проблемою й нелегким завданням для перекладача, особливо, якщо він (перекладач) має справу з полісемантичними частками української мови, адже в таких випадках значення частки можна визначити лише з контексту твору.

Серед труднощів перекладу та перекладознавчого аналізу відтворення українських часток англійською мовою виокремлені й розглянуті такі:

- типологічна розбіжність мови оригіналу (української) та мови перекладу (англійської). Наслідком цього явища є значна різниця в кількості часток у двох досліджуваних мовах, що є причиною перекладу українських часток: а) за допомогою інших засобів (лексичних, конструкції логічної емпізи, прийому редуплікації та ін.) або б) у деяких випадках – відтворення часток цільовими мовами шляхом нульового перекладу, що пов'язане зі структурними, національно-культурними розходженнями порівнюваних мов, а також з особливостями передачі часток у перекладі поетичних творів;

- проблема, пов'язана з вибором відповідників українських часток у перекладі цільовими мовами, що в статті представлена явищами: а) полісемії та б) омонімії часток, завдяки чому було виявлено важливість двох вищезазначених проблем при відтворенні творів іноземними мовами та необхідність звернення уваги як на контекст, так і консультування зі словниками;

- проблема, яка полягає в нечіткості класифікації часток англійської мови, що спричиняє труднощі з визначенням точних відповідників українських часток у цільових мовах під час перекладознавчого аналізу, оскільки й дотепер не існує єдиної точки зору щодо класифікації англійських часток. У нашій роботі при виявленні й аналізі прийомів перекладу українських часток англійською мовою ми базувалися на класифікаціях М. Г. Полякова та С. В. Мелішкевича, відповідно, які, на нашу думку, є найповнішими [2, с. 47].

Основними прийомами перекладу українських часток (“майже”, “мало не”, “ледве не”, “трохи не”, “саме”, “якраз”, “же (ж)”, “лише (лиш)”, “тільки”, “аж”, “ну”, “мов (немов, мовби, мовбито)”, “наче (начеб, начебто)”, “ніби (нібито)”) та їхніх сполучень англійською

мовою є:

1) переклад англійськими частками (іноді в поєднанні з антонімічним перекладом – прийомами “позитивації” та “негативації” [3, с. 57], трансформацією речення, конструкцією логічної емпізи або додатковим уведенням ще однієї частки), напр.: ...в ці хвилини на площі вже **майже** не було нічого цікавого: якийсь фейерверк... – ...by now **practically** nothing interesting was going on in the square: just some fireworks....

2) словами інших частин мови:

а) переклад (підсилювальним) дієсловом (іноді з додатковим уведенням ще одного дієслова або в межах цілісної трансформації); б) дієприкметником; в) займенником (іноді з використанням трансформації речення); г) прикметником (іноді в сполученні з артиклем або присвійним займенником); д) прислівником; е) (складеним) сполучником; є) прийменником; ж) вигуком (іноді з використанням трансформації речення), напр.: Кілька спроб втекти по дорозі, відлучившись ніби за окропом на станцію, кінчились для Прісі лише синяками густими. – Several attempts to escape on the way (pretending to go for hot water at a station, for instance) ended for her in beatings.

3) передача сталим словосполученням (іноді із застосуванням антонімічного перекладу, трансформації речення, дієслова або із додатковим уведенням частки), напр.: Побачивши її, Звенигора **мало не** скрикнув, так вона була схожа на Златку. – Her resemblance to Zlatka was so strong that Arsen **was hard put not to** cry out in surprise.

4) переклад конструкцією логічної емпізи (іноді з використанням частки), напр.: **Тільки** достатньо підтоптаним та вже беззубим ренегатам Гімлер дозволив гратися ще в “політику”... – **It was only** the aging and toothless renegades among them **who** were graciously allowed by Himmler to continue playing their political game....

5) переклад за допомогою редуплікації (за участі вигуку або частки), напр.: Працюватимемо **тільки вночі..** – We'll work **at night, and at night only.**

6) описово, напр.: Василь осміхнувся. Потім глянув на хату без сіней та **аж** ніс зморщив. – Vasyl grinned, then glanced at the poor house and wrinkled his nose **in disapproval.**

7) афіксально, напр.: В здорових просторних покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту **ніби** клітки, а в тих клітках сиділи писарі. – All the corners of the spacious rooms had cage-**like** cubicles of thick wire for the clerks.

На основі аналізу вітчизняних і закордонних лексикографічних

джерел було виявлено, що прямі відповідники в англійській мові мають 11 із 14 досліджених нами українських часток (що становить 21 прийом із 105 розглянутих), винятком є такі частки, як “же (ж)”, “аж” і “ну”.

В усіх інших випадках було застосовано варіантні відповідники аналізованих часток української мови, використання яких переважно є прийнятним. В окремих випадках унаслідок застосування варіантних відповідників українських часток у перекладі цільовою мовою з’являються семи, що не були характерними для цих часток в оригіналі, що призвело до неповного перекладу або перекладу з уведенням додаткової інформації, відсутньої в оригіналі. Так, прикладом неповного перекладу є відтворення частки “аж” часткою “practically” (переклад якою є лише апроксимацією й не передає повною мірою функціональну семантику цієї української частки в даному випадку – підсилення надзвичайно негативної оцінки ситуації, закладеної в неї мовцем): Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, **аж** шкіра з колін обскакує. – The sun is burning hot and not only burning, but throwing fire, and I’m crawling up the hill with the manure, **practically** pulling the skin off my knees.

Прикладом перекладу з уведенням додаткової інформації, відсутньої в оригіналі, є передача частки “майже” за допомогою прислівника “pretty”, що за своїм значенням є набагато інтенсивнішим, ніж частка “майже”, яка в оригіналі вказує на певну недостачу, приблизність ознаки дії та ін.: Це ж машина пана Попеля. **Я майже** впевнений. – The car belongs to Mr. Popel... I’m **pretty** sure of that.

В окремих випадках при відтворенні функціональної семантики тієї чи іншої дослідженої в цій роботі частки вибір прийому перекладу англійською мовою залежить від контексту (напр., для відтворення речення з часткою “же (ж)”, яка виконує функцію підсилення нагадування, використовують стале словосполучення “be sure to do smth.”; з метою передачі частки “ну”, що використана для підсилення негативного ставлення (зловтіхи, ненависті) героя до іншої особи, застосовують вигук “ha-ha” та ін.).

Мотивом вибору того чи іншого відповідника української частки цільовою мовою є узуальні причини, що базуються на особливостях уживання певних слів, конструкцій, характерних для англійської мови в певному випадку (напр., стале словосполучення “to be on the verge of smth.” із застосуванням антонімічного перекладу (“позитивації”) використовують для передачі частки “мало не”, що

переважно виокремлює дієслово минулого часу доконаного виду “плакати”; крім того, узуальні причини лежать в основі найчастотнішого вживання тих або інших відповідників досліджуваних українських часток) та суб’єктивні причини, що визначаються рівнем перекладацької компетенції.

Розглянуті нами українські частки є фразовими (тобто вони виокремлюють і надають певного значеннєвого відтінку слову, групі слів (словосполученню), сталому словосполученню або всьому реченню) й у більшості випадків цю функціональну характеристику українських часток у перекладі передано належним чином. За комунікативною типологією речення, в яких використано розглянуті вище частки української мови, є переважно розповідними, рідше – спонукальними та питальними, за ступенем емоційного забарвлення – емоційно нейтральними, рідше – окличними. Ці характеристики у більшості випадків перекладу є відповідно відтвореними. Однак, у процесі дослідження виявлено випадки, коли при перекладі окличного / емоційно нейтрального речення з часткою відбувалася його трансформація (з окличного в оригіналі на емоційно нейтральне в перекладі та навпаки, причому перший варіант є поширенішим), напр.: **Ну й купець!** – усміхнувся Драган. – **Some merchant, Dragan snickered.**

Отже, рівень перекладу творів художньої літератури є різним із точки зору компетенції перекладача, що включає володіння ним (перекладачем) арсеналом різноманітних засобів передачі та майстерністю відтворення функціональної семантики у даному випадку певної української частки при її перекладі однією з цільових мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зимомря М. І. Переклад: теорія та практика : навч.-метод. посіб. / М. І. Зимомря, О. М. Білоус. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 116 с.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Ч. 1: Граматичні труднощі / В. І. Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2001. – 271 с.
3. Корунець І. В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад) / Корунець І. В. – Вінниця : Нова Книга, 2000. – 448 с.
4. Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). / Николаева Т. М. – М. : Высшая школа, 1985. – 154 с.
5. Федорова Л. Аспектний переклад: Французька та українська мови / Людмила Федорова. – К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т,

1999. – 137 с.

Статья посвящена основным аспектам трудностей перевода наиболее употребляемых частиц украинского языка на английский язык. Автор на основе анализа отечественных и зарубежных лексикографических источников выявил прямые и варианты эквиваленты употребления анализируемых частиц в двух языках.

Дяговец И. И.

(г. Донецк)

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ РУССКИХ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ АМПЛИФИКАТИВНОГО СТРОЕНИЯ

Семантические типологии – дело всегда чрезвычайно трудное и зачастую проигрышное. Тому есть, по крайней мере, две причины: 1) слишком разнообразна, а потому и чересчур сложна информативная база формирования грамматических значений, лежащих в основе любых семантических интерпретаций; названное разнообразие и вытекающая из него сложность до конца ещё не исследованы наукой, что не позволяет найти оптимальные критерии изучения синтаксических явлений; 2) на сегодня синтаксическая наука располагает незначительным опытом семантических исследований, поэтому полагаться только на семантические показатели как на оптимальный инструмент вскрытия глубинных свойств синтаксических объектов русского языка пока что преждевременно.

В этой связи представляется не совсем удачной и опрометчивой попытка построить «Русскую грамматику-80» на приоритете семантических оснований. Это привело к тому, что РГ-80 представила массовому читателю (а и на него рассчитаны издания подобного рода) отвлечённый, абстрактный образец публицистической, научной схоластики, которую даже специалисты не всегда понимают, так что, несмотря на весьма солидную теоретическую базу и не менее солидный экземплификационный антураж, для массового пользования сей труд оказался практически непригодным, превратившись в справочное пособие для профессионалов слишком узкого круга лиц. Видимо, составители РГ-80 понимали это и, чтобы нейтрализовать негативные последствия, издали «Краткую русскую грамматику-1989».

В основу предлагаемой семантической типологии положен принцип наличия в придаточных частях ампликативной структуры эксплицированного грамматического значения, что во многом

гарантирует полный учёт при лингвистическом анализе всех особенностей анализируемого объекта, присущих ему от природы – имманентно. Кроме того, указанная эксплицитация препятствует привнесению в такой анализ всего латентного, то есть подразумеваемого в синтаксическом объекте, особенно той информации, которой вообще нет¹ и не может быть.

Семантическая типология ампликативных придаточных построений вытекает из их конструктивных² потенций. И в этом плане выделяются две большие группы (типы) озвученных здесь придаточных: I) семантика всей ампликативной конструкции задаётся присвязочным компонентом, который структурно прикрепляет к себе типичные придаточные предложения. В качестве присвязочных компонентов выступают деепричастные и причастные обороты либо одиночные деепричастия или причастия. Формально данный семантический тип придаточных предложений внешне напоминает каркас сложноподчинённого предложения (СПП), но лишь напоминает, а не является таковым; II) языковая семантика второго семантического типа опирается на структуру главной части, а амплификатор (расширитель) вносит в придаточное построение какие-либо субсидиарные характеристики временного, количественного, качественного, пространственного и др. планов.

Однако прежде чем перейти к лингвистическому анализу манифестационных реалий ампликативного строения, необходимо остановиться на уточнении значения некоторых терминов, используемых в данной статье. Следует отметить, что подавляющее большинство их придерживается того значения, которое предписывает им «Словарь лингвистических терминов» О. С. Ахмановой [1], и лишь некоторая часть терминологического инструментария всё же нуждается в уточнении своего значения.

1) «Амплификация» – это синтаксический процесс «увеличения протяжённости» синтаксической единицы, понятно, что

¹ «Подразумеваемое», или латентное, при лингвистическом анализе следует отличать от вербального, от присутствующей в синтаксическом объекте имплицитной информации, ибо в противном случае рискуем получить искажённую картину анализируемого, либо тератологический вариант его. Чтобы избежать этого, необходимо опираться на реальную данность синтаксического объекта, а она практически всегда подскажет, сколько и какой имплицитной информации заложено в языковой единице, то ли в латентном формате, то ли в лакунарном.

² А не из логических или тем более психологических возможностей самих лингвообъектов. Об этом предупреждают и О. С. Ахманова [1], и В. В. Бабайцева [2].

это увеличение протекает за счёт контаминирования модально-временных планов «скрещивающихся» компонентов. «Амплификатор» = «расширитель», тот самый компонент, который увеличивает синтаксическую единицу.

2) «Контаминация» – тоже языковой процесс в синтаксисе, при котором происходит то, что в лингвистике называют семантическим видоизменением соединяющихся языковых компонентов, в результате которого происходит перераспределение семантических функций их.

3) «Манифестация» = «реализация».

4) «Семантика вскрывает смысловую сторону языковой единицы, а сам «смысл» – это её «содержание». «Значение» как термин включает в себе отражение признаков денотата (предмета действительности) в сознании реципиента, опираясь на общепринятые, узуальные лингвистические правила идентификации единиц. Это отражение становится фактом языка, его субстанцией, благодаря установлению постоянной и неразрывной связи с определённым звучащим комплексом звуков.

5) В термин «темпоральность» вложено грамматическое значение времени.

6) «Типология» здесь синонимична понятию «классификация».

Итак, приступим к описанию манифестационных реалий I-го семантического типа ампликативных придаточных построений.

Амплифицируясь, придаточные увеличиваются структурно, но параллельно с этим увеличивается и их семантический объём, а деепричастные и причастные обороты, привязывая к себе придаточные построения, привносят в них грамматическое значение времени, которое становится доминирующим во всей ампликативной конструкции и которое усиливает темпоральную «начинку» всего СПП. Вот почему весь I-й тип исследуемых конструкций назван здесь темпоральным. В нём чётко выделяется 3 семантических подтипа: **определятельный, изъяснительный и целевой.**

1) *Темпорально-определятельные придаточные* выражают грамматическое значение времени в контаминации со значением определятельности (качественности, атрибутивности). Деепричастные и причастные обороты, прикрепив к себе придаточные предложения, сразу получают функции структурных компонентов ампликативной конструкции, контаминируя при этом свою семантику времени с атрибутивным значением придаточного. Одновременно с этим

обороты реализуют двойные синтаксические связи – влево от себя и вправо, если оборот находится либо в препозиции по отношению к главной части, усиливая тем самым и предикативность всей конструкции, и её синкретичные возможности. Напр.: 1) *Но взглянув на окна третьего этажа, которые относились к квартире Денисовых, и увидев, что все они тёмные, она решила идти по лестнице со двора* (В. Кочетов). 2) *Тогда мать, улучив время, когда мужчины ушли на работу, приехала сама* (В. Санин). 3) *Тревогу, граничившую с паникой, которая охватила противника из-за появления в этом районе советской подводной лодки, мы могли считать хотя бы частичной победой* (В. Ф. Трибуц).

В первом примере деепричастный оборот «*взглянув на окна третьего этажа*», структурно привязав к себе придаточное определительное «*которые относились к квартире Денисовых*», сформировал вместе с придаточным новую конструкцию – некое подобие СПП.

Однако не конструктивная сторона новообразования сейчас интересна для нас, а его семантика, а она у оборота – временная, тогда как у придаточного – определительная. В денотате обе эти семантики практически несовместимы, но вот в грамматически сложных и усложнённых конструкциях, как в нашем случае, где языковые допущения возможны в силу абстрагированности составляющих компонентов, такое совмещение состоялось, чему во многом способствовало то, что вторая семантика вытекает из первой, деепричастной, семантики, – но вытекает не как лингвистически обязательное следствие, а как относительно самостоятельная семантика, вытекающая из структурных связей между компонирующими элементами амплификативного построения.

В данном случае определительность как грамматическое значение возникает спорадически на основе внешней ассоциативной¹ (не парадигматической) связи или связей латерально-контекстных², так что прямого, непосредственного отношения к грамматическому значению времени она (определительность) не имеет, поскольку связь

¹ Под внешней ассоциативной связью здесь понимается мысленное соединение лингвистических объектов на основе а) сходства, либо б) одновременности, либо в) смежности или г) противоположности с целью характеристики одного из анализируемых языковых объектов.

² Это связи, что возникают попутно в процессе анализа и прямого, непосредственного отношения к анализируемому лингвообъекту не имеют, а характеризуют его косвенно. Возникают такие связи не как обязательные, а как попутные и даже не как факультативные.

эта является чисто синтаксической.

Второй компонент «увидев, что все они тёмные» строится по аналогичной структурной модели, где главенствующую роль играет деепричастный оборот, соединяя в единую синтагматическую цепь средства выражения деепричастного значения времени со значением изъяснительности из придаточного построения, примерно так, как это было в первой синтаксической ситуации.

Именно такие построения закладывают фундамент семантического синкретизма всей сложной или усложнённой конструкций.

Во второй и третьей экземпляциях складывается грамматическая ситуация, аналогичная ситуации в первом примере.

2) Темпорально-изъяснительные структуры во многом напоминают предыдущий семантический подтип. Во всяком случае, структурация у них изоморфна, но различаются они семантически: если в темпорально-определяющих семантика временных новообразований играет ведущую роль и вместе с ведомыми ею значениями закладывает семантический фундамент всей усложнённой конструкции, то в новом подтипе ведущая семантика времени несколько ослабевает и включается в общую семантику всей конструкции на паритетных началах. Этому обстоятельству способствует и тот факт, что в качестве амплификатора, расширяющего структуру придаточного и вместе с этим и его семантику, выступает не оборот, а одиночное деепричастие или причастие. Напр: 4) *Изварин подолгу беседовал с Григорием, и тот, чувствуя, как вновь зыбиться под его ногами недавно устойчивая почва, переживал примерно то же, что когда-то переживал в Москве, сойдясь в глазной лечебнице Снегирёва с Гаранжой* (М. Шолохов) 5) *Она свалилась как снег на голову, и доктор Клебе заволновался, испугавшись, что она так же внезапно исчезнет* (К. Федин).

Семантика всей шолоховской конструкции формируется на основе четырёх структурно-семантических компонентов: 1) «*Изварин подолгу беседовал с Григорием*»: 2) «*и тот переживал примерно то же*»: 3) «*чувствуя, как вновь зыбиться под его ногами недавно устойчивая почва*»: 4) «*переживал примерно то же, что когда-то переживал в Москве, сойдясь в глазной лечебнице Снегирёва с Гаранжой*».

Только два, из этих четырёх, компонента амплифицированы (расширены) одиночным деепричастием (№ 3) и деепричастным оборотом (№ 4), причем амплификаторы выполняют разные

конструктивные функции: в № 3 расширитель выполняет роль главного учредителя этой части всей конструкции, а в № 4 оборот вклинился в структуру придаточного, присовокупив свою информацию (семантику) к семантике придаточного. Компоненты № 1, 2 и I-я часть № 4 передают описательную семантику информационного характера. № 3 и II-я часть № 4 представляют семантику времени, сформированную процессом амплификации, при этом она совмещается с изъяснительным значением и очень слабо выраженной определительной семантикой.

Тесно «спаянная» синтаксическими связями и отношениями, семантика шолоховской конструкции прочно удерживает свой синкретичный характер, стойко перенося «вторжение» ампликативной семантики, обогащаясь её информацией.

3) Темпорально-целевые совмещают грамматическое значение времени в амплификаторе со значением цели в зависимой части. При этом временная семантика мыслится как реальная данность, существующая ради определённой цели. Напр.: *б) ... размашисто заключил паренёк и, нахлобучив шапку до бровей, чтобы высвободить на всякий случай руки, медленным взором обвёл аудиторию (Л. Леонов). 7) Дети, стоявшие на деревянных ящиках, чтобы достать до стульев, на которых вытаскивали снаряды, были маленькими Таркиными (Е. Евтушенко).*

Амплификатор в № 6 – «нахлобучив шапку до бровей» – очень сложный языковой механизм. С одной стороны, он выражает добавочное действие – «нахлобучив», а с другой, это действие скрыто включает в себе значение цели – «высвободить руки». Но эта цель из-за своего имплицитного, латентного характера устремляется в ирреальное пространство. Чтобы этого не допустить, амплификатор меняет латентный характер цели на эксплицитный формат и вбрасывает её в общую конструкцию, превращая последнюю из осложнённого построения в сложное.

Темпорально-целевые¹ построения могут иметь по два и больше

¹ Придаточные предложения цели устойчиво демонстрируют одну свою закономерность: их сказуемые всегда выражают грамматические значения часто в плоскостном формате – настоящего и будущего времён, но никогда не приобретают значения прошедшего времени. Однако значения первых двух времён манифестируются в речи исключительно формами прошедшего времени. Получаются отношения наподобие отношений обратной пропорциональности в математических структурах. В схеме это выглядит примерно так:

амплификатора. В этом случае значение времени, идущее от амплификатора, может отсутствовать совсем, заменено другим грамматическим значением, а может проявляться слабо, неярко. Тогда семантика придаточного ведет себя свободнее не только по отношению к главной части, но и по отношению к деепричастному или причастному оборотам, которые, являясь структурными компонентами главной части, проявляют сильное тяготение к придаточным, то есть фактически выполняют двойные функции. Это конструкции типа 8) *Как хочется жить, не печалься, друг другу улыбки даря, чтоб все на планете встречались, «Салют!», как пароль, говоря (Б. Сабиров).*

Таким образом, в I-м семантическом типе ампликативных придаточных предложений, создающихся внешними распространениями, доминирует подтип темпоральных построений. Они, контаминируясь с другими значениями – атрибутивности, изъяснительности и цели, не только формируют семантический синкретизм указанных придаточных, но и устойчиво поддерживают его, синкретизма, функционирование.

Во II-м семантическом типе рассматриваемых структур, формируемых внутренним распространением, обнаруживается несколько подтипов, основными среди которых являются следующие:

1) **Определительно-временные** возникают в результате вклинивания амплификатора в структуру придаточного определительного предложения. Синтаксическая роль такой

Семантика цели	значение настоящего, будущего и прошедшего времени
Выражение целевой семантики	формы прошедшего, будущего и настоящего времени

Эту закономерность условно можно назвать парадоксом целевых (предложений). Объяснение находится в следующем: во-первых, придаточные цели «заряжены» сильной дозой сослагательности, материализованной частицей «бы», находящейся в составе целевого союза «чтобы». Присутствие сослагательности как бы нейтрализует значение реальности действия, как бы «снимает» эту реальность, что само по себе препятствует приобретению значений настоящего и будущего времени в прямом использовании и вынуждает пользоваться плоскостным вариантом данных времён (см. об этом в: Никитевич В. М. Грамматические категории в русском языке. – М. : Учпедгиз, 1963, с. 200); во-вторых, глагол в форме прошедшего времени, потеряв собственное значение, способен выражать только ирреальные действия [там же], наиболее подходящее для презентации целевых отношений.

экспансии сводится к выполнению функций распространителя обстоятельства времени в придаточном предложении, вернее, не самого обстоятельства – его может и не быть в предложении, – а временного значения, присущего всему придаточному построению. Напр.: 9) *Наташа увидела этого человека, когда схватила с раскалённого листа железа баклажан с обугленной шкуркой, который, сочно хлопнув, выбросил белую мякоть (И. Герасимов).* 10) *Зато знали другое, вполне очевидное, что, прорвав немца, уже пятые сутки идём вперед по двенадцать-пятнадцать километров в день и что немцу приходится плохо (К. Симонов).*

Здесь, в экземплификации № 9 придаточное «*который ... выбросил белую мякоть*», завися от предыдущего придаточного, «*когда схватила с раскалённого листа железа баклажан с обугленной шкуркой*», унаследовало от него общее грамматическое значение времени, усиленное временным значением самого амплификатора, присовокупившего к основному грамматическому значению придаточных свою семантику – временные значения предшествования (*Ещё не создана некрасовская песня, которая бы, возникая на почве повседневной жизни, поэтизировала её и делала эстетически общезначимой (Н. Н. Скатов),* одновременности (*Ещё в детстве он обижался на отца, который, уходя на работу, брал его с собой (В. Ярмач),* последования (*Мы взобрались на гору, с которой открывался чудесный вид, рождая в душе чувство успокоенности (Е. Суворов).*

Определённо-временные ампликативные построения – это наиболее распространённый подтип среди единиц II-ого семантического типа.

2) Атрибутивно-качественный подтип. Особенность его в том, что он выражает семантику качества весьма оригинально – как бы в два яруса. Амплификатором служит чаще всего причастный оборот (но не одиночное причастие). Напр.: 11) *Эту историю он впоследствии изложил стихами, в которых излил свои переживания и воздал напоследок хвалу доктору, не оказавшемуся гордецом (А. Бек).* 12) *В грязной и разломанной телеге, которой правил казак, накрывшийся прелым тулупом, сидели трое с замотанными головами, с подвязанными руками (А. Н. Толстой).*

Как видим, в примере 11 придаточное определительное, презентуя качество одного из компонентов главной части (I ярус выражения), привязывает к себе причастный оборот, который тоже выражает качество структурного элемента, но уже из самого придаточного (II ярус).

Что же касается примера 12, то он ярко свидетельствует, что одиночные причастия не являются амплификаторами, поскольку функционально они «действуют» исключительно в рамках внутреннего расширения и никак не затрагивают предикативную основу всей конструкции.

3) Темпорально-временные базируются на выражении значения «времени во времени», когда придаточное со значением времени амплифицируется локализованным значением тоже времени. Напр.: 13) *На грубоватом, под стать голосу, лице Толстунова не выразилось никакого удивления, когда, оглядев командиров, он не нашёл среди них ни Заева, ни Панюкова (А. Бек).* 14) *На следующий день после обеда, когда низкое солнце, перевалив зенит, стало заглядывать в окна и в комнатах расселился тот особенно приятный зимний свет, которому, возвращаясь домой, радуешься уже с порога, Вилена, облокотившись на подоконник, смотрела на улицу (В. Сукачёв).*

Амплификации здесь подверглись придаточные временные предложения. Расширение произошло путём вклинивания (вторжения) в структуру зависимых, подчиняющихся построений деепричастных оборотов «оглядев командиров» и «перевалив зенит» со значением времени. Однако эта семантика и по значимости её в общей структуре конструкций и по своему объёму не только значительно уступает временному значению придаточных, но, что главное, грамматически зависит от него – вот отсюда и получается «время во времени».

4) Причинно-временные – это обычные придаточные предложения причины, осложнённые значением времени, привносимых в их семантику полупредикативным оборотом. Напр.: 15) *В оперативном отделе они все его звали Толей и за молодость лет и из хорошего отношения к нему, потому что, приходя в оперативный отдел с разными поручениями командующего, Евстигнеев никогда не стремился подчеркнуть своё адъютантское положение (К. Симонов).*

5) Изъяснительно-временные формируются путём осложнения временным значением обычных изъяснительных придаточных предложений. Это синтаксические единицы типа 16) *Курнаков докладывает, что его усиленная разведка, пройдя полтора километра, встретилась с передовыми частями шестьдесят седьмого корпуса (К. Симонов)* 17) *Предполагалось, что, получив наконец лётные, Тюленев вспомнит о старых долгах (М. Галай).*

6) Следственно-временные выражают результирующее следствие, осложнённое значением времени. Напр.: 18) *У него*

онемели ноги и изменилась походка, так что однажды, идя по коридору, он споткнулся и упал вместе с подносом, на котором была ветчина с горошком'. (А. Чехов).

7) **Темпорально-качественные (определяющие)** – они, сохраняя главное, ведущее значение, осложняются качественным значением, привносимым причастными оборотами, а также построениями предложеческого формата, несущих значение атрибуции. Напр.: 19) *Недели через две, когда сотня, измученная длительным маневрированием, расположилась в местечке Заборонь, из штаба полка прискакал сотенный командир, подъесаул Полковников* (М. Шолохов).

8) **Ампликативные придаточные конструкции со значением образа действия** осложняются разными временными значениями, привносимыми полупредикативными оборотами. Напр.: 20) *И тот повернулся кругом, пошёл, но пошёл так, словно сейчас, идя по ходу сообщения спиной к немецким танкам, продолжает смотреть на них, туда, в поле* (К. Симонов).

Итак, размеры статьи не позволяют вскрыть всю глубину семантики тех нетипичных придаточных построений, что образованы действием весьма активного синтаксического процесса амплификации. Даже эти визуальные наблюдения над ними показывают или дают повод полагать, что 1) семантика построений, условно названных здесь ампликативными построениями, чрезвычай богата по смыслу, но 2) страдает однообразием средств её (семантики) выражения, отчего многие ампликативные построения расширяют свой структурный каркас (а отсюда и свою семантику) при помощи одних и тех же грамматических средств расширения (амплификаторов).

3) Простые предложения, оказавшись в положении зависимых

¹ Попутно отметим, что во многих случаях, когда придаточные амплифицируются с осложнением своей семантики значением времени, то зачастую такое осложнение сопровождается темпоральными конкретизаторами, в качестве которых выступают отдельные словоформы или даже словосочетания с темпоральной семантикой то ли прямого выражения, то ли опосредованного. В роли таких конкретизаторов чаще всего выступают наречия, способные лексически выражать значение времени типа «однажды», «завтра», «утром», «сегодня» и т. п.

Однако «чаще всего ещё» не означает «всегда» или «обязательно», то есть это признак необлигаторного характера, а во многом субсидиарный, поскольку в выражении грамматического значения времени участвуют и другие конструктивные средства, не имеющие прямого отношения к процессу амплификации.

(придаточных) компонентов сложной или усложнённой синтаксической единицы, из своей изначальной семантики теряют коммуникативность, вернее, её самостоятельность, однако из самого процесса коммуникации не выпадают, принимая участие в нём через посредство всей сложной конструкции как косвенный участник обмена мыслями.

4) Выделенные здесь типы ампликативных построений имеют синкретичную семантику и «изъявляют» готовность к парцелляции.

5) Статья не преследовала цели точной идентификации абсолютно всех построений – ставилась иная цель: установить сам факт способности ампликативных единиц к классификации. Мы выявили, что они поддаются типологической обработке и на уровне семантики, что свидетельствует о системной организации таких единиц, несмотря на их статус единиц нетипичного синтаксиса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.

2. Бабайцева В. В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / Вера Васильевна Бабайцева. – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.

3. Мухин А. М. Структура предложений и их модели / Анатолий Митрофанович Мухин. – Л. : Наука, 1968. – 227 с.

4. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск : АСТ, Харвест, 2001. – 976 с.

У статті зроблено спробу виявити типологічну картину мовних одиниць, що формувались на основі синтаксичного процесу ампліфікації. Виділено два типи таких побудов.

*Горбачук Д. В.
(м. Слов'янськ)*

ПОЗНАЧЕННЯ ЧИСЛОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ТЕКСТАХ

«Офіційно-діловий стиль – це такий функціональний різновид мови, який обслуговує сферу офіційних, ділових відносин – задовольняє потреби в документальному оформленні ділових стосунків як між членами суспільства, так і між державними установами та організаціями, а також різних актів суспільно-політичного та економічного життя» [1, с. 5]. У зв'язку з широкою сферою застосування цього стилю його жанровий діапазон досить широкий – державні акти, закони, міжнародні договори, інструкції, офіційні повідомлення, різні види іншої документації (заяви, довідки, звіти, протоколи і под.).

Незважаючи на те, що офіційно-діловий стиль фактично увійшов у життя кожного громадянина, рівень володіння нормами цього комунікативного різновиду залишається досить низьким. Держава робить у цьому напрямку певні кроки: у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах як обов'язковий впроваджено курс „Ділова українська мова”, при підвищенні кваліфікації державних службовців також обов'язковим є ознайомлення з основами ділового мовлення. Для задоволення практичних потреб українськими мовознавцями опубліковано ряд посібників, де наводяться зразки найбільш часто вживаних ділових паперів, методичні вказівки до їх укладання, а також словники, довідники тощо, наприклад: Коваль А. П. Ділове спілкування. – К. : Либідь, 1992; Тараненко О. О., Брицин В. М. Російсько-український словник (сфера ділового спілкування). – К. : Рідна мова, 1996; Шевчук С. В. Російсько-український словник ділового мовлення. – К. : Вища школа, 2001; Універсальний довідник з ділових паперів та ділової етики. – К. : Довіра, 2003.

За останні роки у зв'язку з уведенням до навчальних програм вищих навчальних закладів дисципліни „Ділова українська мова” кількість підручників, методичних посібників та іншої навчальної літератури значно зросла (наприклад, на словосполучення *ділова українська мова* в електронній картотеці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зареєстровано понад 70 джерел).

Окремі структурні особливості офіційно-ділового стилю

української мови неодноразово ставали об'єктом дисертаційного дослідження, цьому комунікативному різновиду присвячені монографії, навчальні посібники тощо.

Досвід роботи з різного роду документами, а також консультації з державними службовцями різного рангу дозволяє нам виокремити певні проблеми, пов'язані з оформленням офіційних документів державною українською мовою. Одним з каменів спотикання, що викликає труднощі як при укладанні ділових текстів, так і при озвученні їх на нарадах, зборах тощо¹, є числова інформація. Оскільки відповіді на запитання містяться в розрізних посібниках, довідниках, українському правописі та ін., метою пропонованої статті є комплексний виклад рекомендацій щодо нормативного оформлення і озвучення числової інформації.

Діловий документ – це зафіксована різним способом на відповідному матеріалі інформація про особи, факти, події, явища об'єктивної дійсності, наслідки розумової діяльності людини тощо. А сучасний службовий документ – це насамперед текст, зафіксований графічними засобами. Формалізовані типи текстів – трафарети, анкети, таблиці – є одним з головних засобів уніфікації форми службових документів і стандартизації текстів. Причина стандартизації ділової мови в цілому достатньо проста: типова ситуація → стандартизована форма її вираження. Це дозволяє і зекономити ментальні затрати при укладанні документа, і максимально точно передати інформацію до адресата.

У текстах офіційно-ділового стилю числова інформація може записуватись як цифрами, так і словами. Це залежить, перш за все, від типу документа. Так, наприклад, документи статистичного характеру містять числову інформацію, зафіксовану цифрами, документи фінансового характеру (розрахунки, квитанції, доручення) дублюють цифровий запис словесним, а деякі документи вимагають лише словесного запису числової інформації.

Водночас слід дотримуватись певних правил. Цілі числа, які виражаються кількома знаками, згідно з українськими стандартами прийнято записувати, розбиваючи їх на класи з допомогою пропусків, а не ком чи крапок. Місце пропусків залежить від системи обчислення (при десятковій – кожен четвертий знак: 400 000 т, 473 541 грн.;

¹ Питання про функціонування офіційно-ділових текстів в усній і писемній формах проаналізовано нами у статті *Усна і писемна форми офіційно-ділового стилю* // Вісник Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка : збірник наукових праць. – Серія "Філологічні науки". – Вип.1. – Полтава, 1998.

позначення типу 373.456 грн. є ненормативним). З метою полегшення зорового сприйняття окремі види інформації передаються у формі змішаного запису, який складається з цифр і слів: можна *473 000* або *473 тис.*; можна *1000 000* чи 10 млн., чи 10^5 . Звертаємо увагу, що вимоги до уніфікації потребують використання однотипних позначень в одному або в подібних текстах. Так, наприклад, статистичні таблиці можуть містити ряд чисел, записаних одним із наведених вище способів: *15 000*, *230 000*, *8 700 000* або $1,5 \times 10^4$, 23×10^4 , 870×10^4 . Слід зазначити, що змішаний словесно-цифровий запис використовують переважно в текстах, призначених для усного прочитання на зборах, конференціях тощо. Тому не зовсім коректним є запис типу *3 954 тис.*

Складні слова, перша частина яких – цифрове позначення, можуть писатися в документації комбіновано: *50-процентний*, *60-річчя*, *100-кілометровий*, *4-міліметровий*. При прочитанні таких складних слів треба пам'ятати, що перша (числівникова) частина стоїть у родовому відмінку (крім числівника сто): *п'ятдесятипроцентний*, *шістдесятиріччя*, *стокілометровий*, *чотириміліметровий*. Другу частину таких назв дозволяється скорочувати на письмі, якщо це одиниця виміру: *50-км*, *4-мм*. Звертаємо увагу, що записи *50 км* і *50-км* мають різне значення: у першому випадку це *п'ятдесят кілометрів*, а в другому – *п'ятдесятикілометровий*.

Простий кількісний числівник, який називає однозначне число (без вказівки на одиниці виміру), у запису відтворюється словом, а не цифрою: “...*виробів повинно бути не більше двох*”. Так само пишуться однозначні числівники, якими позначаються часові межі (“...*випробування повинні тривати три-п'ять місяців*”). Якщо однозначне число супроводжується найменуванням одиниць виміру, воно пишеться цифрами (“... *видано 6 т. сіна*”).

Складні і складені числівники записуються словами, коли ними починається речення. Пор.: “*Було забраковано 28 виробів цієї партії*” і “*Двадцять вісім виробів цієї партії було забраковано*”. Виняток становлять позначення дати: якщо речення починається з дати, то записувати її словами недоцільно.

Запис порядкових числівників відрізняється від запису кількісних. У ділових документах для позначення кількісного числівника нормативним є використання і арабських цифр, і римських. Якщо запис ведеться арабськими цифрами, то порядковий числівник, на відміну від кількісного, уводиться в текст з відмінковим закінченням (*по 2-му класу точності*, *радіоприймачі 1-го класу*, *телевізори 4-го покоління*). При перерахуванні кількох порядкових

числівників відмінкове закінчення ставиться лише один раз: ...*вироби 1, 2 і 3-го татунків*. Звертаємо увагу, що порядкові числівники *50-ий, 60-ий, 70-ий, 80-ий* читаються як *п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий* (а не "п'ятидесятий, шестидесятий" тощо).

Римські цифри використовують для традиційного позначення кварталів, століть, порядкового номера з'їзду, конференції тощо. Оскільки римськими цифрами позначають лише порядковий числівник, писати відмінкове закінчення в такому випадку недоречно: пишемо *IV з'їзд, X конференція*, читаємо *четвертий з'їзд, десята конференція*.

Приблизна кількість у діловому стилі передається за допомогою слів *понад, до, зверх, більше, менше*: "...*зібрали понад 60 центнерів з гектара*", "...*виконали до 98 % плану*." Також у діловому стилі для позначення неточної кількості широко використовуються дробові числівники.

Вживаючи в діловому тексті числівники, слід пам'ятати про сполучення з ними іменників. При числівниках **два, три, чотири, обидва** іменники вживаються у формі називного відмінка множини: *два дні, три кілометри, чотири столи, обидва студенти* (у російській мові ці числівники в називному відмінку завжди вимагають родового однини: *два сына, три фильма, четыре стола, оба продавца*). При сполученні з цими числівниками іменників із суфіксом **-ин**, який зникає у формах множини, останні набувають форми родового однини: *два громадянина, три селянина, чотири киянина*. У непрямих відмінках числівники *два, три, чотири, обидва* узгоджуються з іменниками: *двох підручників, трьом хлопцям*. Прикметник, що входить до складу кількісно-іменного словосполучення (з числівниками **два, три, чотири, обидва**), набуває форми називного або родового відмінка множини: *три сині (синіх) капелюшки, чотири безтурботні (безтурботних) дні*.

Керування складених числівників визначається останнім словом: *тридцять один учень, двадцять два мешканці, сто п'ятдесят мешканців*.

Дробові числівники в усіх відмінках вимагають від іменника родового відмінка однини: *одна друга площі, однієї другої площі*.

У мішаних дробах, що включають у себе елемент з **половиною, з третиною, з чвертю**, характер керування визначається числівником, який виражає цілу частину: *один з половиною літр, два з чвертю метри, п'ять з половиною кілометрів, дев'ять з третиною тижнів*.

У мішаних дробах керує іменником дробова частина, якщо вона приєднується сполучником **і**: *два і одна третя літра, п'ять і дві*

треті метра.

Варто нагадати, що кількісні числівники не сполучаються з деякими іменниками. Це, зокрема, іменники, які вживаються лише в множині (*ножиці, двері, граблі і под.*), іменники четвертої відміни (*теля, курча, поросля*) та деякі інші. У розмовному мовленні з такими іменниками використовується збірний числівник: *двоє дверей, п'ятеро телят*. Але оскільки офіційно-діловий стиль уникає збірних числівників (як ознаки розмовності), то в такому випадку слід уживати описові звороти типу *дві одиниці дверей, п'ять голів телят*.

Вартим уваги, на наш погляд, є датування ділового документа. Стандартом установлені два способи: традиційний, словесно-цифровий, і цифровий [3, с. 9]. При словесно-цифровому способі день позначається арабськими цифрами, назва місяця – словом (завжди у родовому відмінку), рік – арабськими цифрами. Число, що позначає рік, має після себе слово *року* (не *рік*) або скорочення *р*. Наприклад: *1 вересня 2004 року, 15 лютого 2003 р.* Звертаємо увагу, що відмінкове закінчення при позначенні дня (1-е; 15-го) не використовують.

При цифровому способі проставляють день місяця (двома арабськими цифрами), порядковий номер місяця (також двома арабськими цифрами), і рік (чотирма арабськими цифрами). Якщо число або місяць виражаються однозначними числами, то перед ними слід ставити нулі: *12.11.2005; 01.03.2006*. Звертаємо увагу, що слово *рік* (*р.*) при цифровому способі датування не ставлять. Причому читати будь-яке позначення дати слід з використанням назви (а не номера) місяця. Наприклад, дату *12.11.2005* читають: *дванадцять листопада дві тисячі п'ятого року*.

Держстандарт допускає також застосування міжнародного стандарту проставлення дати: рік, місяць, день (*2005.12.21*) [3, с. 10]. Такий спосіб може бути доречним при листуванні чи укладанні угод із закордонними партнерами.

В актах, службових листах, наказах, протоколах та інших документах, що містять відомості фінансового характеру, рекомендується застосовувати словесно-цифровий спосіб оформлення дат: *5 січня 2004 р.* Деякі типи документів (напр. доручення) потребують запису дати тільки словами: *доручення дійсне до двадцятого серпня дві тисячі п'ятого року*.

У сполученнях, що позначають дати, типу **Восьме березня, Перше вересня**, відмінюється тільки перша частина: *до Восьмого березня, з Восьмим березня, присвячено Першому вересня*. При поєднанні дати зі словами **свято, день** числівник і назва місяця

вживаються у родовому відмінку: *поздоровити зі святом Восьмого березня, приготувати до дня Першого вересня*. Конструкції “поздоровити зі святом Восьме березня, привітати зі святом Перше вересня” належать до сфери розмовної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбачук Д. В. Мовна структура ділових документів : [навчальний посібник] / Д. В. Горбачук. – Полтава, 2005. – 64 с.
2. Коваль А. П. Культура ділового мовлення / А. П. Коваль. – К., 1997. – 248 с.
3. Методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163-2003 «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів» / [розробники С. Г. Кулешов, Л. В. Кузнецова, О. М. Загорецька та ін.]. – К. : Державний комітет архівів України, 2004. – 62 с.
4. Партико З. В. Загальне редагування: нормативні основи : [навч. посібник] / З. В. Партико. – Львів : Афіша, 2006. – 416 с.

Стаття посвячена нормативному використанню числової інформації в офіційно-делових текстах. Обращено внимание как на правильную фиксацию чисел в письменном виде, так и на произношение имен числительных при устном изложении официальных документов.

*Кочукова Н. І.
(м. Слов'янськ)*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТІЙКИХ ДІЄСЛІВНИХ СЛОВОСПОЛУК У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ

Унаслідок інтенсивного розвитку сучасних наук, збільшення обсягу інформації, що передається, особливо гостро постає потреба вирішення низки мовознавчих проблем, які пов'язані зі специфікою наукового стилю й мають не лише теоретичне, а й практичне значення. При аналізові наукових текстів і документації, укладанні відповідних словників необхідні нові дані про мовні одиниці, особливості їхнього функціонування в різних стилях. Однією з диференційних ознак функціональних стилів, зокрема наукового, є стійкі дієслівні словосполуки.

Стійкі дієслівні словосполуки (далі – СДС) становлять велику за

обсягом та вагому за дією групу номінативних одиниць і відображають національну специфіку сполучуваності слів в українській мові. Проблему стійких дієслівних сполук аналізували українські мовознавці Г. М. Удовиченко, Л. Г. Авксентьєв, М. Ф. Алефіренко, А. П. Коваль, І. І. Чередниченко, О. Д. Пономарів та ін. Дієслівні словосполучення в українській мові були предметом аналізу та класифікації в роботах О. С. Мельничука, Н. О. Бойченко. Такі вчені, як О. С. Снітко, Л. К. Жулинська, Л. М. Дяченко, Д. В. Горбачук, Ю. А. Сергєєв досліджували стійкі сполуки в російському та українському мовленні. Інтерес до дієслова як стрижневого компонента СДС є зрозумілим, оскільки останнім часом у лінгвістичних дослідженнях відмічено структурну й семантичну значущість цих лексем в організації наукових текстів. Проте в сучасній вітчизняній лінгвістиці й досі залишається важливим дослідити структурно-семантичні особливості таких сполук у науковому тексті.

Аналізовані стійкі дієслівні сполуки є найхарактернішими для таких різновидів усної та писемної комунікації, як офіційно-діловий, науковий та публіцистичний стилі. У роботі увагу зосереджено на сполуках, характерних для наукового мовлення. Для їхнього позначення використовують різні терміни – «кліше дієслівного типу» (Г. М. Поспєлова) [10], «стійкі сполуки нефразеологічного характеру» (М. Ф. Алефіренко) [1], «змінно-стійкі сполуки» (О. В. Кунін) [9], «дієслівні перифрастичні звороти» (Л. В. Шубіна) [14], «стійкі словесні комплекси», «фразеоматичні сполучення» (Т. К. Караулова) [8], «стійкі дієслівні сполуки» (Н. О. Бойченко) [3], «аналітичні доміанти» (В. Л. Дашевська) [5], «усталені вільні словосполучення» (В. Н. Сергєєв) [11], «вербоїди» (В. С. Сидорець) [12], «дієслівні словосполучення» (Л. М. Дяченко) [6], «стійкі дієслівно-іменні сполуки» (Л. К. Жулинська) [7]. У дослідженні віддано перевагу терміну «стійкі дієслівні словосполуки», тому що він найбільш адекватно відображає сутність аналізованих одиниць.

Мета статті – дослідити структурно-семантичні особливості стійких дієслівних словосполук у науковому тексті, зокрема семантичне наповнення дієслівних компонентів у складі СДС.

Ілюстративним матеріалом для дослідження слугували наукові тексти монографій вітчизняних мовознавців, які ще не були предметом окремого вивчення.

Специфіка мови наукової літератури полягає в тому, що вона повинна передавати реальне співвідношення речей і явищ, і це, безумовно, потребує специфічного відбору мовних засобів. Логічне

розкриття наукової думки знаходить свій вияв у використанні стійких мовних засобів різних структур, які допомагають більш адекватно передати наукову інформацію. У наукових текстах автори використовують певне коло лексично повнозначних дієслів, а також іменників, здебільшого – це абстрактна лексика, як термінологічна, так і не термінологічна. Науковці прагнуть до інформативності укладених текстів, яка знаходить відображення в стандартизації мовних засобів, що, мабуть, є дуже важливим для ефективного розуміння утворень такого типу.

Вивчення властивостей усталених одиниць, зокрема стійких дієслівних сполук, у мові наукової літератури дає змогу дослідити їх структурно-семантичні особливості, допомагає виявити закономірності використання цих одиниць у науковому тексті, глибше пізнати природу наукового стилю. Відомо, що мовне оформлення результатів наукового пізнання буває недосконалим саме через недостатнє вміння застосовувати стійкі словосполучення.

СДС притаманні всі основні ознаки стійких словосполук, зокрема стійкість складу й структури, цілісність значення тощо. Вони виражають одну понятійну одиницю всім словесним комплексом. Виражаючи одне поняття і передаючи його описово, СДС за своїм значенням і функцією є складними найменуваннями, що мають цілісне значення і розчленовану аналітичну форму: *набути значення, зробити висновок, підбити підсумки, відстояти думку, звернути увагу, відігравати роль, висловити думку, спостерігати тенденції*. Наприклад: «Дослідження словотвірних можливостей невідмінюваних імен, аналіз словотвірних процесів у системі невідмінюваних субстантивів та ад'єктивів іншомовного походження дає підстави **зробити** такі основні **висновки**» [13, с. 177]; «Невідмінювані імена як твірні основи **відіграють** неоднакову **роль** у суфіксації, префіксації, юкстапозиції, аббревіації, телескопії» [13, с. 178]; «В останні роки **спостерігаємо** виразну **тенденцію** до активізації флексії *-ові*, яка в офіційно-діловому, художньому, публіцистичному та деяких видах наукового стилю витісняє флексію *-у*» [16, с. 111]; «Неабияку **роль** у збереженні й спеціалізації варіантних закінчень іменників **відіграють** фактори соціального характеру...» [16, с. 114].

Специфічними є граматичні й семантичні особливості СДС та їх компонентів – дієслів та іменників. Дієслово виступає в якості граматично стрижневого слова СДС й служить для вираження суто граматичних значень. Воно зберігає свої морфологічні властивості й притаманні йому категорії виду, часу, способу тощо. Важливо

підкреслити, що дієслова зі зв'язаним значенням в стійкому словосполученні частково підлягають процесові десемантизації. На думку Л. К. Жулинської, «дієслово поводить себе як десемантизоване слово лише в поєднанні з іменниками певної семантики: дієслово вибірково надає семантичній першості в створюваних ним словосполучах» [7, с. 9]. І тому повна десемантизація дієслова не створювала б подібної вибіркової.

Зміст стійкого словосполучення у цілому полягає в граматично залежному компоненті – іменникові чи субстантивованому прикметникові, які стають семантичним центром словосполучки, наприклад: *зробити висновок, навести дані* тощо. Проте кожне дієслово в складі словосполук зберігає деякі притаманні йому риси, що й стримує уніфікацію ролі дієслівних компонентів.

Виражаючи одне поняття й передаючи його описово, СДС за своїм значенням й функцією є своєрідними утвореннями аналітичної структури. Семантичне злиття в СДС буває різним. В одних воно помітніше, наприклад: «*Семантичний аналіз однозначних невідмінюваних іменників дає змогу (авт. – уможлиблює) зробити певні висновки про причини збереження однозначності*» [13, с. 11], в інших виражено слабше, напр.: «*Застосування аналізованих методів та прийомів сприяє з'ясуванню семантичних і формальних ознак експресивних слів, досягненню можливого максимуму в процесі виділення та узагальнення критеріїв...*» [2, с. 36]; «*Наведені приклади розбіжностей у семантичній структурі невідмінюваних лексем у мові-джерелі й в українській мові засвідчують динаміку значень у процесі їх освоєння мовою-реципієнтом*» [13, с. 37].

Дієслова в поєднанні з іменниками утворюють описові вислови із значенням тієї чи іншої дії, процесу, стану, причому семантика СДС, як уже зазначалось, визначається здебільшого їхнім субстантивованим членом, напр.: *виконати функцію, підвищити ефективність* тощо. Деякі з дієслів, поєднуючись з іменниками спільних семантичних груп, утворюють цілі серії словосполук, котрі можна семантично узагальнити.

Дослідники помітили, що дієслова тієї самої лексико-семантичної групи мають здебільшого однакову відмінкову або відмінково-прийменникову сполучуваність, хоча можливі й винятки. Ця закономірність знаходить підтвердження в проаналізованих наукових текстах, наприклад: «*В українському мовознавстві також простежуємо різні підходи щодо тлумаченні таких понять, як «експресія», «експресивний», «експресивність»* [2, с. 16]; «*У сучасній українській мові спостерігаємо тенденцію до збільшення кількості*

невідмінюваних іменників...» [13, с. 29]; «Експресивність як лінгвістична категорія в 70-80-х роках у слов'янській лінгвістиці досліджувалася в найрізноманітніших аспектах...» [2, с. 16]; «Функціонування невідмінюваних іменників іншомовного походження в сучасній українській літературній мові, процес їхнього входження до нової лексико-семантичної системи, пристосування до неї – складне, багатоаспектне й протяжне у часі явище, яке **розглядають у тісній взаємодії з позамовними та мовними чинниками**» [13, с. 11]. У центрі лексико-семантичного об'єднання перебувають дієслівні лексеми зі значенням різноманітних процесів інтелектуальної діяльності, на периферії – емоційно-вольові, каузативні, пов'язані з менталітетом людини не прямо, а опосередковано, й при цьому також через інтелектуальні дії.

У межах окремих мікрогруп, які виділяються в лексико-семантичних об'єднаннях лексем-предикатів, відмічено насамперед синонімічні відношення, що закономірно, оскільки на спільності тих або інших семантичних показників семантичних структур слів утворені лексико-семантичні групи, наприклад: *досліджувати, розглядати, з'ясовувати, аналізувати; використовувати, вживати*. Л. М. Дяченко вважає, що «близьким до цього явища є антонімія, тому що співставлення або протиставлення понять, явищ, предметів, закріплене мовним знаком, також припускає наявність загальних семантичних елементів, наприклад: *збільшити, зменшити*» [6, с. 10].

Серед лексем-предикатів СДС, які утворюють інформаційно-семантичний простір наукових текстів, найуживанішими є дієслова розумової діяльності зі значенням процесів мислення (*знати, мислити, розуміти*), мовленнєво-мисленнєвої діяльності (*висловлювати, виявляти, виражати, зазначати*). Значення дієслівної лексеми актуалізується синтагматичними партнерами, особливо найближчим оточенням.

У наукових гуманітарних текстах широко представлені комплікативні дієслова в складі стійких словосполук (*зробити висновки (узагальнення)*), які виражають причиново-наслідкові зв'язки в тексті. Наприклад: «З наведених дефініцій експресивності мовлення можна **зробити висновок, що термін «експресивність» уживається в широкому значенні як явище функціонально-стилістичне**» [2, с. 48]; «Цей ретроспективний аналіз вживання варіантних закінчень -а/-у родового відмінка однини іменників чоловічого роду дає змогу **зробити певні узагальнення**» [16, с. 46].

Обмежену сполучуваність дієслова в певному значенні продиктовано можливістю спрогнозувати наступний член сполуки з

більш / менш високим ступенем ймовірності: *надати можливостей, виконувати функцію, підвищувати рівень, систематизувати знання, поділяти думку*. Наприклад: «Треба зазначити, що не всі вчені **поділяють цю думку**» [2, с. 57]. Механізм прогнозування здебільшого спирається на психологічний чинник, що закріпив у мовній системі зв'язки між словами, а також фактами мови та об'єктивною дійсністю.

Специфіка сполучуваності лексем СДС полягає в тому, що тут має місце порушення закону семантичного узгодження первинного лексичного значення дієслова та лексичного значення іменника. Відповідно до закону семантичної відповідності лексичного значення слова його синтаксичній функції [4, с. 15], дієслова з абстрактною семантикою вимагають абстрактних додатків, а дієслова фізичної дії повинні поєднуватися з предметними додатками. У СДС найчастіше абстрактний іменник сполучається з дієсловом конкретного значення, що призводить до зміни семантичного типу словосполучення, воно втрачає статус вільного і набуває рис стійкого утворення: *давати приклад, досліджувати проблему, брати до уваги, ставити питання, підвищувати якість, забезпечувати засвоєння, надати можливостей*. Наприклад: «*Це відповідає принципів мовної економії, який спонукає мову уникати інтенсивного приросту одиниць плану вираження і **спрямовує** номінативну **діяльність** у русло вторинної номінації*» [13, с. 37]; «*Невідмінювані імена **виявляють** свої характерні **особливості** адаптації до морфологічної системи сучасної української літературної мови*» [13, с. 182]. Дієслова в цих сполуках, відповідно, підлягають ряду семантичних перетворень (абстрагуванню, перегрупованню сем) і використовуються у вторинному значенні. Ці перетворення логічно гармонізують семантику дієслова та семантику граматично залежного іменника. Н. О. Шумейко зазначає: "Механізм створення дієслівно-іменних сполук – це система номінативно-твірних процесів і засобів, здатних регулярно створювати семантично і граматично правильні словосполучення" [15, с. 10].

У досліджуваних текстах як залежні іменникові компоненти СДС виступають і загальнонаукові терміни, притаманні різним сферам знань. Вони сигналізують насамперед про стильову приналежність текстів. Наприклад: «*У науковій літературі обсяг експресивних мовних засобів **не дістав** чіткої **класифікації** «за єдиною ознакою»...*» [2, с. 49].

У ролі іменних компонентів СДС часто використовуються лінгвістичні терміни, переважно однозначні: «*Великою **варіантністю** закінчень кличного відмінка **характеризуються** іменники чоловічого роду із суфіксом **-ник***» [16, с. 97]; «*Ще більше простежується*

непослідовність у тих випадках, коли структурно або семантично, однотипні іменники **мають різні форми** вокатива...» [16, с. 100]; «У нашому дослідженні **проаналізовано** похідні **слова** від невідмінюваних імен, які засвідчені в словниках, у текстах науково-популярних видань та в мові засобів масової інформації» [13, с. 134]; «Такі іменники в сучасній українській мові **набувають закінчень** -у або -е, а деякі мають ще й акцентуаційні варіанти» [16, с. 97].

Отже, в основі стійкості досліджуваних аналітичних сполук, що співвідносяться з однією понятійною одиницею, лежать два основні чинники: зв'язане значення дієслівного компонента, яке активно фіксується свідомістю мовців та узуальна закріпленість досліджуваних одиниць як стійких сполук у мовленнєвому вжитку. Зв'язане значення дієслова характеризується вторинною номінацією, семантичною несамотійністю дієслова, обмеженістю у сполучуваності дієслова з іменниками.

Значення СДС створює сполучуваність іменників, переважно, абстрактної семантики та дієслів здебільшого конкретної семантики.

Іменниковий компонент є семантичним центром СДС, а дієслівний – граматичним, який може виражати категоріальне значення процесуальності або додаткову характеристику дії, але не може без іменникового компонента дати назву дії.

Уважаємо, що подальшого дослідження потребує питання виокремлення найбільш частотних дієслів-дериваторів, дослідження синтаксичних зв'язків, а також докладного опису функціонування таких словосполук у науковому мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 133 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 552 с.
3. Бойченко Н. О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. О. Бойченко. – К., 2002. – 192 с.
4. Гак В. Г. К проблеме общих семантических законов / В. Г. Гак // Общее и романское языкознание. – М. : Изд-во Моск. ун-та. – 1972. – С. 144–157.
5. Дашевская В. Л. Фразообразовательные процессы в системе

устойчивых сочетаний нефразеологического характера (фразеоматических комплексов) / В. Л. Дашевская // Словообразование и фразообразование. Тезисы докладов научной конференции Моск. гос. пед. ин-та им. М. Горького. – М. : МГПИИЯ. – 1979. – С. 138–140.

6. Дяченко Л. М. Структурно-семантична організація дієслівних словосполучень з об'єктними відношеннями та їх функціонування у сучасних російських і українських наукових економічних текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова»; 10.02.02 «Русский язык» / Л. М. Дяченко. – К., 1995. – 24 с.

7. Жулинская Л. К. Устойчивые глагольно-именные сочетания, обозначающие процессы речи, в современном русском языке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. К. Жулинская. – М., 1975. – 25 с.

8. Караулова Т. К. Некоторые аспекты структуры, семантики и функционирования устойчивых словесных комплексов в научном тексте / Т. К. Караулова // Язык и стиль научного изложения. Лингвометодические исследования. – М. : Наука, 1983. – С. 20–37.

9. Кунин А. В. Английская фразеология / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1970. – 343 с.

10. Поспелова Г. М. Функционирование клише глагольного типа в языке современной газеты : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. філол. наук : 10.01.10 / Г. М. Поспелова – М., 1979. – 22 с.

11. Сергеев В. Н. К вопросу о переходе устойчивых свободных словосочетаний во фразеологические / В. Н. Сергеев // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. – М.; Л. : Наука. – 1964. – С. 173–180.

12. Сидорець В. С. Українські і російські вербоїди у дериваційному аспекті / В. С. Сидорець // Проблеми зіставної семантики. – К. : Київськ. держ. лінгв. ун-т. – 1999. – С. 261–265.

13. Фурса В. М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен / В. М. Фурса. – К. : Інститут української мови НАН України, 2005. – 252 с.

14. Шубина Л. В. Глагольные перифрастические обороты в современном русском языке : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. філол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Л. В. Шубина. – М., 1973. – 22 с.

15. Шумейко Н. Е. Структурно-семантическая характеристика глагольно-именных сочетаний, соотносительных с двувидовыми

глаголами в русском языке : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. Е. Шумейко. – К., 1989. – 15 с.

16. Юносова В. О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові / В. О. Юносова. – К. : Знання України, 2003. – 126 с.

Статья посвящена проблеме функционирования устойчивых глагольных словосочетаний в языке научной литературы. В работе исследованы структурно-семантические особенности устойчивых глагольных словосочетаний. Детально проанализировано семантическое наполнение глагольных компонентов сочетаний.

*Піскун В. О.
(м. Слов'янськ)*

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ

У запропонованій статті піддається аналізу мова преси Донбасу як складного явища, в якому спостерігаються динамічні процеси функціональних змін. Під функціональним аспектом розуміємо цільове призначення преси. Оскільки публіцистичний текст має своє спрямування, то цей напрямок визначає поведінку цього елемента мовної системи та його взаємодію з іншими складовими при реалізації його функції в мовленні.

Актуальність дослідження обумовлена як загальним інтересом до проблем комунікативно-функціональних аспектів мови преси Донбасу, так і необхідністю дослідження інструментарію щодо стану, якості, створення моделі регіональних ЗМІ.

Метою статті є аналіз функціонально-системного підходу до вивчення мовних явищ на шпальтах преси Донбасу, вичення функцій мовних засобів. Висунута мета передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) проаналізувати динаміку функцій преси Донбасу; 2) з'ясувати прагматичну функцію публіцистичних текстів та її реалізацію у регіональній пресі.

Публіцистичний текст як одиниця мовлення найповніше реалізує комунікативну функцію мови. Письмова комунікація передбачає, що адресант намагається передати своє бачення світу адресату, тобто, підкреслює тісний взаємозв'язок комунікативної функції з когнітивною. Пізнання світу є системним, оскільки воно органічно пов'язане зі знаннями, які виражені мовними засобами

публіцистичного тексту.

Публіцистичний текст є динамічним утворенням, за допомогою якого здійснюється предикативний зв'язок явищ навколишнього світу з безпосереднім вираженням його мовними засобами [11, с. 23]. Інтегрований когнітивно-дискурсивний підхід до вивчення публіцистичних текстів передбачає синтез когнітивного, прагматично орієнтованого опису та багатофакторний аналіз досліджуваного явища з точки зору його ролі у здійсненні комунікативних і когнітивних процесів [1, с. 63].

Преса є складовою частиною повсякденного життя кожного мешканця Донбасу. Вона впливає на спосіб мислення людини, на стиль світосприйняття та на тип культури. ЗМІ визначають мовний клімат регіону [4, с. 149]. З погляду аналітичності, об'єктивності, дієвості виступів преси у зазначеному регіоні справедливо належить першість порівняно з іншими засобами масової комунікації [17, с. 410].

Преса є одним із видів соціальних інститутів краю, а тому суспільна система покладає на неї як на кожний соціальний інститут певні функції, виконання яких необхідне для повноцінної діяльності цієї системи. Під функцією ми розуміємо "властиву засобам масової інформації здатність до виконання певного призначення" [12, с. 110].

Проблему вивчення функцій преси досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, серед яких особливий внесок зробили Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, Г. В. Колшанський, А. М. Васильєва, Т. А. ван Дейк та інші.

Серед функцій преси, які характеризують її діяльність, вітчизняні науковці виділяють: інформаційну, організаторську, виховну, впливову [13, с. 26] пропагандистську, соціологічну, контрпропагандистську [23, с. 119].

Інформаційна й організаторська функції належать до основних напрямів діяльності органів інформації. В останні роки ХХ століття на Донбасі відбулась помітна активізація цих функцій, що зумовило зростання впливу публіцистичного слова. Виховна функція має важливе значення для підвищення політичної культури, формування економічного мислення. Наприклад: Ми, молодь ХХІ століття, живемо в незалежній миролюбивій державі, маємо можливість спокійно вчитись і планувати своє майбутнє. Але з розповідей своїх близьких, ЗМІ ми знаємо, якою була жахливою Велика Вітчизняна війна 1941–1945 (Сім'я і школа, 2000, квітень).

Публіцистичні тексти здійснюють вплив на читачів, формуючи суспільну думку. Пропагандистська функція пов'язана з постійною

потребою роз'яснювати проблеми розвитку демократичної держави, розуміння загальнолюдських цінностей, питань ментальності народу. Наприклад: Вольниця козацька – Запорізька Січ! Йшли на битву козаченьки у зоряну ніч (Наше слово, 1995, січень-лютий). Зростає роль контрпропагандистської функції, що викликана зовнішніми факторами, зокрема конкуренцією з іншими регіонами країни в умовах розвитку ринкових відносин, викриттям випадків інформаційної експансії, спекулятивними діями політиків тощо. Наприклад: Йдучи назустріч... 13 січня 1995 року в Одесі відбулося пленарне засідання Верховної Зради (не плутати з Верховною Радою, що плідно працює нині над відродженням «обновльоного Союзу» (Наше слово, 1995, січень-лютий). Посилення соціологічної функції зумовлено зростанням ролі преси як виразника громадської думки.

Вчені виділяють також такі функції преси, як: переконання, артикуляції, соціалізації, критики та контролю, кореляції, обслуговування, розваг, реклами.

Інформаційні повідомлення можуть змінити погляди і переконання читачів, реалізуючи функцію переконання. Функція артикуляції реалізується через надану читачам можливість висловлювати власну думку, виражати свої потреби, радощі та турботи. Соціальна функція преси кодифікує вірування та колективні уявлення, які сприяють соціальним відносинам, захищає суспільні цінності та норми, накладаючи певні заборони. Згідно з функцією контролю, з одного боку, преса повинна наглядати за роботою усіх, хто має владу. З іншого боку, вона інформує про політичні події і контролює їх.

У коментарях подій і ситуацій у світі, періодичні видання преси Донбасу реалізують функцію кореляції, тобто у складних подіях, непередбачених випадках читачі шукають у пресі координати для орієнтації та підтримку. Газети і журнали допомагають читачам вирішувати власні юридичні, освітні, соціальні проблеми, радять, як зберегти здоров'я та знайти робоче місце. Преса також виконує свою функцію обслуговування читачів.

Окрім зазначених вище функцій, публіцистичні тексти регіону виконують комунікативно-когнітивну та прагматичну функцію. Комунікативний підхід у публіцистичному стилі визначається значною мірою комунікативною природою тексту. Під текстом вітчизняні науковці розуміють «організований за законами даної мови завершений комунікативний акт» [9, с. 5]. Текст виступає продуктом, результатом мовленнєвої діяльності і в той же час «відбитком самого процесу мовленнєвої діяльності в тому значенні, що в тексті

відображається послідовність протікання акта комунікації» [19, с. 201]. Під публіцистичним текстом ми розуміємо лаконічну та компресивну одиницю комунікації, яка інформаційно насичена та має чітку прагматичну установку. Він є комунікативно завершеним продуктом мовленнєвої діяльності. Тексти публіцистичного стилю характеризуються переважно логіко-поняттєвим способом висвітлення фактів, подій, явищ і процесів життя, що, у свою чергу, створює сприятливі можливості для орієнтації читачів у навколишній дійсності, дає уявлення про світ, в якому вони живуть [13, с. 117].

Тексти періодичних видань, подані в письмовій монологічній чи діалогічній формі, можна комплексно описати з погляду їх загальної організації.

Для читача важливим є початок тексту, оскільки він вміщує найважливішу інформацію. Особливість організації публіцистичних текстів полягає в тому, що текст може бути тенденційно тематично та схематично структурованим адресантом, наприклад, коли важливу інформацію розміщують у кінці повідомлення, а то і взагалі випускають з тексту. Когнітивний аналіз процесу обробки дискурсу новин ґрунтується на взаємодії між репрезентаціями й операціями в пам'яті. В основних процесах інтерпретації гнучко використовуються поверхневі (морфологічні, синтаксичні та лексичні) структури тексту, контекстуальна інформація та різні типи репрезентації знань у пам'яті, які вміщують сценарії, моделі контексту. Стереотипні соціальні ситуації представлені в пам'яті у формі сценаріїв таким чином, що люди можуть взаємодіяти один з одним чи спілкуватися на основі цих загальних знань. Наприклад: На думку наших захисників кордонів, Україні не завадило б збудувати щось на шквалт Великої Китайської стіни вздовж кордонів з Росією та Білорусією. Ні, не для того, щоб відмежуватися від братів-слов'ян, а щоб перегородити «жовтий коридор» (Народна воля, 2000, № 2).

Уявлення, організовані у певні схеми про загальні погляди, оцінні уявлення про соціальні явища утворюють установки. Під стратегічними процесами ми розуміємо аналіз та інтерпретацію інформації, що надходить одночасно із різних джерел. Ефективні стратегії допомагають обробляти значну кількість інформації публіцистичних текстів і зберігати її на майбутнє. У процесі обробки тексту контролююча система визначає, яка із головних тем найрелевантніша на даному етапі [6, с. 145].

Побутує думка, що ХХ століття – це століття "середнього читача" і журналіст повинен керуватися його стилістичним смаком і звичками. У процесі сприйняття текстів у свідомості читача

публіцистичного тексту активізуються знання, які поділяються на дві групи: лінгвальну й екстралінгвальну [20, с. 250]. У сукупності ці фактори визначають структуру критерію релевантності конкретного повідомлення як для автора-журналіста, так і для читача.

Тексти публіцистичного стилю як основні одиниці комунікації характеризуються комунікативно-прагматичною спрямованістю на їхніх реципієнтів. Вони інформаційно насичені та мають чітку прагматичну установку. Ми вбачаємо реалізацію прагматичної функції публіцистичних текстів на кількох рівнях:

1. На рівні слова. Слово, що функціонує на шпальтах газет і журналів є відображенням думки і почуття, віддзеркаленням взаємодії середовища, суспільства і людини в широкому плані ставлення до світу [18, с. 19].

2. На рівні речення. Прагматичний зміст речення розкривається в системах "речення – журналіст" і "речення – читач" [21, с. 6].

3. На рівні тексту, який виступає ціллю мовленнєвої діяльності [22, с. 180].

Психофізіологічні та фізичні умови сприймання матеріалів преси Донбасу визначають їх сильну сторону – аналітичність. Крім аналітичності, преса розвиває такі специфічні якості, як послідовність і систематичність. Публіцистичний текст прагне не тільки дослідити, поставити в центр громадської уваги ту чи іншу проблему, але й усебічно, крок за кроком розглянути найефективніші засоби її вирішення [13, с. 117].

Публіцистичним текстам притаманна оцінність, емоційність і сенсаційність. Таке поєднання максимально затримує увагу читачів і якнайповніше відповідає прагматичним функціям публіцистики Донбасу.

Прагматика текстів публіцистичного стилю зумовлена кількома обставинами: 1) широким колом питань, які розглядаються в ньому; 2) зверненням до широкої аудиторії; 3) комплексністю функцій.

Виконання публіцистикою не тільки інформативної функції, але й функції впливу передбачає формування громадської думки, тобто управління свідомістю та поведінкою мас [13, с. 23]. Відповідно до цих вимог публіцистичний текст має бути зрозумілим, логічним, переконливим та експресивним.

Однією з важливих ознак публіцистики є емоційність, яка виступає основною складовою впливу публіцистичних текстів. Бажання сподобатися читачам спостерігається в орієнтації на мову аудиторії. В останні десятиріччя простежується тенденція до зближення літературно-писемної мови з усно-розмовною. Таке

зближення виявляється в поповненні лексики та фразеології літературної мови з розмовних шарів. Мова преси кінця ХХ – початку ХХІ ст. характеризується високим ступенем концентрації знижених мовних одиниць, а також сполученням різнополюсних мовних шарів у просторі одного дискурсу. Образність і експресія, висока частотність уживання таких елементів спряє їх асиміляції літературною мовою.

Мовна політика цього періоду є джерелом утворення соціолектів (жаргони різного роду професійних і соціальних угруповань; розмовної «субстандартної» лексики, перифраз, евфемізму, напр.: Там домінують монополізм, залежність від чиновницького «даху» та ділова прив'язаність до державних підприємств (Радянська Донеччина, 2001, лютий). Емоційність яскраво виявляється в лексиці, яка перейшла в загальний ужиток із такої сфери як таборні слова та вирази, жаргони, сленги. З огляду на основний принцип публіцистичного стилю – чергування експресії та стандарту – одним з домінуючих у ньому є перифрази, напр. Однак «вожді нації» з упертістю, гідною кращого застосування, продовжують виклянчувати у міжнародних фінансових *спрутів* на кабальних умовах позики і кредити (Наша газета, 1998, серпень); Я нагодую народ! – обіцяє кожен черговий кандидати у високі *народні обранці* (Наше слово, 1998, березень).

Г. Г. Почепцов визначає три шляхи "імплантації" емоцій у публіцистичному стилі: 1. Конкретизація – розповідь про конкретний об'єкт може стати головним джерелом емоцій; 2. Співпереживання – так автор позначає налаштування на чужі емоції; 3. Запозичення чужих емоцій – це відсилання на чужі перемоги, щоб зробити їх своїми [14, с. 190].

Виконання пресою прагматичної функції неможливе без широкого інформування населення про важливі факти суспільного життя. Оцінка громадською думкою подій та їх розуміння здійснюється на основі тієї інформації про явища й закономірності дійсності, які нагромаджуються у вигляді знань, норм, цінностей і є тією базою, на основі якої відбувається процес формування думок, переконань, поглядів та ідеалів читачів.

Публіцистичним текстам як одному із основних соціокультурних детермінантів мовної ментальності населення Донбасу належить вирішальна роль у формуванні соціокультурних стереотипів сприйняття світу, що є «своєрідними фільтрами свідомості» [7, с. 111]. Стереотипізація мисленнєвого процесу ефективно відбувається в процесі виховання й освіти, коли встановлену у соціумі систему поглядів індивід засвоює підсвідомо.

Наприклад: Під мудрим керівництвом в єдиній сім'ї ми перегнали Америку, виконали Продовольчу програму, успішно вирішуємо житлову. Наше передове сільське господарство забезпечило роботою і прибутками американських фермерів на 70 років уперед (Бахмут, 1991, квітень). Засвоєні стереотипи у подальшому процесі поглинання інформації стають фільтрами свідомості, які аргументують спрямовані настанови сприйняття, що і визначає попередню оцінку фактів та ідей ще до того, як вони стануть об'єктом нашого пізнання [23, с. 136]. Соціалізація особистості в суспільстві відбувається за допомогою преси, яка частину накопиченої соціумом інформації передає індивідові у вигляді стереотипізованих понять, значень, які Л. С. Виготський визначив як "єдність узагальнення та спілкування, комунікації та мислення" [3, с. 51]. Суспільство Донбасу детермінує поведінку індивіда у багатьох вербальних і невербальних ситуаціях спілкування через соціально-санкціоновану стереотипізацію. Стереотип – повторюваний без змін, соціально-стандартизований, стійкий, ставший звичним, емоційно-насичений образ [16, с. 283].

В основі соціального стереотипу знаходиться реально-психологічний феномен узагальнення, схематизації даних свого та чужого досвіду. Функціональне призначення соціальних стереотипів полягає в тому, щоб феноменологічно поляризувати у протилежних образах соціальні суперечності, психологічно мобілізувати й організувати на їх вирішення учасників соціального процесу. Такий соціальний стереотип-образ, полярний за знаком оцінки, не допускає найменшого сумніву у своїй істинності та спонукає читачів до чіткої однозначної дії [2, с. 223]. Крім соціальних стереотипів, ми вирізняємо в текстах публіцистичного стилю мовні стереотипи, кліше та штампи, до яких ми відносимо ідіоми, прислів'я, приказки, перифрази тощо. Наприклад: Ліві пасивно очікують *депортації* з політики (Радянська Донеччина, 2000, січень); Натомість від виконавчої гілки влади, як це і належить, хотілося б почути не політичні *декларації*, а ґрунтовний і глибинний аналіз у звіті цифр і фактів (Радянська Донеччина, 2000, лютий); ...ВР наступної каденції нагадуватиме хороший *політичний гарем* азійського зразка для обслуговування перших осіб держави (Народна воля, 2001, січень); Жорстокий і безжалісний експеримент над народом України триває на радість МВФ та інших західних *фінансових спрутів* (Народна воля, 1998, січень-лютий).

Мовні стереотипи виникають у процесі формування мисленневих стереотипів, однак набувають певної автономності та впливають на мислення, оскільки мовні вирази є довговічнішими від

вираженого ними мисленнєвого змісту. Мовні форми продовжують існувати навіть тоді, коли мисленнєвий зміст вже втратив своє первісне значення.

В оцінці стереотипу ми розрізняємо прагматичний підхід, який виявляється в тому, що стереотипізація висвітлює основне завдання пропаганди, оскільки "за допомогою стереотипів можна виставляти аудиторії стандарти мислення, норми поведінки, еталони зовнішності, мовні норми" [15, с. 115]. Отже, публіцистичні тексти експлікують функціональний аспект стереотипів як засобів уніфікації індивідуальної свідомості та свідчать про привнесення у свідомість соціально-детермінованих фокусів сприйняття дійсності, впливу на свідомість на ірраціональному рівні. Комунікація перетворює індивідуальний зміст повідомлення на соціальне явище через мовлення індивіда та демонструє абсолютну єдність основних функцій мови: комунікативної, когнітивної, прагматичної та соціальної.

Розглядаючи пресу Донбасу з точки зору теорії комунікації та соціальної психології, доходимо висновку, що вона є комунікативно-складним, прагматично-зумовленим і змістовно-завершеним явищем. Поліфункціональність преси вимагає від мови гнучкості, масовість - універсалізації, постійна динаміка розвитку суспільства – оновлення. Поява нових моделей свідчить про увагу читацької аудиторії до матеріалів преси. Читачі обмінюються інформацією для вироблення спільної думки, "ланцюгової реакції", яка передбачає поширення впливу періодичних видань, що спричиняє реакцію соціальної структури, до якої належить реципієнт [6, с. 84].

Отже, преса розширює свої функції з метою забезпечення потреб читачів, які постійно зростають. Розширення й ускладнення функцій преси Донбасу ХХ століття є закономірним процесом, який відображає динаміку соціальних змін і пов'язаний з існуванням і розвитком суспільства.

Розв'язання поставлених завдань сприяє подальшому вивченню функціонального аспекту мови преси Донбасу ХХ століття, тому що дослідження функцій публіцистичних текстів перетинається з функціональним аспектом мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова О. В. Филология, когнитивная лингвистика, дискурсивные исследования: общее и различное / О. В. Александрова // С любовью к языку : сб. науч. трудов. – М. – Воронеж : ИЯ РАН, Воронежский гос. ун-т. – 2002. – С. 61–65.

2. Тождество и подобие. Сравнение и индетификация : сб. статей / под ред. Н. Д. Арутюновой. – М. : Наука, 1990. – 225 с.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Лабиринт, 1996. – 415 с.
4. Аспекты изучения языка средств массовой информации на филологическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова [сб. статей / М. Н. Володина] // Весник Моск. ин-та. – Сер. 9. Филология. – 2000. – № 6. – С. 149–151.
5. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации / А. Д. Белова. – К. : Изд-во КГУ, 1997. – 300 с.
6. Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация : [пер. с англ.] / Т. А. Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Дридзе Т. М. Язык и социальная психология / Т. М. Дридзе. – М. : Высшая школа, 1980. – 224 с.
8. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
9. Коваль А. П. Особливості мови і стилю засобів масової інформації / Коваль А. П., Солганик Г. Я., Пинчук А. Ф. – К. : Вид-во КДУ, 1983. – 152 с.
10. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 108 с.
11. Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике / Кубрякова Е. С. – М. : Изд-во ИНИОН, 2000. – С. 7–25.
12. Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка / Левицкий А. Э. – К. : «АСА», 1998. – 362 с.
13. Москаленко А. З. Основні функції і принципи преси / Москаленко А. З. – К. : Наукова думка, 1998. – 196 с.
14. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии XX века / Почепцов Г. Г. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 352 с.
15. Пронин Е. И. Текстовые факторы эффективности журналистского воздействия / Пронин Е. И. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 158 с.
16. Російсько-український словник іншомовних слів / [укладник Мартиняк Т. П.]. – Х. : Прапор, 1999. – 392 с. (серія «Від А до Я»).
17. Сербенська О. А. Мова газети і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства : дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Сербенська Олександра Антонівна. – Львів, 1991. – 410 с.

18. Сербенська О. А. Мова преси в контексті вимог перебудови / Сербенська О. А. – К. : НМК ВО при Мінвузі УРСР, 1989. – 64 с.
19. Стилїстика англїйської мови [посїбник] / А. М. Мороховський, О. П. Воробйова, М. І. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К. : Вища школа, 1991. – 272 с.
20. Стриженко А. А. Роль язика в системє средств пропаганды / Стриженко А. А. – Томск : Изд-во Томського ун-та, 1988. – 210 с.
21. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
22. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Шерковин Ю. А. – М. : Мысль, 1973. – 215 с.
23. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика / Швейцер А. Д. – М. : Воениздат, 1973. – 280 с.

Проанализирована реализация прагматической функции публицистических текстов, дана классификация функций прессы Донбасса, рассмотрена когнитивная структура публицистических текстов.

*Шауерман О. А.
(м. Бердянськ)*

КОМП'ЮТЕРНИЙ СЛЕНГ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ВЗАЄМОДІЯ ТА ОПОЗИЦІЯ

Бурхливий розвиток комп'ютерних технологій, який розпочався у другій половині ХХ сторіччя та їх масове проникнення у вигляді персональних комп'ютерів та супутніх приладів у побут звичайних людей всередині 1980-х років внесли у мову користувачів велику кількість спеціальних слів та виразів, багату та розгалужену термінологію. “Обвал” термінів та їхніх абревіатур відбувався спочатку в англomовному, а згодом і в адаптованому рідною мовою користувачів варіантах. Комп'ютерний *сленг* (або *жаргон*) як підмова з'явився на сторінках спеціалізованих друкованих та електронних засобів інформації і “засмітив” мову мешканців комп'ютерного та суміжного із ним “світу людей”.

Комп'ютерний сленг – діалект, жаргон, набір фраз та висловлювань, що мають вузьке (комп'ютерне) застосування та не є граматично правильними словами в мові. Більшість з них є англomовними словами та похідними від них [7].

Названий мовний феномен знаходиться у центрі уваги і

досліджується сучасними вітчизняними лінгвістами (І. І. Щур, Н. П. Хіль, І. Л. Хіль, Г. І. Дерев'янка та ін.) з різних позицій. Але за нашими спостереженнями бракує висвітлення цієї актуальної наразі теми з позицій контрастивної лінгвістики. Отже **метою** нашої статті є зіставлення актуалізованих функцій нормованої загальнолітературної мови та її підмови, у вигляді комп'ютерного сленгу (жаргону).

Реалізація поставленої мети обумовила розв'язання наступних **завдань**: дослідити реалізацію загальних мовних функцій у комп'ютерній підмові; описати виконання таких функцій за їх повнотою та обмеженістю; визначити точки взаємодії та опозиції загальнолітературної мови та комп'ютерної підмови.

Як відомо, людська мова виконує кілька основних, найбільш важливих функцій: 1) комунікативна (засіб спілкування); 2) когнітивна (пізнавання); 3) функція накопичення (збір та зберігання інформації); 4) естетична; 5) емоційно-експресивна; 6) фатична (встановлення контакту); 7) метамовна; 8) магічна.

Розглянемо комп'ютерний сленг з позицій виконання таких функцій. Зазвичай сленг розглядається як мовне утворення, яке може диференціювати або модифікувати названі мовні функції (насамперед комунікативну). Між тим комп'ютерний сленг має перелік властивостей, які виводять його за межі сленгу (жаргону), що надає підстави вважати його конкурентом загальнолітературної мови.

Головною відмінністю комп'ютерної підмови від звичайного сленгу є наявність у нього письмової форми. Більш того, зважаючи на специфіку так званого “комп'ютерного світу людей”, письмова форма його домінує над усним мовленням. Така ситуація впливає на певний рівень стабільності комп'ютерного сленгу і дозволяє із достатньою упевненістю фіксувати факти і події з ним пов'язані.

Спостерігаються також прагнення кодифікації комп'ютерної підмови з боку її носіїв у вигляді багаточисельних словників (з лінгвістичної точки зору різної якості). Тим самим відбувається нормування розглядуваної підмови, тобто процес, який характеризує саме літературну мову, яка формується на базі загальнонародної.

Наявність письмової форми та кодифікація обумовлюють виконання комп'ютерним сленгом значної кількості мовних функцій за співставленням таких із функціями літературної мови.

Іншою важливою особливістю комп'ютерного сленгу, яка відрізняє його від інших видів сленгу та соціальних діалектів є поліфункціональність його лексичних одиниць. Тобто, кожна нова лексема повинна слугувати власне “сленговій” функції, яка вузько розуміється як засіб неформального спілкування носіїв цього виду

сленгу та забезпечує професійні потреби користувачів.

Крім того, в багатьох випадках зазначена лексика претендує у перспективі свого використання увійти до лексичної системи загальнолітературної мови. На даний час деякі з лексем, що належать до комп'ютерного сленгу сприймаються як неологізми, а не як одиниці професійного жаргону, тому що літературна мова наразі не має синонімів на позначення відповідних реалій, маючи тільки дескриптивні описи чи характеристики. Таке, наприклад, дієслово *виснути* – 1) (про комп'ютер) припиняти реагувати на зовнішні дії на нього (натискання кнопок на клавіатурі або комп'ютерній миші); 2) (про програму) припиняти виконуватися. Подібні одиниці легко проникають у мовленнєву практику носіїв української мови та в мову засобів масової інформації у зв'язку із комп'ютеризацією суспільства і мислення. Наприклад: *“Дії керівництва зависли на цьому. І підлеглих більше не турбували”* [6]. *“Данило приголомшений звісткою завис і не реагував на навколишню метушню”* [там само].

Комп'ютерна підмова, як жаргон програмістів та “комп'ютерників” швидко долає кордони професійного засобу спілкування. Він все більше набирає рис групового та корпоративного жаргону (“speech community”), число носіїв якого постійно збільшується. У сучасному світі розподіл людей відбувається за новим принципом: на тих, хто має Інтернет і тих, хто його не має. Тобто мова йде про певну корпоративну спільноту різних за соціальним статусом і віком людей, що мають комп'ютери та задіяні світовою мережею. Така особливість комп'ютерної підмови також наближає її до літературної мови.

Розглянемо відношення комп'ютерного сленгу до виконання основних функцій мови. По-перше, виконання **комунікативних функцій** не викликає сумнівів, наприклад: *“Поясни мені, з якого дива писати такий скажений макрос, коли вже існує достобіса програм, які перекидають звичайний текст у ТРАНСЛІТ, а ТРАНСЛІТ у звичайний !!!!!?????”* [5]. Наведене висловлювання, без сумніву, несе в собі інформацію, зрозумілу для учасників дискусії, але для непосвячених має стільки ж змісту, скільки й знаменита “глокая куздра” Л. В. Щерби. Безумовно, співрозмовники використовують слова загальнолітературної мови, що у даному випадку слугують більше фоном, на якому будується комп'ютерно-сленгова комунікація. Однак базовими, такими, що утворюють зміст виступають одиниці жаргонного походження, вони ж є і засобами спілкування, які домінують у висловлюванні.

Звернемося до комунікативної функції, яка реалізується

комп'ютерним сленгом дуже широко. Можна стверджувати, що комп'ютерна підмова грає головну роль в усвідомленні та освоєнні віртуальної реальності – “третього світу” породженого самими комп'ютерами. Крім того, одним із прикладів реалізації даної функції можуть слугувати лексеми, які одночасно є жаргонізмами і професіоналізмами (професійна, а також термінологічна лексика обслуговує сферу науки і комп'ютерних технологій), наприклад: *вінчестер, вірус, дисплей, файл, монітор, принтер*.

Існування *зберігаючої* (консервуючої) та *естетичної функцій* в комп'ютерній підмові також є цілком очевидним. На ній складаються художні тексти (можливо навіть говорити про цілий напрямок Інтернет-літератури), які зберігаються згодом в електронних бібліотеках. Наведемо як приклад широковідомий в Інтернеті російськомовний текст "Гуртовщики мыши": *“Если вы только что закрепили себе Окна 95, вы можете увидеть, что ваша мышь плохо себя ведет. Курсор может не двигаться или движение мыши может проявлять странные следы на поверхности стола, окнах и обоях. Мышь может неадекватно реагировать на щелчок по почкам. Но не спешите! Это могут быть физические проблемы, а не глюк Окон 95”* [8].

Можна не погоджуватися із якістю естетичної концепції, що реалізується в подібних текстах, однак у межах прийнятих в Інтернеті власних естетичних смаків, художня функція виконується.

Емоційно-експресивна функція проявляється в багатьох лексемах, які можна розглядати як конотативні синоніми загальнолітературних лексичних одиниць, наприклад: *клавіатура* – *клава*; *комп'ютер* – *компютер* – *комп*; *програміст* – *програмер* і т. ін.

Фатична (контактовстановлююча) *функція* не просто спостерігається, але може вважатися однією із найважливіших функцій комп'ютерної підмови. Однак вона має певну специфіку і виступає у різних варіантах, про які ми скажемо нижче. Наведемо кілька прикладів реалізації фатичної функції комп'ютерного сленгу.

Рос. *Этот бук релизится для юзеров, только что на халяву влезших в Фидо. Хотя даже старые фидошники могут откопать тут юзабельный хинт, ну или просто приколоться* [2].

Як видно, вступ до книги “Краткий словарь ФИДОВОГО диалекта” (автор Н. Зиков) будується таким чином, щоб він був зрозумілим двум групам читачів. По-перше, тим, хто вже володіє комп'ютерною підмовою і використовує його у функції контактовстановлення. По-друге, всім іншим, з цією метою і

використовується загальнолітературний варіант.

Метамовна функція комп'ютерної підмови встановлюється тоді, коли звертаєшся до словників комп'ютерного сленгу (жаргону), укладених його носіями. Дуже часто при тлумаченні того чи іншого жаргонізму використовуються елементи самого жаргону. Наведемо приклади зі словника Н. Зикова: *АТТАЧ – спеціальное письмо, при отсылке которого мэйлер посылает вместе с ним файл(ы), имя которого содержится в субъекте* [2].

Щодо **магічної функції** комп'ютерної підмови, то випадків її реалізації нами не встановлено. Хоча теоретично вона можлива (не один програміст стверджував про те, що він відчуває в комп'ютері щось магічне), але досліджуваний нами матеріал не дозволяє розглядати її прояв серйозно.

Одним із різновидів комунікативної функції, яка, до речі, є характерною для ряду жаргонів виступає функція “секретності”. Вона є характерною для мови блатних, їхніх пісень, поезії, тощо – жаргонів, в яких важливою є шифрування інформації для непосвячених [3]. Елементи такої функції з'являються у мові молоді та всередині різних її течій.

Маловірогідним є те, що він створювався з метою “секретності”. У будь-якому випадку ми не можемо навести ні однієї відповідної лексеми у якості ілюстрації. Однак у комп'ютерній підмові існують слова з негативною конотацією, які позначають неспеціалістів в комп'ютерних питаннях, наприклад: *ламер* або *чайник*, але сама підмова відкрита для засвоєння. Доказом такого твердження виступають прагнення її носіїв створювати велику кількість словників, в яких помітно прагнення авторів досить детально пояснити значення елементів названої підмови. Відкритість цієї мовної системи свідчить про те, що вона розвивається екстенсивно і функціонально наближена до загальнолітературної мови.

Формально комп'ютерна підмова подібна до інших підмов, але за набором функцій значно передреє їм, така широта функцій дозволяє зіставляти її з мовою в цілому. В якості особливого різновиду фактичної функції позначимо “сигнальну” задачу комп'ютерної підмови. Вона проявляється у створенні опозиції “свій” – “чужий” і у пізнаванні і в індикації “чужий”. Для всіх інших на першому плані подолання мовного бар'єру, отримання допуску до інформації. Використання вже хоча б кількох лексем у процесі спілкування слугує паролем, після якого співрозмовник показує готовність або неготовність до комунікації.

Якщо в літературній мові фатична функція реалізується у ”small

talks” (загальних розмовах ні про що), то в комп’ютерному жаргоні вона є контактовстановлюючою, що обумовлено дискантних характером спілкування в Інтернеті та переважно письмовою формою існування цього виду жаргону.

Звернемося до ще однієї важливої функції комп’ютерної підмови, яка може бути розглянута, як її особливий різновид – емоційно-експресивна функція, яку М.М. Бахтін називав “карнавальною” [1]. Вона полягає у привнесенні іронічного і / або жартівливого конотативного елемента в семантику сленгових одиниць. Ця функція настільки важлива, що її можна віднести до сленгоутворюючої. Майже кожна нова лексема вноситься у підмову не тільки на тематичній підставі, але й у залежності від того, наскільки в ній присутній “жартівливий компонент”.

Можна представити собі тематичну структуру комп’ютерної підмови наступним чином: 1) комп’ютер і його компоненти; 2) програми та їхні різновиди; 3) людина, що працює з комп’ютером; 4) типові операції, які здійснюються під час такої роботи (цей ряд може бути подовжений за рахунок Інтернету). Навкруги цих центрів формуються найбільш багаточисельні і варіативні синонімічні ряди, наприклад: *комп’ютер* – *комп*, *комплюхтер*, *компук*, *компутер*, *компухтер*, *контупер*, *писюк*, *псих* [5].

При цьому згадувана вище “карнавальність” виступає суттєвою вимогою для формування і використання сленгової лексики.

Частково так проявляється амбівалентність комп’ютерної підмови. Володіння нею є престижним в соціальному плані, а засвоєння тієї її частини, яка має відношення до власне технології та роботи із нею представляється нелегкою працею і доступне не багатьом. Як реакція на потенційний снобізм є іронічна заниженість у синонімах, які пропонуються до літературних слів та професійних термінів.

Часто до комп’ютерної підмови включають слово, що позначає нову реалію комп’ютерної дійсності, яке не має аналогії у літературній мові. У таких ситуаціях “карнавальність” також виступає суттєвою умовою, а іноді і підставою для створення нової лексичної одиниці, наприклад: *Аська* (комп’ютерна програма ICQ, яка дозволяє вести одночасний полілог в Інтернеті). Запозичений з англійської мови акронім ICQ, фонетично аналогічний фразі “I seek you” і подібний жіночому російському імені був трансформований носіями комп’ютерного жаргону в *Аську*. Така асоціативність вплинула і на сполучуваність, наприклад: ‘*розмовляти, спілкуватися в Аське (через Аську)*’, ‘*знаходити когось в Аське (через Аську)*’, ‘*використовувати*

Аську', 'входити в Аську' і т. ін.

Можливо "карнавальність" комп'ютерного сленгу заважає здійсненню їм магічної функції, тому, що карнавальність та містицизм несумісні. Але подібна жартівливість, то не тільки сила, але й слабкість комп'ютерної підмови із позицій його загальномовних претензій. Навантажені специфічною конотацією лексеми не живаються в умовах "сірої" повсякденності. Неможливо постійно жити в умовах карнавалу. Таким чином, літературна мова залишається своєрідним фоном, на якому і, завдяки якому існує комп'ютерна підмова. Проаналізований мовний матеріал дозволяє нам сформулювати наступні **висновки**:

1. Комп'ютерна підмова у порівнянні із загальнолітературною мовою виконує наступні функції: 1) комунікативна (засіб спілкування); 2) когнітивна (пізнавання); 3) функція накопичення (збір та зберігання інформації); 4) естетична; 5) емоційно-експресивна; 6) фатична (встановлення контакту); 7) метамовна.

2. На даному етапі розвитку комп'ютерного сленгу порівняно з літературною мовою не виконується магічна функція, що є логічним наслідком періоду становлення та унормування його лексичного фонду.

3. Жартівливість виступає суттєвою вимогою для формування і використання комп'ютерної сленгової лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. [Електронний ресурс] / Бахтин М. М. – 2006 (1965). – Режим доступа :

www.philosophy.ru/library/bahtin/rable.html

2. Зыков Н. Краткий словарь ФИДОВОГО диалекта. Компьютерная версия, 1996. [Електронний ресурс] / Зыков Никита. – Режим доступа :

<http://lib.ru>

3. Рожанский Ф. И. Сленг Хиппи. Copyright : Санкт-Петербург – Париж. Издательство Европейского Дома. Дата : 1992. [Електронний ресурс] / Рожанский Ф. И. – Режим доступа :

www.behigh.org/.../dictionary/hippy_slang.html

4. Щур І. І. Українськомовний комп'ютерний сленг: формування і функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Щур Ірина Ігорівна. – К., 2006. – 20 с.

5. Ел. ресурс : kompsleng9v.blogspot.com

6. Ел. ресурс : forum.root.ua/viewtopic.php?f=19&t=60
7. Ел. ресурс : krotus.org.ua/it/humor/184-slang
8. Ел. ресурс : <http://lib.ru>

Статья посвящена сопоставительному анализу компьютерного сленга и литературного языка с позиций основных функций: коммуникативной, когнитивной, накопительной, эстетической, эмоционально-экспрессивной, фатической, магической, метаязыковой.

Полякова Т. В.

(м. Слов'янськ)

СИНОНИМИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ЯРА СЛАВУТИЧА (на основі дієслівної синоніміки)

Мовна майстерність письменника великою мірою визначається вмінням відібрати з багатства синонімів загальнонародної мови найточніші слова, які з найбільшою правдивістю виразили б саме те, що ти бачиш, що хочеш сказати. Видатний український поет Яра Славутич є одним із тих митців, які вмело, з любов'ю користуються синонімічними засобами української мови.

Одним із важливих аспектів вивчення мовної картини світу є стилістичний аналіз текстів, який дозволяє розкрити сутність світобачення письменника у єдності загального та часткового, статичного та динамічного.

Стилістичні дослідження в Україні відбувалися у зв'язку з розвитком науки про мову і стиль художнього тексту у зарубіжному та вітчизняному мовознавстві. Біля джерел стилістики стояли такі видатні дослідники, як Ш. Баллі, В. Виноградов, Г. Винокур та інші, праці яких створювали підвалини вивчення художнього мовлення як окремого феномена. Ряд теоретичних аспектів, пов'язаних із проблемами художнього мовлення, знаходимо в працях Л. А. Булаховського, І. К. Білодіда, М. А. Жовтобрюха та ін. З останньої третини ХХ ст. дедалі більше уваги приділяється власне стилістичним студіям, присвяченим особливостям мовнопоетичного стилю письменників. Серед учених, які працюють у цій царині, слід назвати В. А. Чабаненка, А. К. Мойсієнка, О. І. Дея, С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашника, А. П. Ковалю, Л. А. Сисиченку, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицьку та ін., що й становить актуальність дослідження.

За спостереженнями мовознавців, в українському художньому стилі найбільш розвиненими є дієслівні синонімічні ряди. Справді, дієслівна синоніміка поезій Яра Славутича є одним із важливих стилістичних засобів для правдивого відтворення дійсності, для розкриття багатогранності характерів персонажів.

При дослідженні мови окремого письменника члени синонімічного ряду в основному розпадаються на дві групи: сталі синоніми, вживані в літературній мові (сюди входять також фразеологічні звороти), та синоніми, обумовлені лише певним

текстом, тобто так звані контекстуальні синоніми.

Яр Славутич не обмежувався використанням лише загальноживаних синонімів. У його творах часто зустрічаються індивідуальні словотворення. У цьому плані інколи виступають слова різних семантичних груп.

Метою статті є аналіз мови Яра Славутича для повнішої характеристики експресивних засобів його творчої лабораторії (на прикладах дієслівної синонімії).

Отже, завданням нашої статті є функціонально-прагматичний аналіз синонімічних рядів з дієсловами на означення акту мовлення в поезії Яра Славутича.

Синоніміка у творчості Яра Славутича – це ціла система старанно дібраних близьких за змістом слів, що відображають світобачення письменника. Щоб показати вміння митця користуватися загальним лексичним багатством мови, дбайливість і вимогливість поета при доборі слів-синонімів, проаналізуємо найбільш широко й часто вживані синонімічні гнізда.

Одним із членів синонімічного ряду на означення акту мовлення є дієслово з домінантою *говорити-казати*. Найбільш загальну семантику даного гнізда передають названі синоніми. Різниця між ними полягає в специфіці їх використання. Якщо слово *говорити* Яр Славутич звичайно вживає для характеристики тривалої розмови або для загальної фіксації акту мовлення, то дієслово *казати* поет рідко використовує в такому значенні. Воно найчастіше зустрічається з префіксом *с-* на означення короткої тривалості, доконаності. Ні слово *сказати*, ні синонім *говорити* не вносять до контексту будь-яких стилістичних відтінків: «*Говорять* люди: Промені снажливі, Протявши всесвіту предвічну даль, Об кригу вдарились потоком Назад до сонця в захваті течуть...» [2, с. 100]; «Тепер просохнем, тепло до Павла *Сказав* Гаврило, сівши під кущами» [4, с. 98]; «Хто *сказав*, що жінка слабша стать?» [4, с. 55]; «Бери – *сказала* мати, – й поспішай, З неволі рідний визволяти край!» [4, с. 55]; «Павло *сказав*: «Чи пан, а чи пропав, – Кріпімось друзі!» [4, с. 81]; «Павло *сказав* – як вузол зав'язав!» [4, с. 84].

Улюбленим словом поета виступає синонім *мовити*. Це слово використовується з різними префіксами, кожний з яких надає йому нового значення або відбиває різні моменти мовлення, а саме: закінчення дії – *промовив*. «Павло *промовив* подорожі гасло» [4, с. 107].

У творах усіх поетичних жанрів Яр Славутич часто користується словом *мовити* без будь-яких стилістичних відтінків.

Виступаючи як абсолютний синонім до дієслова *казати*, дієслово *мовити* у безпрефіксній формі вживається для індивідуалізації мови персонажів, а в авторській мові – для уникнення повторення: «Гадаю годі!» – *мовить* Жан і Джон *говорить*: «Годі» [2, с. 22]; «Поетом бувши, кріпнув чередник, Щоб давній рід, як *мовив* дід, не зник» [4, с. 66]; «Тепер отямся й не читай Олеся» – Вона з любов'ю *мовила* мені» [4, с. 92]; «Не буде пізно навіть у четвер... Завзято *мовив* лагідний херсонець» [4, с. 121]; «Павло вихросто *мовив* як поет» [4, с. 126].

У творах як у позитивному, так і в негативному значенні часто виступає архаїзм *ректи*. При позитивній характеристиці він може використовуватися для підкреслення урочистості або як засіб індивідуалізації мови персонажів, також для іронічної характеристики персонажів як при описі сучасних авторові подій, так і в творах легендарного характеру. «Прости їм, Боже, як вони Неправду чесними вустами *Рекли* в обладі сатани» [1, с. 63]; «Твою палку, нескорену любов Бере облагою Pacific Grove, І ти *речеш*: – хвилино, зупинися!» [3, с. 44]; «Ще пару днів і вирине Висунь (Яку *рекли* і звали полустанком) Із моря нив, достояних красунь, Що заціпили перед повним ранком. Готові сонцю *проректи*» [4, с. 51]; «*Ректи* відважно істини історій» [4, с. 91]; «Я добре знав тоді, кому печалі *Рекли* скорботно в невідмітні далі» [4, с. 92]; «*Рече* легенда...» [4, с. 98].

Щодо слова *гуторити*, то воно характеризує спокійну невимушену розмову кількох осіб, тема якої не викликає особливого хвилювання й не відзначається важливістю, наприклад: «Діди *гуторять*» [2, с. 35]; «Меткий пливов, бувало він *гуторив* Не ніч, не дві з молодшими» [2, с. 87]; «Колись так слухав, як один дідусь Байки *гуторив* про Куявську Русь» [2, с. 95]; «Державний дух своє народне тіло, Яке не зносить навісних тенет, Кріпить буттям, щоб завжди молоділо (Таке *гуторив* не один поет!)» [2, с. 120].

Для передачі думки героя з відтінком урочистості Яр Славутич вживає слово *висловлюватись*. Воно зустрічається досить рідко: «Премудро *висловився* хтось – Чи не Осьмачка, промітний Тодось» [4, с. 68]; «Хотів Григорій *висловити* тугу» [4, с. 129].

На означення докучливо висловлювати своє невдоволення чим-небудь, дорікати комусь, письменник вживає розмовне дієслово *бурчати*: «А я *бурчав*: «Що край. То обичай!» [4, с. 127].

Синонім *твердити* вказує на впевненість людини в тому, що вона говорить, іноді на повторення сказаного, наприклад: «*Твердить* Григорій у лісі на раді» [2, с. 134]; «*Твердять*, загине світ в огні Або в льоду» [2, с. 240]; «А я *тверджу*: – Це потаємна сила» [2, с. 100];

«Павло *твердив*: «Серед Сіямських доль Король – як Будда, Будда мов Король!» [4, с. 120].

Рідковживаним є синонім *дуднити*, що характеризує неясну, невиразну мову героя та підкреслює негативне ставлення автора до нього, наприклад: «*Дуднить* орда... Де спільних нам?» [2, с. 116].

Близько до цього дієслова прилягають контекстуальні лексеми *гоготати* та *гудіти*, які в певних контекстах виступають синонімами до *говорити*, наприклад: «– Гур-ра! Гур-ра! – навкруг *загоготало*...» [1, с. 116]; «...*Гудуть*, наче рвійні вітри над пісками, – І скарга до неба, мов шквал, устає» [1, с. 44].

Контекстуальний синонім *проронити* вживається у значенні стримано, коротко промовити що-небудь (звичайно, після тривалого мовчання), наприклад: «Масний проноза *проронив* на стрічі: «Я дуже жалую, що невідомий хтось на тебе рис...» [1, с. 115].

На означення вимушено, через силу що-небудь сказати вживається дієслово *витиснути*: «...Слабий, півмертвий, півживий суддя, не переслухавши достотно справи, Насилу *витиснув* «All right...» – і підписавсь» [1, с. 116].

Лексему *випалити* Яр Славутич використовує в контексті на означення несподівано і швидко сказати щось: «Він *випалив*: «Що з тебе за козак?!» [4, с. 52].

Розгляд лексичної синоніміки Яра Славутича не може бути повним без урахування авторських образних сполук та фразеологізмів, які викоритсовуються для характеристики понять даного гнізда. Усі фразеологізми та словосполучення у творах Яра Славутича дієслівно-іменникові: «Золоті слова *течуть* із уст...» [4, с. 41]; «*Злетіла правда* з язика...» [4, с. 206]; «*Повів розмову*...» [4, с. 103]; «Тут навіть біс *удався до промов*...» [4, с. 115]; «...І *ринув слів* палкий *струмок*...» [4, с. 116]; «Павло й Гаврило, кинувши довіру, *Дали свободу* гнучим язиком: «Змія захмелена була не в міру» [4, с. 124].

Характеризуючи синоніми, що означають акт мовлення, не можна не згадати про ряд дієслів, що так чи інакше пов'язані з процесом говоріння, але не належать до цього синонімічного ряду. Ось деякі з них: *благати*, *молити*, *божитися*, *каятися*. Їх не можна зарахувати до гнізда з поняттям *говорити* тому, що вони містять в собі окремі значення й об'єднуються в зовсім самостійні синонімічні гнізда.

Синонімічний ряд із словом-показником *кричати*, як правило, показує акт мовлення на вираження емотивного стану мовця. Різноманітним є у поетичних творах Яра Славутича синонімічний ряд,

лексеми якого підкреслюють підсилений тон мовлення. Одні синоніми вживаються з відомим у загальнонародній мові значенням, інші – з відтінками, характерними для слововжитку поета. Основою цього ряду є дієслово *кричати*. Воно найширше й найзагальніше у своєму значенні й використовується для передачі різних моментів мовлення, наприклад: «*Крикнув* гончий: «Собірайсь с вещами!» [3, с. 92]; «А командири, владою бутні, *кричать* нахабно» [2, с. 130]; «Ставай! Шикуйся! – *крикнув* командир» [2, с. 133].

Поєднуючись з афіксами, дієслово *кричати* набуває нових відтінків значення, а саме:

а) *скрикувати* раптово, уривчасто видавати крик: «Хтось третій *скрикнув*, – бо й мені шістнадцять!» [4, с. 52];

б) *викрикувати*, дуже голосно вигукувати, вимовляти що-небудь або раз у раз уривчасто кричати: «– Пароль! Пароль! – *викрикує* юнак» [1, с. 39].

Близьким до поняття стрижневого слова виступає образна лексема *волати* у таких прикладах: «Нас морять до смерти, – *волає* Гліб, – А псам віддають наш тюремний хліб» [1, с. 44]; «Ти *волаєш* вогнем Чорновола і Дзюби» [1, с. 48]; «Юнак *волав* би до свого сконання...» [4, с. 61]; «*Волав* Максим: «Наїжтеся сьогодні» [4, с. 69]; «...Скликай войовничих краян, *Волай* до душі й голови...» [4, с. 27]; «І людські душі, збурені зарані, *Волають*: «Кремлю кров'ю покропи...» [4, с. 74]; «*Волає* край вугілля і пшениць...» [4, с. 136]; «*Кричи, волай*, мала людино!» [4, с. 30].

В останньому прикладі поет використовує ампліфікаційний прийом, вживаючи поруч два дієслова одного синонімічного ряду з метою увиразнення поетичного контексту та точної передачі думки.

До цього синонімічного ряду відносимо також синонім *валувати*, який вказує на невгамовний крик: «Знемігся Богдан, зневірився Хміль: «*Валують* ляхи...» [2, с. 116].

На означення несамовито кричати, лементувати у поезіях Яра Славутича вжито дієслово *ревти*, наприклад: «*Реве* розбій у суздальській крові» [1, с. 26]; «*Ревли* «гур-ра!» Свіньовський і Сканківський» [1, с. 116]; «Чиї ж то голосно, чиї *режуть* несамовито труби?... [3, с. 33]; «Батий *Реве* у жилах кожного москвина» [4, с. 39].

Розмовна лексема *горлати* використовується на означення голосно говорити, кричати або співати на все горло, наприклад: «*Горлав* комбат, хвалив радянську міць...» [2, с. 133]; «Гур-ра!» – *горлав* московський посланець» [4, с. 45]; «– Гур-ра! – *горлав* таємний посланець» [1, с. 116]; «–Вставай! – п'яниця хрипло *загорлав*...» [4, с. 52].

На означення голосно вимовляти, виголошувати які-небудь слова Яр Славутич використовує дієслово *зукати*: «Розкуйся! Окрилься! – *зукає* Гліб» [1, с. 5]; «З'їм тебе!» – *зукає* обрин» [4, с. 11]; «Немов Ярема, звівши меч під хмари, *Зукав*: «Покари москалям, покари!» [4, с. 56].

Синонімічний ряд із словом-показником *кликати*, тобто голосом, жестом просити наблизитися, підійти, обізватися, наприклад: «І жаром червоним *кличе* мене, шепоче: – Кріпися! Туга мине...» [2, с. 8]; «А ти висоти в сонці *покликала* і з темних нетрів радісно росла» [3, с. 45]; «Тепер твоя непогамовна сила Клекоче й *кличе* на тяжкі діла» [2, с. 72]; «І звагу до помсти *кличе* відплата за тьму смертей...» [1, с. 55]; «Голосними *кличе* віками...» [1, с. 57]; «*Кличе, кличе* мечів напора – Відлітають туди щодня!» [1, с. 82]; «О скільки вже разів я *кликав* смерть» [2, с. 218].

Розмовне дієслово *звати* Яр Славутич використовує в контексті разом із домінантою *кликати*: «Тло не бліде *Кличе*: – Додому! – Землі *зовуть*: – на допомогу!..» [1, с. 66]. Вживання ампліфікації свідчить не тільки про намагання автора уникати повторення слів, але й виразніше передати думку.

Дієслово *зукати* у творах Яра Славутича вжито на означення голосно кликати, наприклад: «Метавсь на плетенці, збивавсь на слові, когось *зукав*...» [2, с. 100]; «*Зукавши* дзвінко до любови старту...» [2, с. 102].

Отже, спостереження та аналіз синонімічних рядів на означення акту мовлення показали, що характерною ознакою мовної картини світу Яра Славутича є надання переваги емоційно забарвленим лексемам, самобутнім та оригінальним. Автор уміло вплітає образні одиниці мови в тканину поетичних творів, створюючи неповторний колорит ідіостилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Славутич Яр. Живі смолоскипи / Яр Славутич. – Едмонтон, 1983. – 127 с.
2. Славутич Яр. Завойовники прерій / Яр Славутич. – Едмонтон, 1984. – 128 с.
3. Славутич Яр. Оаза / Яр Славутич. – Едмонтон, 1960. – 63 с.
4. Славутич Яр. Твори : в 5 т. / Яр Славутич. – К. : Дніпро, 1998. – Т. 2. – 330 с.

В статье рассматриваются особенности использования глагольных синонимических рядов, которые обозначают речевой

процесс и выражают языковую картину мира поэта. Акцентируется внимание на эмоциональных лексемах, образованных от стержневых глаголов *говорить-кричать*.

*Щербатюк В. С.,
Рябініна І. М.
(м. Слов'янськ)*

СИНОНІМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОБРАЗУ ДОРОГИ-ШЛЯХУ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Для створення цілісного уявлення про синхронно-діахронні параметри українського поетичного мовлення у ХХ ст. важливим є дослідження мови кожного поета, особливо такого самотнього й неповторного, як Ліна Костенко.

У мовному словнику Ліни Костенко численну групу художніх номінацій складають лексичні синоніми, широке використання яких є однією із суттєвих ознак ідіостилю поетеси.

Стаття присвячена дослідженню лексичних синонімів із семантико-функціонального погляду в поетичних творах Ліни Костенко.

Проблеми лексичної синонімії стали об'єктом дослідження в працях вітчизняних – Л. Булаховського, В. Ващенко, В. Ільїна, Л. Лисиченко, О. Нечитайло, В. Русанівського та ін. – і зарубіжних мовознавців – Ю. Апресяна, С. Бережан, А. Брагіної, Р. Будагова, В. Вілюман, О. Григор'єва, В. Гумбольдта, А. Євгенєвої, В. Звєгінцева, Л. Сиротіної та ін., що репрезентують різні аспекти й погляди на синонімію.

Дослідницький інтерес до вивчення синонімічних одиниць у художніх творах митця слова свідчить, що синонімія є дієвим засобом поповнення словникового запасу української літературної мови завдяки індивідуальній письменницькій майстерності. Вивчення лексичних синонімів на рівні творів художньої літератури дає змогу з'ясувати основні питання синонімії, які на сьогодні залишаються не розв'язаними.

Мова поезій Ліни Костенко в цьому аспекті становить значний науковий інтерес. Завдання статті – з'ясувати особливості семантико-стилістичного функціонування мовносистемних і контекстуальних синонімів у поетичних творах Ліни Костенко на прикладі лексико-семантичного поля *дорога-шлях*.

Одним із визначальних складників загальної моделі світу є образ *дороги-шляху*. У поетичному слововживанні Ліни Костенко ці

назви несуть важливе смислове, функціональне, ідейно-естетичне навантаження.

Використані поетесою іменники – назви шляхів сполучення – включають загальноповживані лексеми: *дорога, шлях, путь, соша, сошейка, траса, магістраль, бруківка, манівці, дорога-безконечниця, колія*.

Досліджуваний синонімічний ряд є номінативним, тобто репрезентований іменниками. Функціонально найактивнішими словами, що називають шляхи сполучення, у поезіях Ліни Костенко є *дорога, шлях, путь*.

Дорога-шлях як природний суходільний простір – постійний образ поетичної мови авторки: „Заводить в село степова *дорога*. Ні краю їй, ні межі. Над нею – тини, перелази, пороги” [7, с. 305]; „Повезли-повезли по *дорогах* трусських осінніх” [7, с. 107]; „Розтерзані снарядами *дороги*, і зойк дротів, й розчахнуті стовпи, – А під колеса, гусениці, ноги чужинцями підмощені снопи” [7, с. 63]; „Мандрівника до воріт провела. До оболоні, до *шляху* в поле” [7, с. 308]; „Коли де-небудь при гостинній хаті росли над *шляхом* яблуні крислаті, ти їв плоди серпневі, та навряд чи думав ти – хто посадив той сад?” [7, с. 302].

Лексему *дорога* використано поетесою один раз в образному словосполученні *дорога-безконечниця*, яке в контексті динамізує думку авторки: „І в’ється вдаль *дорога-безконечниця*” [6, с. 100].

Як простір, призначений для руху, використано синонім *путь*. На відміну від лексем *дорога-шлях*, що найчастіше позначають цей простір відповідно в предметному та функціональному планах, іменник *путь* характеризується відсутністю просторово-предметних параметрів, тому на перший план у його значенні висувається семантика лінії, а точніше, як зазначає Т. В. Радзівська, „відрізка – елемента наївної геометрії” [9, с. 20]. Семантика слова *путь* найбільше розкрита в таких прикладах: „А *путі* кінця нема” [7, с. 271]; „І по зорях знаходять *путь*” [7, с. 171]; „Давно створились ріки повноводні. На картах намальована їх *путь*” [7, с. 60]; „Вештались по вулицях широких, хитрували, здовжуючи *путь*, та боялись навіть ненароком лагідніше глянути, зітхнуть” [7, с. 75].

Розмовне слово *соша (сошейка)* з метатезою фонем епізодично функціонує в тому ж значенні, що й лексеми *дорога-шлях-путь* і виступає як засіб інтимізації. Але на відміну від інших синонімів ряду, воно зустрічається епізодично: „Тяглась розбита корсунська *сошейка*” [3, с. 240]; „Слова ідуть по цій пустелі, по непрокладеній *соші* – на вогник дальньої оселі, в притулок людської душі” [7, с. 138]; „Історія

стоїть біля дороги та й дивиться, хто їде по *соші*” [3, с. 384]. Використавши в одній фразі два синоніми ряду (останній приклад), поетеса прагне до увиразнення думки, уточнення просторової реалії.

На широкий асфальтований шлях, що з’єднує великі міста, важливі об’єкти указує іменник *траса*: „О, древнє місто чорноморських *трас!*” [3, с. 463].

Для відтворення образу страшної *чорнобильської дороги*, де „роса – як смертний піт на травах, на горіхах” [3, с. 544], авторка вдається до метафоричних конструкцій, формуючи в читача чуттєво-емоційні враження: „Малина спіє... І на все, на все лягає пил чорнобильської *траси*. Жоржини на чорнобильській *дорозі* вже другий рік як струшують біду” [3, с. 544].

Синонім *магістраль* Ліна Костенко використовує в значенні широкої вулиці з великим рухом, яка є основною в шляхах сполучення: „Калина міряє коралі а ти летиш по *магістралі*” [3, с. 263]; „В майбутнє підуть *магістралі* а України наче й не було?!” [3, с. 264].

Про дорогу, вимощену камінням, поетеса говорить, використовуючи іменник *бруківка*: „І скло тріщало сухо на *бруківці* під жовчним недобитим ліхтарем” [7, с. 193]; „Коли рушив ти у свою мандрівку, чи знав красу буденних таємниць – чиї то руки виклали *бруківку?*” [7, с. 303].

Семантично вагомою в реалізації поняття *дороги-шляху* є лексема *манівці*, що репрезентує семему „крутий, обхідний шлях”. *Манівці* – це непряма й тому неправдива дорога: „Не дзвени бубонцями, не води *манівцями!*” [5, с. 1].

Образи *дороги-шляху* є семантично місткими: окрім традиційного трактування, лексеми *шлях*, *путь* набувають сем вічного пошуку людини, тісно пов’язаного з внутрішнім світом Душі й Серця: „І неповторність кожної хвилини шукає *шлях* від болю до перлини” [3, с. 273]; „Моя душа звільняється від пут. Їй необхідна нескінчена *путь*. Їй необхідні обрії круті. І – щоб нічого зайвого в *путі*” [7, с. 192].

У мовнопоетичній картині світу Ліни Костенко філософсько-естетичний потенціал образів *дороги*, *шляху*, *путі*, *стежини*, *стежки* розширюється від традиційного уявлення про людське життя до передачі складності, трагічності життєвого шляху: „*Дороги* лежать на твоєму лоні – *шляхи* великі, *стежки* малі, – такі, що по них, як по людській долоні, гадати можна про долю землі” [7, с. 293]; „Щоб як вийти вже на *дорогу*, – не спинятися ні на хвилю, здобувати тяжкі перемоги тільки силою – не зусиллям” [7, с. 13]; „Не спіткнуся на

жодній з *доріг*, не зазнаю в житті образи...” [7, с. 49]; „Вибираєм ми *дорогу*. І вона нас вибира” [2, с. 39]; „Грицько ж, він міряв не тією міркою. В житті шукав *дорогу* не пряму” [6, с. 15]; „А на *шляху* – то прірва, то стіна [5, с. 1]; „Бо хто в *путі* надовго зупинився, на того шаром осідає пил” [7, с. 19]; „Не уникай в *путі* круговороту – хай руки загартуються твої, бо доведеться плавати і проти, і впоперек стрімкої течії” [7, с. 152]; „Тепер ходжу *стежками* і *стежинами* і прокладаю шлях кріз болота” [3, с. 545]; „Пиши своє життя зигзаг ом по *соші*” [3, с. 405];

Іноді слово *дорога* Ліна Костенко використовує для зображення життєвих обставин, пов’язаних зі взаємовідносинами закоханих людей. Трапляється, що істинне кохання приходить досить пізно, „як справжнє диво, котре виникло без причин” [7, с. 47]. Тому в серці – пересторога: „Пізно стрілися наші *дороги*, є на них уже інші сліди” [7, с. 47]. Але лірична героїня Ліни Костенко вірить у серце і волю, у правду очей закоханих, тому знає: „...ти б не спіткнувся ніколи об каміння моїх *доріг*” [7, с. 47].

У поезії „Древлянський триптих” образ *дороги* одухотворено, що підкреслено дієсловом *лоскотати*, яке називає ознаку, властиву людині: „Утоптана *дорога* лоскоче боки мертвих яворів” [3, с. 411].

Лексема *манівці* уособлюється з діяльністю, спрямованою в обхід чого-небудь: „Переступи межу оторопіння. Чи є у тебе час на *манівці*? „ [3, с. 261].

Первісне значення лексеми *колія* „наїжджене заглиблення від коліс на дорозі” [1, с. 441]. Крім того, вона може позначати лінію рейок призначену для руху поїздів, трамваїв тощо. У Ліни Костенко іменник *колія*, вжитий у словосполученні *вести на хибну колію*, набуває семи „напрямок чиеїсь діяльності”, тим самим виступає синонімом до ядерного слова *дорога*: „Ведете суд на хибну колію” [6, с. 15].

У прямому й метафоричному значенні при перенесенні у творах поетеси виявлено високу валентність проаналізованих субстантивів:

а) з прикметниками за різними ознаками: за трудністю („*дорога* і важка, й далека” [3, с. 448]; „*хибна колія*” [6, с. 15]; „*невпинний шлях*” [7, с. 128]; „*смертна дорога*” [3, с. 534]; „*спокійна дорога*” [3, с. 52]; „*гіркі шляхи*” [5, с. 2]); за зовнішніми ознаками („*нові шляхи*” [3, с. 421]; „*шлях тополиний*” [3, с. 315]; „*рівна дорога*” [3, с. 52]); за відстанню („*далека дорога*” [7, с. 257]; „*далекий шлях*” [7, с. 304]);

б) із займенниками з переносним значенням: „*наші дороги*”

[7, с. 47]; „мої дороги” [7, с. 47];

в) з іменниками, що позначають перешкоди, труднощі („спотички *доріг*” [3, с. 315]; „по трудах *путі*” [6, с. 103]); звукові та зовнішні асоціації („шум *доріг*” [3, с. 463]; „колії *дороги*” [3, с. 408]);

г) з дієсловами із значенням „**долання**” („здовжувати *путь*” [7, с. 75]; „відкривати *путь*” [4, с. 20]; „шукати *дорогу*” [6, с. 15]; „прокладати *шлях*” [3, с. 546]); „**довжини**” („в’ється *дорога-безконечниця*” [6, с. 100]; „тяглась *сошейка*” [3, с. 240]); „**втоми**” („падати на *шлях*” [7, с. 135]); „**розташування**” („*шляхи* лежать” [8, с. 49]);

г) із дієприкметниками та дієприкметниковими зворотами за зовнішньою ознакою: „*дороги* розмиті” [3, с. 309]; „*дорога*, золотом прошита” [3, с. 335] тощо.

Синоніми *стежка*, *стежина*, *стежа*, *доріжка*, *плай* (діал.) виступають на позначення вузької пішохідної дороги, протоптаної людьми або звірами чи спеціально зробленої людьми: „Більше їм подобалось, коли ми гралися у фанти і квачі, і з гори *стежками* польовими гнали перед себе обручі” [8, с. 44]; „І *стежка* в село не пряма” [7, с. 305]; „Найкоротша *стежка* туди – проз цвинтар” [3, с. 40]; „Дівча постояло, зітхнуло і на *стежину* завернуло... Йде Марися, спотикається. А *стежина* не кінчається” [7, с. 272]; „Хитаються патлашки уздовж всієї *стежини*, і стомлений лелека спускається на хлів” [3, с. 39].

Авторка часто вдається до нагромадження іменникових форм в одному контексті, що посилює експресивність малюнка: „Ітимеш по *стежині* до Трав’яного Тупика, де *стежка* тоншає, петляє і раптом у траві зника” [7, с. 267].

У творчості Ліни Костенко переважають філософські мотиви. Її хвилює людина та світ, буття в людині, гармонійна єдність людини й природи, ширше – космосу, вписаність людини в космос. Як кожна річ має своє місце у світі, так і людина як частка вселенського космосу в поетеси відчуває своє місце в цьому світі: „Чабанська ватра тліє коло заватри, на довгій палі шелестить стіжок, і бурелом громіздко, мов гекзаметри, лежить у лісі поперек *стежок*. Співає ліс захриплими басами, веде за повід *стежечку* худу. І це вже, певно, зветься небесами, бо я уже над хмарами іду” [3, с. 63]. Образ *стежки* (*стежечки*) в наведеному прикладі і є тією філософською основою, з якої відбувається сходження людини до неба, до істини, і, навпаки, униз, у людське буття.

Часто образ *стежки* розкриває свою контекстуальну сутність через епітети, метафори, інші слова зі зменшено-пестливими

суфіксами, що дозволяють емоційніше виразити думку, яскраво змалювати образ: „Сама від себе ще така далека, немов оце приніс мене лелека та й опустив у мальвах і жоржинах на тих ранкових росяних *стежинах*” [6, с. 28]; „У нього там і зарості ожини, і таємнича ниточка *стежини*, і вулики, і в жолобі водичка, і вплетений у верби живопліт, і хата, як старенька рукавичка, – в ній кіт живе, цвіркун живе і дід” [6, с. 32]. Використані художні засоби надають образу *стежки* піднесено поетичного звучання.

У мовній картині світу Ліни Костенко неабияку роль відіграють діалектизми. У поезії „Гірська пісня” для вразливого змалювання місцевого колориту вжито діалектне слово *плай* – „стежка в горах”: „І той, хто йде на далекому *плайі*, уже не буде таким самотнім” [7, с. 81].

У мові роману у віршах „Маруся Чурай” до традиційних слів на позначення образу *стежки* Ліна Костенко долучає лексему з книжним відтінком *стежа*, яка, незважаючи на прозору семантику, не прижилася ні в літературній мові, ні у фольклорі. Тому не випадково „Великий тлумачний словник сучасної української мови” подає цей іменник із позначкою „рідко” [1, с. 1192]. Авторка використала синонім *стежа* у мові мандрівного дяка: „Що ж, можна спати і на цій *стежі*, якби ж мені не ставили копито на саму грудь ці праведні мужі” [6, с. 108]. Слово *стежа* не тільки набуває книжного звучання, але й надає філософського забарвлення роздумам дяка. Посилують це забарвлення вживані в одному контексті лексеми „праведні мужі”. „на саму грудь” тощо.

При зображенні мальовничої картини природи поетеса використовує синонім *доріжка*: „Внизу лиман лежав у очереті, бичків було в лимані без числа. Але *доріжка*, мощена череп'ям, уже й зеленим мохом поросла...” [3, с. 454].

Отже, у мовнопоетичній картині світу Ліни Костенко широко представлені синоніми образу *дороги*, серед яких найчастотнішими є лексеми *дорога*, *шлях*, *путь*, *стежка*, *стежина*. Виконуючи традиційні функції взаємозаміни, уточнення, емоційно-експресивного забарвлення тексту, проаналізовані синоніми у творах поетеси водночас набувають філософського та психологічного навантаження.

Уважаємо за доцільне в подальших дослідженнях дати системний опис інших синонімічних рядів, що функціонують у поетичних творах Ліни Костенко.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови

[уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.

2. Костенко Л. В. Берестечко : [історичний роман] / Ліна Василівна Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.

3. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Василівна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

4. Костенко Л. В. Вітрила / Ліна Василівна Костенко. – К. : Рад. письменник, 1958. – 95 с.

5. Костенко Л. В. Коротко – як діагноз / Ліна Василівна Костенко // Літературна Україна. – 1993. – № 41. – 14 жовтня. – С. 1–2.

6. Костенко Л. В. Маруся Чурай : [іст. роман у віршах] / Ліна Василівна Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 135 с. (Серія „Романи й повісті”, № 2).

7. Костенко Л. В. Поезії / Ліна Василівна Костенко. – Baltimore-Paris-Toronto : Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка, 1969. – 357 с.

8. Костенко Л. В. Проміння землі / Ліна Василівна Костенко. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ „Молодь”, 1957. – 60 с.

9. Радзівєвська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху / Т. В. Радзівєвська // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 17–26.

В статтє рассматриваются особенности функционирования синонимических единиц, которые создают образ *дороги-шляху* в поэтической речи Лины Костенко.

Півень В. Ф.

(м. Слов'янськ)

МОВНІ ЗНАКИ ПОЕМИ ОЛЕКСАНДРА БЛОКА «ДВНАДЦЯТЬ»

Поетичний доробок видатного російського поета початку ХХ століття Олександра Блока є одним із найбільш досліджуваних. Однак огляд праць, присвячених цьому майстру слова, виявляє очевидну диспропорцію між переважною кількістю літературознавчих і відносно невеликим обсягом мовознавчих досліджень.

У контексті творчості попередників і сучасників спадщину О. Блока вивчали: П. Громов – мовообразність раннього періоду, О. Клінг – структуру поеми «Дванадцять», Д. Максимов – порівняльний аналіз прози і поезії, В. Орлов – революційні ідеали,

М. Долинський – поетичну творчість у контексті мистецтва доби, Н. Сонцева – блукання й пошуки ідеалів у буремний історичний час, Ю. Аненков – передсмертні симптоми прозрінь, Н. Кайдалова – роль його поетичної спадщини для літературного життя Росії др. пол. ХХ ст., Е. Гомберг і Д. Максимова – мовні вираження поетичних ідеалів, П. Єрьомін – відповідність обставин життя мовно-художнім образам поета, В. Сапогов – мовностилістичні колірні локуси, М. Епштейн – знаковість мови поета та ін. І це – лише частка покажчика досліджуваності О. Блока. Проте, брак мовознавчих досліджень з погляду лінгвістичної семіології одного з найвідоміших російських майстрів слова є очевидним і беззаперечним. Ця стаття – спроба часткової компенсації цього пробілу.

Найдоцільніше розглядати мовні знаки поеми „Дванадцять” з позицій білатеральної (двосторонньої) теорії Ф. де Соссюра, який стверджував, що „знак – це союз значення і його носія” [5, с. 27]. Щодо проблеми визначення мовного знака, схиляємось до думки М. Кочергана: повновартісні знакові функції властиві лише слову, а словосполучення, речення й текст варто розглядати як одиниці суперзнакового рівня [5, с. 32].

Вийти на шлях об’єктивного розуміння мотивів семіотичної мовообразності О. Блока можна, розглянувши знаковість крізь призму загальноєвропейської та російської філософської думки XVIII – XIX століть, згідно з якою стверджується, що завдяки успішному поширенню теорії гегелівського діалектичного розвитку історії (запозиченого згодом марксизмом-ленінізмом), склалися сприятливі умови для закріплення позитивістської ідеї невинного соціального прогресу. Так дослідниця публіцистики Л. Андреева Р. Джуліані зауважує: „...в ідеологічній боротьбі „слов’янофілів” і „західників” у Росії ствердилася віра в прогрес, яка дедалі більше набувала рис якоїсь нової „релігії”, ототожнюваної – за висловом Є. Золли – з „тупими гаслами (...) – Прогрес, Громадськість, Громадськість, Прогрес” [4, с. 45]. Однак, це елементи віри попередників. Для продуктивнішого аналізу мовної знаковості поеми „Дванадцять” з погляду мовної сигматики й семантики важливо торкнутися питання безпосереднього становлення свідомості поета напередодні т.зв. „пролетарської революції”.

Відомо, що друге покоління символістів (В. Іванов, А. Бєлий, О. Блок) виховувалося здебільшого на християнських ідеях В. Соловйова. Співець „прекрасної дами” не міг не знати принципової позиції філософа щодо бачення ним ролі його народу в подальшому розвитку історії людства: Візантія зрадила Христову мораль, а

відповідальна її спадкоємиця – Росія є „єдиною християнською країною, де національна держава безумовно стверджує свій виключний абсолютизм, роблячи зі церкви атрибут національності...” [11, с. 649]. Інший впливовий мислитель – М. Бердяєв, будучи послідовним противником більшовизму, також схилився до ідеї російського месіанізму (через апокаліптичне зруйнування старого світу – до суспільства правди і справедливості): „...Не уникнення історії і не усвідомлення мізерності людської культури породжує жадобу її кінця. Її породжує революційне невдоволення всім суцям і жадання кінцевого й радикального перетворення світу. Есхатологія Бердяєва не є відкидання історії, а її завершення” [13, с. 406].

Поза всяким сумнівом, на О. Блока справили вплив ідеї Ф. Достоевського. М. Бердяєв нагадує у чому полягають головні риси одного із його центральних його персонажів – Великого Інквізитора: „...відкидання свободи заради щастя людей, Бога заради людства” (...) Демонічну жорстокість революційного соціалізму я вбачаю передусім у тому, що ця нова віра вважає можливим і необхідним для щастя тисяч одного зробити нещасним, навіть знищити, перетворити в засіб” [1, с. 148]. І, як не дивно, О. Блок як носій симбіозної свідомості месіаніста-революціонера схилився таки до лукаво-популістських гасел більшовиків.

Учені-мовознавці схилиються до того, що жодний мовний знак не може бути ні абсолютно вмотивованим, ні абсолютно довільним [5, с. 28], тому наступне виокремлення знаків блоківського поетичного мовлення та їх значення матимуть певні ознаки суб'єктивізму й відносності.

У поемі, що здебільшого рясніє розмовною лексикою вулиці, знаходимо такі «християнські» лексеми, що з погляду мовної семіології правомірно розглядати як лінгвістичні знаки у відношеннях знак – референт (поняття і предмет), позначувальне (позначення) й позначуване (значення): *Матушка Заступниця* – Пресвята Богородиця (1), *крест* – універсальний знак-символ жертвовного викуплення гріхів людства Месією (3), *поп* – посередник між паствою і Богом (1), *Святая Русь* – благословенна Творцем Небесним земля (1), *Господь* – небесний покровитель християн (1), *грех* – порушення Божих заповідей (1), *Спас* – Ісус Христос (1), *іконостас* – у православному храмі дерев'яна стіна з декількома рядами ікон (1), *святое имя* – імення Боже (1), *Исус Христос* – Спаситель як посланець Божий (1). Як видно, план мовного вираження (позначувальне) є в тексті лінійним і дискретним (роздільним, перервним, залежним від авторської волі), а план змісту (позначуване) – має кумулятивний

характер, тобто характеризується глобальністю, позачасовістю, сталістю. Оперування цими та подібними знаковими одиницями як у попередніх творах, так і в поемі „Дванадцять”, вибудовує у читацькому сприйманні певну ідеологічну модель, суголосну теософським ідеям В. Соловйова. Аналізуючи образність поета в поемі «Скіфи», Е. Циховська підкреслює: «...О. Блок пропонує суб'єктивну концепцію світу, протиставляючи Захід і Схід в соціальному і культурному планах, буржуазну Європу і революційну Росію, котра втілює, на його думку, ідею розумної світобудови, перетворення життя й духовного відродження людини» [14, с. 47]. Відповідь на запитання: які чинники свідомості спонукали поета – співця «неземного ідеалу» – різко заступити естетичні позиції символізму (з його чуттєво-інтелектуальним наповненням) абсурдними ідеями більшовизму, спрямованими на комунізацію світу грубими силовими методами, напевно, полягає саме у площині *віри* російського патріота О. Блока в месіанське призначення Росії та її народу, який, за усталеним міфом, не піддавався розумінню. Цей міф на суперзнаковому рівні в поезії сформулював ще

Ф. Тютчев: *Умом Россию не понять, / Аршином общим не измерить: / У ней особенная стать – / В Россию можно только верить.* Російський учений С. Небольсін, підкреслюючи особливу роль поета в жовтневих подіях, стверджує, що в поемі «Дванадцять» О. Блок не тільки приймає т. зв. пролетарську революцію, а й «напучує й благословляє червоноармійський патруль – дванадцять апостолів майбутнього, котрі йдуть крізь темряву до світла» [7, с. 11]. Отже, у прагматичному знаковому аспекті у відношеннях знак – знак, поет у той час ототожнював лексеми-позначення **Росія = революція** (не тільки внутрішня, а й «світова пожежа») = **благо** (як наслідок, омріяна мета) = **гармонія**. Як зауважувала Н. Сонцева, ще з ранніх літ «Блок-символіст, долаючи романтичний індивідуалізм, прагнув всезагальної гармонії й слов'янофільської соборності» [10, с. 67], але для цього, на його думку, був необхідний потужний стихійний перелом...

На суперзнаковому рівні виявляється контекстуальне мовно-семіотичне утворення – „Росія-спасителька”, яка заради майбутнього всезагального блага (!) може собі дозволити різноманітні форми насильства: кривавий терор проти громадян своєї ж держави (т.зв. „класових ворогів”), пограбування й масові вбивства, штучні голодомори й т. ін., за що Бог, їй (як Месії-Спасительці, що чинить з Його волі) відпустить усі гріхи. Виконавцями Божої волі є дванадцять апостолів революційної ідеї, які обіцяють роздмухати «світову

пожежу». Не випадково розпочинається заметіль як передвісниця апокаліпсису. Розростається стихія пристрастей. Міське буття набуває характеру стихійності: *лихач несеся вскач* (знак нестримності подій). Перспектива героїв – у свободі порушувати Христові заповіді, а саме – вбивати й блудити (*Свобода, свобода, / Эх без креста! / Тра-та-та! Свобода, свобода, / Эх, эх, без креста! Катька с Ванькой занята*), трансформується в стихію вседозволеності («*Пальнем-ка пулей в Святую Русь – / В кондовую, / В избяную, / В толстозадую!*»).

Отже, окрім контекстуального, виділяємо ще декілька знакових блоків: 1) патруль; 2) старий світ; 3) Петруха-вбивця; 4) стихія гульби; 5) Христос на чолі патруля.

М. Кочерган зазначає, що „значення і значеннєвість можна встановити, коли він (знак) буде розглянутий у знаковій ситуації (...): знак – референт (поняття і предмет), знак – знак і знак – людина” [5, с. 27]. Знак „Патруль” є референтом наступних значеннєвих одиниць: *винтовок черные ремни, в зубах – цыгарка, примят картуз; революционный шаг; вперед, рабочий народ; ко всему готовы, ничего не жаль; державный шаг.* „Старий світ” – *скользит; буржуй на перекрестке в воротник упрятал нос; писатель-вития; поп довгопольй; барыня в каракуле; пес голодный ковыляет позади.* „Петруха-вбивця” – *рваное пальтишко; нож; австрийское ружье; буйна голова; взводи курок; трах-тарарах; у бедного убийцы не видать совсем лица; згубил згоряча; опять повеселел – позабавится не грех.* „Стихія гульби” – *злоба, грустная злоба кипит в груди; черная злоба, святая злоба; свобода без креста; снег крутит, лихач кричит, Ванька с Катькою летит; эх, поблуди; несеся вскач; орет лихач; запирайте этажи, нынче будут грабежи; отмыкайте погреба – гуляет нынче голытьба; горе-горькое; скука скучная, смертная; уж я ножичком полосну; выпью кровушку.* «Христос на чолі патруля» – *мерный шаг; кто еще там; это ветер с красным флагом разыгрался впереди; кто там машет красным флагом; эй, товарищ, будет худо, выходи, стрелять начнем; трах-тах-тах; и за вьюгой невидим, и от пули неврeдим, нежной поступью надвьюжной, снежной россыпью жемчужной, в белом венчике из роз – впереди – Иисус Христос.*

Ключовим словосполученням, що виражає значеннєвість контекстуального суперзнака „Росія-спасителька”, є *свобода без креста*; „Патруль” – *ко всему готовы*; „Старий світ” – *голодный пес*; „Петруха-вбивця” – *буйна голова*; „Стихія гульби” – *свобода без креста*; «Христос на чолі патруля» (алогізм) – *впереди* – *Иисус Христос*.

Всі шість знакових локусів із відповідною значеннєвістю мають ознаки асиметричного дуалізму й амбівалентності: семантика суперзнака „Росія-спасителька” абстрагована від знака-референта, поняття „месіанізм” (від „Месія”) несумісне зі „свободою без хреста”. Вмотивованість цього мовного знака апелює до історичних фактів злочинного виявлення більшовиками такої свободи. „Патруль” – без моралі й готовий на все заради роздмухування світового „пожара”; суперечливість – між загальноприйнятим призначенням патрульної служби (підтримувати порядок, убезпечувати громадян від будь-яких інцидентів) і тим, що він нічим не відрізняється від звичайних бандитів, яким *ничего не жаль*. Знак „Старий світ” має неточне авторське вираження: метафоричний пес не так голодний, як переляканий, спантеличений, розгублений. „Петруха-вбивця”, ніби списаний поетом з життя: буйноголовість – типова риса бездумного представника суспільного дна: спочатку стреляти, потім думати і зрештою виправдати вбивство людини тим, що подібну „забаву” допускає світова революція. „Стихія гульби” мотивується образом світової завірюхи, як апокаліптичного явища, в якому аморальні типи дають волю найнижчим інстинктам... Тут – найменший ступінь абстрагованості мовного знаку і репрезентованого ним змісту.

Плутанина в свідомості автора відбивається й у творі. Христос із червоним прапором, як зауважує Н. Сонцева, «уособлює не тільки віру Блока у святість завдань революції, не тільки виправдання ним «святої злоби» революційного народу, але й ідею викуплення Христом чергового кривавого гріха людей, та ідею прощення, й надію на те, що ті, хто вбивав, усе ж таки приймуть Його заповіді, прийдуть до ідеалів любові, рівності й братерства... Патрулю ніби належить пройти шлях апостола Петра» [10, с. 85]. У мовному вираженні цього знака (*впереді Исус Христос*) смисловий наголос робиться на слові *впереді*, і з цієї причини його авторська невмотивованість стає очевидною. Окрім цього, відповідний текстовий локус має наявні ознаки гробіанської літератури – свідоме огрублення лексики й семантики на догоду провідній ідеї, заангажованість автора. На це реагує дослідниця Н. Сонцева: «Б. Зайцев побачив у ній нігілізм, а образ Христа, за його думкою, введено «всує»; М. Волошин, прочитавши фінальні епізоди як розстріл Христа, вирішив, що поема написана проти більшовиків. До такого ж висновку схилився й С. Маковський, К. Мочульський, побачивши в образі Христа тему подолання суперечностей чорної і білої Росії, гармонійного їх об’єднання. В. Жирмунський визначив головну тему – спасіння душі не тільки Петрухи та його одинадцятьох товаришів, а й усієї *розбійної*

(вид. – В. П.) Росії. М. Прішвін в образі Христа побачив самого Блока, готового, як Христос, прийняти на себе гріх усіх убивць...» [10, с. 87].

Поставивши Христа з багряним прапором на чолі вуличного патруля, Блок не міг навіть припускати, що „червоний” „лідер світового пролетаріату” В. Ульянов-Бланк (Ленін), котрий декларував намір побудови найгуманнішого суспільства, на спротив служителів церкви більшовицькому розграбуванню храмового майна (м. Шуя) в 1922 році наказував: «...Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать» [6, с. 6].

Хіба міг колишній мрійник-символіст, витончений естет, шанувальник музики, малярства й театру О. Блок, який творив під знаком «жіночої душі», припустити що носії „високої моралі” й «нових прогресивних ідей гуманізму», на чолі з автором «теорії класової ненависті», до яких він довірливо схилився, планомірно знищать «цілий клас хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали куркулями» [8, с. 548], а затим і найсвідомішу й найталановитішу інтелігенцію [8, с. 553–554], спланують і реалізують штучні голодомори [8, с. 549–552], де в муках поляжуть понад 10 млн. українців, що неоглядні простори Соловків, Мордовії, Уралу, Сибіру й Далекого Сходу покриються таборами для незгодних із політикою «будівників комунізму»? На схилі життя, як зазначала дослідниця, поет зазнав болючого розчарування, побачивши істинне обличчя більшовизму. За декілька місяців до смерті Блок занотував у щоденнику: «...воша перемогла весь світ, і це dokonаний факт, і все тепер змінюватиметься лише в інший бік, а не в той, заради чого ми жили, сподівались і любили» [10, с. 87].

Отже, розглянуті мовні знаки є своєрідними віхами, за якими унаочнюється не тільки хибний шлях розвитку свідомості російського інтелігента О. Блока, але й потужний, глибоко вкорінений в масах мотиваційний чинник – російський месіанізм, брутально втілений в життя більшовиками за сприятливих історичних обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность / сост. и коммент. В. В Сапова / Н. А. Бердяев. – М. : Канон +, 1999. – 464 с. – (История философии в памятниках).
2. Бердяев Н. А. Самопознание: Опыт философской автобиографии / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 448 с.

3. Гельо Т. Д. Російський символіст на горах київських: Сторінки життя О. Блока / Т. Д. Гельо // Всесвітня література та культура. – 2006. – № 1. – С. 28–30.
4. Джулиани Р. Октябрська революція глазами Леонида Андреева (Публицистика 1917–1919 гг.) / Джулиани Рита // Язык и культура : Четвертая междунар. конф. : материалы (часть 3). – ИМО КУ им. Тараса Шевченко, ИУЯ НАН Украины. – К., 1996. – С. 44–46.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 288 с.
6. Лист Леніна до В. Молотова, для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. з приводу репресій щодо духовенства і пограбування церкви. Строго секретно // Нація і держава. – № 27 (295), 7 липня 2009 р. – С. 6.
7. Небольсин С. А. Об Александре Блоке / С. А. Небольсин // Блок А.: Стихотворения. Поэмы : книга для чтения с комментарием. – М. : Русский язык, 1983. – С. 5–12.
8. Новий довідник: Історія України. – К. : ТОВ «КАЗКА», 2006. – 736 с.
9. Панов Е. Н. Знаки, символи, языки / Е. Н. Панов. – М. : Знание, 1980. – 192 с.
10. Солнцева Н. М. А. А. Блок (1880–1921). Творческий путь / Н. М. Солнцева // Русская литература XIX – XX веков : в 2 т. / сост. и науч. ред. Б. С. Бугров, М. М. Голубков. – 2-е изд. доп. и перераб. – М. : Аспект Пресс, 2000. – Т. 2 : Русская литература XX века. Литературоведческий словарь. Учебное пособие для поступающих в МГУ им. Ломоносова. – С. 67–88.
11. Соловьев В. С. Русская идея / В. С. Соловьев // Соловьев В. С. Спор о справедливости : сочинения. – М. : ЗАО ЭКСМО-Пресс, Харьков : Фолио, 1999. – С. 622–649.
12. Тищенко К. М. Лінгвістичний знак як єдність знаків мови і мовлення / К. М. Тищенко // Мовознавство. – 1980. – № 1. – С. 53–59.
13. Федотов Г. П. Бердяев-мыслитель / Г. П. Федотов // Бердяев Н. А. Самопознание: Опыт философской автобиографии. – М. : Книга, 1991. – С. 395–408.
14. Циховская Э. Д. Национальные историософские мифы в украинской и русской литературе начала XX в.: «эллинский комплекс» Е. Маланюка и «скифство» А. Блока / Э. Д. Циховская // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2007. – № 2 (14). – С. 43–48.

В статье рассматриваются лингвистические особенности языковых знаков популярной поэмы Александра Блока „Двенадцать” з точки зрения современного понимания событий т. н. „пролетарской революции”, которая принесла нашему народу неисчислимые беды и лишения.

*Сбітнєва І. М.
(м. Слов'янськ)*

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ПЕРЕКЛАДАХ БІБЛІЇ І. ОГІЄНКА ТА І. ХОМЕНКА

Переклади біблійних книг українською мовою І. Огієнка, І. Хоменка та таких діячів культури, як М. Шашкевич, П. Морачевський, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, І. Пулюй, О. Бачинський, Я. Левицький та ін. становлять значний інтерес для багатьох мовознавців. Так, М. Лесюк у статті “Мова і стиль українських перекладів Книги Псалмів” зазначає, що українські переклади Псалмів надзвичайно багаті на синоніміку, і пояснюється це тим, що майже всі вірші Псалмів побудовані на паралелізмі, що є найяскравішою поетичною рисою Святого Письма. Автор зауважує, що В. Дзьоба, І. Огієнко та І. Хоменко намагалися наблизити біблійний текст до українського читача і надати йому українського національно-етнічного колориту, тому наявність у перекладах таких лексем на позначення назв українських музичних інструментів, як *бандура, дуда, трембіта, цимбали, бубон, сопілка* тощо стає цілком виправданою. За дослідженням М. Лесюка, українські біблійні тексти І. Огієнка та І. Хоменка багаті на власне українські лексеми, які вдало підбрані для перекладу грецького чи гебрейського оригіналу. Так, в І. Огієнка є цілий ряд вишуканих власне українських віддієслівних іменників: 1) іменники на *-ння*: *жадання, благання, шептання, тиняння* та ін.; 2) іменники з нульовим суфіксом, що утворені переважно від префіксальних дієслівних основ: *пострах, переступ, посміх, утиск* та ін.; 3) віддієслівні іменники, утворені за іншими моделями: *твориво рук, приходьки, зойк убогих, наруга, поголоски* тощо; 4) композити з віддієслівним компонентом: *злоріки, злочинство, доброчинець, лжемовці* та ін. У перекладі І. Хоменка теж є аналогічного типу лексеми: *лиходій, засідка, бідак, бідолаха, глум, приходень* тощо [3, с. 134–135].

В українській мові спостерігається варіантність мовних одиниць щодо належності їх до певного мовного рівня (напр.: варіанти фонем,

морфем, слів, словосполучень, фразеологізмів, речень тощо). Так, Т. Мороз у науковій розвідці “Переклади Біблії українською мовою: текстова варіантність на синтаксичному рівні” акцентує увагу на тому, що зразком текстової варіантності може служити використання синонімічних відповідників – іменника *безвіддя*, якому надає перевагу П. Куліш, та словосполучення *місце безвідне*, що його вживають П. Морачевський та І. Огієнко. Вона приходить до висновку, що синтаксично-словотвірна варіантність у різних контекстах перекладів не впливає на відтворення тотожності значення. Дослідниця зазначає, що в основі текстової варіантності може бути й синонімія слова та фразеологічного сполучення, особливо, якщо таким словом виявляється церковнослов’янізм, напр.: *уповати на Бога* (у П. Морачевського, П. Куліша) – *покладати надію на Бога* (в І. Огієнка). Так, проаналізувавши семантику дієслова *уповати* і фразеологічного сполучення *покладати надію*, Т. Мороз робить висновок, що ці значення є тотожними, а варіантність – еквівалентною. До того ж, у лексичному значенні дієслова *уповати* є такі приховані семи, яких немає у фразеологічному сполученні, тому у варіантності контекстів цих перекладів спостерігається певна семантична невідповідність. Але якщо ж варіантність такого типу стосується слів та фразеологічних сполучень з однаковою стилістичною природою, то вона не порушує семантичної наповненості тексту (*тужити – вдаватись у тугу*) тощо [4, с. 251–253].

Розглянуті мовознавчі студії підкреслюють *актуальність* поглибленого аналізу українських перекладів Святого Письма ХХ ст. *Мета* статті: дослідити особливості антонімічного складу українських перекладів Біблії, оскільки саме цей пласт лексики є наскрізним у біблійних текстах і малодослідженим. Поставлена мета зумовлює розв’язання таких *завдань*: 1) проаналізувати антонімічні пари іменників, використані І. Огієнком та І. Хоменком у співвідносних біблійних контекстах; 2) з’ясувати причини тотожності й розбіжності у виборі лексичних одиниць у текстах українських перекладів Біблії ХХ ст.

Як відомо, предмети, явища, дії і процеси характеризуються протилежними за своєю визначальною сутністю якісно-кількісними, просторовими і часовими вимірами. У свідомості носіїв мови фіксуються і набувають лексичного вираження відповідно до усталених суспільних норм позитивні й негативні якісні характеристики людей і предметів, які їх оточують, протилежні за своєю сутністю параметричні ознаки простору і часу, інтенсивності

дій і процесів тощо. Виражаючи реальні властивості позначуваних ними предметів і явищ, антоніми відображають крайні протилежності у межах одних і тих самих сутностей [7, с. 149]. Так, в україномовних текстах Святого Письма ХХ ст. в антонімічних парах знаходяться такі найбільші лексико-граматичні класи слів, як *іменники*, *прикметники* та *дієслова*.

У статті піддаються аналізу ті антонімічні пари іменників, які найчастіше вживаються в українських перекладах Біблії І. Огієнка та І. Хоменка. Ми виокремили такі пари антилексем: *небо – земля*, *колода – заскалка (скалка)*, *ближній – ворог*, *день – ніч*, *темнота – світло*, *рака – дурень*, *хліб – камінь*, *риба – гадина*, *камінь – пісок*, *милість – жертва*, *тіло – душа*, *огонь – вода*, *жорстокосердя – милосердя*, *віра – сумнів* тощо.

Так, в українських текстах Біблії ХХ ст. зустрічаємо таку антонімічну пару іменників, як *небо – земля*:

Контекст із перекладу П. Куліша	Контекст із перекладу І. Огієнка	Контекст із перекладу І. Хоменка
<i>небо – земля</i>	<i>небо – земля</i>	<i>небо – земля</i>
“...Доки перейде небо й земля, одна йота, або одна титла не перейде з закону, аж поки все станеть ся” (Мт. 5: 18)	“...Доки небо й земля не минеться, – ані йота єдина, ані жаден значок із Закону не минеться, аж поки не збудеться все” (Мт. 5: 18)	“...Доки перейде небо й земля, ні одна йота, ні одна риска з закону не перейде, поки все не здійсниться” (Мт. 5: 18)

З наведених прикладів аналізованого контексту видно, що перекладачі вдаються до однакових лексичних одиниць, які належать до семантичного класу антонімів, між якими діють відношення, що ґрунтуються на комплементарній протилежності [7, с. 149]. Це, у свою чергу, звужує лексичний набір одиниць, якими могли б користуватися перекладачі, оскільки ця пара слів не характеризується ніякими проміжними лексемами зі значенням ступенів або градацій вияву відповідних ознак. У “Великому тлумачному словнику СУМ” зафіксовано, що іменник *небо* має такі два значення – 1) “видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі шатра; 2) за релігійними уявленнями – місцеперебування Бога, ангелів, святих; потойбічний світ, рай” [2, с. 747]. Антилексема *земля* має сім значень, два з яких – 1) “третья від Сонця велика планета, яка обертається навколо своєї осі та навколо Сонця. // Місце життя і діяльності людей; 2) верхній шар земної кори. // розм. Земляна поверхня, площина, по якій ходять” [2,

с. 457]. У словнику зазначається, що обидві лексеми належать до стилістично нейтральних слів (лексема *земля* також може належати і до розмовної лексики), а це дозволяє зробити висновок, що порівняно з перекладом Біблії XIX ст. (Біблія в перекладі П. Куліша), переклади Святого Письма XX ст. не порушують традиції українсько-перекладацької справи і тим самим сприяють розумінню текстів біблійних книг кожним читачем, незважаючи на його освітній рівень. Крім того, антилексеми *небо – земля* є власне антонімами в лексичному складі української мови.

Антонімічна пара лексем *тіло – душа* є центральною на сторінках Святого Письма, оскільки в духовному світі йде постійне протистояння душі і тіла. Саме тому ця пара іменників не зазнала лексичних змін у перекладах XX ст.:

Контекст із перекладу П. Куліша	Контекст із перекладу І. Огієнка	Контекст із перекладу І. Хоменка
<i>тіло – душа</i>	<i>тіло – душа</i>	<i>тіло – душа</i>
“І не лякайтесь тих, що вбивають тіло, душі ж не здоліють убити” (Мт. 10: 28)	“І не лякайтесь тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може” (Мт. 10: 28)	“Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть” (Мт. 10: 28)

Антонімічна пара іменників *тіло – душа* належить до семантичного класу антонімів і також ґрунтується на відношеннях комплементарної протилежності. Лексема *тіло* має шість значень, одне з яких – “організм людини або тварини в цілому з його зовнішніми і внутрішніми проявами. // *тільки одн.* умовна назва матеріальної оболонки людини як протилежності її духовному, психічному світові” [2, с. 1454]. Антилексема *душа* належить до багатозначних слів, і одне з її значень – “внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями. // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини” [2, с. 333]. Згідно зі словником антилексеми *тіло* і *душа* належать до стилістично нейтральної лексики, що не ускладнює розуміння текстів Біблії. Однаковість у виборі лексичних одиниць вказує на сталість лексем, які є домінуючими поняттями в біблійних текстах.

Антонімічна пара *ближній – ворог* є наскрізною в текстах Святого Письма, тому і не зазнала лексичних змін:

Контекст із перекладу П. Куліша	Контекст із перекладу І. Огієнка	Контекст із перекладу І. Хоменка
<i>ближній – ворог</i>	<i>ближній – ворог</i>	<i>ближній – ворог</i>
“...Люби ближнього твого, й ненавидь ворога твого” (Мт. 5: 43)	“...Люби свого ближнього, і ненавидь свого ворога” (Мт. 5: 43)	“...Люби ближнього свого й ненавидь ворога свого” (Мт. 5: 43)

Наведені приклади ілюструють однаковий набір лексичних одиниць у всіх перекладачів. Аналізована пара антилексем складається із субстантивованого прикметника (*ближній*) та власне іменника (*ворог*). Антонімічна пара *ближній – ворог* належить до семантичного класу антонімів, відношення між якими ґрунтуються на контрарній протилеженості. Зауважимо, що лексема *ближній* внаслідок процесу номіналізації набула істотних ознак іменника. Так, у тлумачному словнику зазначається, що лексема *ближній* має декілька значень, одне з яких – “у знач. ім., заст. про всяку людину стосовно до іншої” [2, с. 87]. Іменник *ворог* належить до стилістично нейтральної лексики і до багатозначних слів, і одне з його значень – “той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник” [2, с. 202]. Отже, розглянута антонімічна пара іменників свідчить про продовження традиції вживання окремої архаїчної лексики, яка закріпилась у свідомості багатьох поколінь, тому не перешкоджає розумінню змісту Біблії.

Антонімічна пара іменників (*с*)заскалка – колода в тих самих біблійних контекстах різних перекладачів зазнала лексичної варіантності вияву лексем:

Контекст із перекладу П. Куліша	Контекст із перекладу І. Огієнка	Контекст із перекладу І. Хоменка
<i>порошина – поліно</i>	<i>заскалка – колода</i>	<i>скалка – колода</i>
“...Дай я вийму порошину тобі з ока, а он у тебе самого поліно в оці?” (Мт. 7: 4)	“...Давай вийму я заскалку з ока твого, коли он колода у власному оці?” (Мт. 7: 4)	“...Дай, хай вийму скалку в тебе з ока, а он же колода в твоїм оці? (Мт. 7: 4)

Так, у І. Огієнка ми маємо пару антилексем *заскалка – колода*, а у І. Хоменка – *скалка – колода*. Обидва слова належать до семантичного класу антонімів, відношення між якими базуються на комплементарній протилеженості. Лексема *заскалка* належить до діалектної лексики й означає – “скабка (тонка, гостра трісочка,

гострий осколок металу, скла та ін., які застряли у шкірі, в тілі; скалка) або *скіпка* (невелика тонка пластинка, відколота, відрубана від деревини вздовж по волокнах. // Те саме, що тріска. // Тонкий, гострий шматочок тріски, який потрапив під шкіру; скалка)” [2, с. 421]. Лексема *скалка*, використана І. Хоменком, належить до стилістично нейтральної лексики і має десять значень, два з яких – 1) “відколотий, відбитий шматок чого-небудь твердого; осколок; 2) тонка, гостра трісочка, гострий відламок металу, скла і т. ін., які застряли у шкірі, тілі; скабка” [2, с. 1327]. У свою чергу, антилексема *колода* належить до стилістично нейтральної лексики і до слів-омонімів, і одне з її значень – “стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля. // Обрубок товстої деревини, пристосований для різних потреб (у селянських господарствах, на кустарних промислах і т. ін.)” [2, с. 555].

У контексті П. Куліша маємо іншу антонімічну пару: *порошина* – *поліно*, яка також належить до семантичного класу антонімів, і зв’язок між словами ґрунтується на комплементарній протилежності. Іменник *порошина* є стилістично нейтральним словом і має таке значення – “найдрібніша частка порошу; пилина. // Найдрібніша часточка чого-небудь. // Найменша кількість чого-небудь; крихта” [2, с. 1072]. Лексема *поліно* також належить до міжстильової лексики і означає “цілу або розрубану вповдовж частину стовбура дерева, що призначається на паливо” [2, с. 1034].

Отже, лінгвістичний аналіз антонімічних пар слів дозволяє зробити такий висновок: у біблійних текстах ХХ ст. окрім стилістично нейтральної лексики (*колода*), маємо і діалектну (лексема *заскалка* в І. Огієнка), що, на нашу думку, частково ускладнює розуміння тексту Біблії для пересічного читача і тим самим наближає його до рівня освічених людей, що знаються на лексичному складі української мови. Але наявність у перекладі І. Хоменка антонімічної пари *скалка* – *колода*, де обидва слова належать до стилістично нейтральної лексики, не перешкоджає розумінню тексту Святого Письма. З’ясовано, що різниця у виборі тої чи тої лексичної одиниці зумовлена індивідуально-авторським баченням сутності зображуваного та мовним чуттям кожного з перекладачів.

В українських перекладах Святого Письма спостерігається наявність антонімічних пар слів, що належать до розмовної лексики з певним стилістичним забарвленням: *рака* – *дурний*:

Контекст із перекладу П. Куліша	Контекст із перекладу І. Огієнка	Контекст із перекладу І. Хоменка
<i>рака – дурень</i>	<i>рака – дурний</i>	<i>нікчема – дурень</i>
“...А хто скаже на брата свого: Рака, на того буде громадський суд; хто ж скаже: дурню, на того буде огонь пекельний” (Мт. 5: 22)	“...А хто скаже на брата свого: “рака”, підпадає верховному судові, а хто скаже “дурний”, підпадає геєнні огненній” (Мт. 5: 22)	“...Хто ж скаже братові: Нікчема! – той підпаде Верховному Судові! А хто скаже: Дурень! – той підпадає під вогонь пекельний” (Мт. 5: 22)

Так, у перекладі І. Огієнка маємо пару антилексем *рака – дурний*. Аналізована пара належить до семантичного класу антонімів, між якими діє контрарна протилежність, якою пояснюється варіантність лексеми *рака* у контексті І. Хоменка. У тлумачному словнику зазначено, що іменник *ра'ка* (наголос на перший склад, *заст.*) належить до слів-омонімів і означає “велику кам’яну гробницю для зберігання останків тих, кого християнська церква визнавала святими” [2, с. 1200]. Зазначимо, що у словнику аналізована лексема має інше значення, ніж в І. Огієнка. У самому тексті Біблії перекладачем подається уточнення слова *рака'* (наголос на другий склад): ледащо, нікчемний, блазень, виродок, пустий. Це зроблено для полегшення розуміння цієї лексеми. Взагалі, у біблійній мові *рака* означає пусту, негідну людину; це лайливе слово, яке використовувалось іудеями в часи Ісуса Христа і вважалося дуже образливим. За те, що хтось назвав ближнього словом *рака*, передбачалося велике покарання, ніж за один марний гнів на нього в серці; оскільки тут гнів не приховується вже в одному серці, а виходить назовні в образливих для імені та честі ближнього словах. Винний підлягав за це синедріону, тобто Верховному Іудейському суду. Уживання біблійного слова *рака* без пояснення, як у перекладі П. Куліша, на нашу думку, ускладнює розуміння змісту Святого Письма, тоді як використання цієї ж лексеми з тлумаченням, як у контексті І. Огієнка, не викликає жодних перешкод у розумінні змісту Біблії.

Субстантивований прикметник *дурний* належить до розмовної лексики і має чотири значення, одне з яких – “у знач. ім. розумово обмежена, тупа людина. // *розм.* Некмітливий, недогадливий, непередбачливий. // *розм.* Нетямущий, недосвідчений, наївний (*перев.* про молодих людей і молодих істот). // Уживається як лайливе слово”

[2, с. 332].

Як бачимо, І. Хоменко вдається до іншої пари антилексем: *нікчема* – *дурень*. Іменники *рака* і *нікчема* є синонімами, тому тут спостерігається тотожність їх семантичних значень. У “Великому тлумачному словнику СУМ” зафіксовано, що лексема *нікчема* належить до розмовної лексики і несе зневажливе стилістичне забарвлення, й означає “ні на що не здатну людина” [2, с. 787]. Той факт, що перекладач замінив біблійне слово, яке не завжди зрозуміле без тлумачення, на одиницю з розмовної лексики, спрямовує текст Святого Письма на безперешкодне розуміння його пересічною людиною. Антилексема *дурень*, як і лексема *дурний*, належить до розмовної лексики і має два значення, одне з яких – “розумово обмежена, тупа людина” [2, с. 332]. Отже, І. Хоменко у своєму перекладі частково вдається до слів розмовної лексики, тим самим наближаючи текст Святого Письма до народно-писемної традиції.

Контекстуальна антонімічна пара іменників *хліб* – *камінь* представлена однаковими лексемами в усіх перекладачів, оскільки ці два поняття є символічними в біблійній мові. *Хліб* – це символ добробуту, священний і необхідний поживний продукт для прожитку й існування. Натомість *камінь* – це перш за все міцний матеріал, який застосовувався у будівництві та за своїм зовнішнім виглядом нагадував форму хліба; камні у найдавніші часи використовувалися замість ножей; а вислів *мовчазливий камінь* (Ог.) або *німий камінь* (Хом.) (Ав. 2: 19) став іносказанням, й означає кінцевий ступінь серцевої жорстокості.

Контекст із перекладу П. Куліша	Контекст із перекладу І. Огієнка	Контекст із перекладу І. Хоменка
<i>хліб</i> – <i>камінь</i>	<i>хліб</i> – <i>камінь</i>	<i>хліб</i> – <i>камінь</i>
“Або, чи є між вами така людина, що в неї син попросить хліба, а вона подала б йому каменя?” (Мт. 7: 9)	“Чи ж то серед вас є людина, що подасть своєму синові каменя, коли хліба проситиме він?” (Мт. 7: 9)	“Чи ж є між вами хтось такий, що, коли син попросить у нього хліба, дасть йому камінь?” (Мт. 7: 9)

Контекстуальні антилексеми *хліб* – *камінь* належать до семантичного класу антонімів, між якими діють квазіантонімічні відношення. У ВТС СУМ зазначається, що іменник *хліб* має шість значень, одне з яких – “харчовий продукт, що випікається з борошна. // *перен.* основний життєво необхідний харчовий продукт. // Виріб із борошна певної форми (паляниця, буханець, коровай тощо); хлібина” [2, с. 1563]. Антилексема *камінь* належить до багатозначних

слів, і одне з її значень – “тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді” [2, с. 518]. Отже, розглянуті лексеми вступають в антонімічні відношення за принципом okazіонального, характерного для наведеного контексту протиставлення значень.

Здійснений лінгвістичний аналіз антонімічних пар іменників та іменників прикметникового походження дозволяє зробити висновок, що більша частина лексем, якими послуговуються перекладачі ХХ ст., є стилістично нейтральною з вкрапленнями розмовної лексики і власне біблійних слів. Усі розглянуті пари антилексем належать до семантичного класу антонімів, відношення між якими ґрунтуються або на комплементарній протилежності, або на контрарній, що, у свою чергу, може впливати на варіантність у виборі лексем перекладачами. У цілому ж з’ясовано, що різниця у виборі тої чи тої лексичної одиниці зумовлена індивідуально-авторським баченням сутності зображуваного та мовним чуттям кожного з перекладачів; а тотожність обумовлюється сталістю антонімічних пар у лексико-семантичній системі української мови або в біблійній мові (*небо – земля, душа – тіло, ближній – ворог, хліб – камінь* тощо).

У подальших наукових розвідках планується проаналізувати антонімічні пари прикметників і дієслів у перекладах Біблії ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [переклад проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1375 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.: іл.
3. Лесюк М. Мова і стиль українських перекладів Книги Псалмів / М. Лесюк // Біблія і культура. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 133–137.
4. Мороз Т. Переклади Біблії українською мовою: текстова варіантність на синтаксичному рівні (на матеріалі “Євангелія від Матвія” у перекладах П. Морачевського, П. Куліша, І. Огієнка) / Т. Мороз // Актуальні проблеми синтаксису : матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 250–255.
5. Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською / [переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 255 с.

6. Святе Письмо Старого та Нового Завіту (повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами) / [переклад Івана Хоменка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 1994.

7. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] / за ред. А. П. Грищенка. – [3-тє вид., допов.]. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.

В статтє анализируются наиболее употребляемые антонимические пары существительных в переводах Библии И. Огиенко и И. Хоменко. Определены причины тождественности и разногласия в выборе лексических единиц в текстах украинских переводов Святого Писания XX в.

*Сташкевич О. Ю.,
Щербина О. С.
(м. Краматорськ)*

**РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ
АВТОРСЬКОГО ЗАДУМУ
(на матеріалі поетичного мовлення)**

Визначальною особливістю сучасної лінгвістики є переорієнтація наукового інтересу з об'єкта пізнання на суб'єкт, із мікроодиниць, що сприймаються як ізольовані компоненти, на складні й об'ємні мікроодиниці.

Така переорієнтація традиційного мовознавства ґрунтується на засадах функціоналізму, який реалізує дослідницькі принципи діяльності, динамічності, асиметрії системи й середовища (Ф. Бацевич, Т. Космеда, О. Селіванова). Новітні дослідження в галузі структурної семантики визначають специфічні підходи до фразеології й одночасно такі напрями, що сприяють вивченню різних механізмів виникнення й декодування фразеологічних одиниць, питання їх семантичної природи.

Особливістю фразеологізмів як номінативних одиниць є те, що вони, з одного боку, називають уже названі предмети чи поняття, а з іншого, – фразеологічні одиниці переважно виражають оцінку, якій належить творча роль, яка значною мірою формує складну назву, що ґрунтується на повному або частковому семантичному переосмисленні компонентів фразеологізму в цілому.

Відомо, що сутність людини відображається в мові. Це насамперед її ментальна й емоційна сфери, етичні й естетичні

принципи, сам процес сприйняття, пізнання та оцінки світу. Одним із найвагоміших мовних засобів людської сутності є фразеологія, оскільки власне фразеологічні одиниці у своїй семантиці конденсують влучні, дотепні, емоційні та образні думки, як окремо взятої людини, так і цілого суспільства загалом.

Теоретичні питання фразеології цікавили й продовжують цікавити дослідників. До них зверталися свого часу В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов та інші. Проблеми семантики фразеологічних одиниць висвітлено в працях М. Ф. Алефіренка, Л. Г. Боярової, В. М. Телія та інших. Актуальні проблеми фразеології цікавлять і молодше покоління мовознавців (А. М. Архангельська, І. С. Гнатюк, О. В. Назаренко та інші).

Однак, незважаючи на вагому кількість досліджень у межах фразеологічної системи, дискусійними й досі залишаються питання визначення меж фразеологічних одиниць, їх мотиваційних особливостей у діахронії та синхронії, рівневого статусу фразем тощо. До широкого кола дискусійних поглядів у фразеології належить також і проблема використання фразеологічних одиниць у художньому мовленні.

У науковому світі є окремі дослідження особливостей використання фразеологізмів у художньому тексті, матеріалом для яких слугують прозові або публіцистичні твори, однак, оптимістичний аспект цієї проблеми висвітлений, на жаль, не в повному обсязі.

Метою нашого дослідження є відмежування стилістичного аспекту функціонування фразеологізмів поетичного тексту від стилістичного аспекту функціонування фразеологізмів прозорого тексту. Поставлена нами мета передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати особливості залучення фразеологічних одиниць до мовної тканини поетичного мовлення;
- виявити специфіку функціонування фразеологізмів у поетичному мовленні;
- визначити прийоми введення фразем у структуру художнього тексту.

Одним із актуальних і досі нерозв'язаних питань фразеології є термінологічна дублійність. У цьому аспекті вважаємо за необхідне дати власне робоче визначення фразеологізму, яке кладемо в основу пропонованої праці отже, фразеологічною одиницею ми називаємо стійке зв'язане єдністю змісту постійне відтворюване у мовленні словосполученні або висловлення, в основі якого лежать стереотипи етносвідомості, що характеризуються образністю та експресивністю. Таким визначенням ми підтримуємо широке розуміння фразеології,

залучаючи до її складу крилаті вислови, паремії, фразеологізовані сполуки суспільного дискурсу.

Як показали дослідження, особливості функціонування фразеологізмів у поетичному мовленні полягають у тому, що включаючись у тканину віршованого твору, якому властиве підпорядкування законам рими, фразема повинна пристосовуватися до тексту через свою структуру, а, отже, зазнаючи формальних змін.

Із метою реалізації власного задуму, окремі автори, використовуючи фразеологізми, нерідко залучають такий поширений прийом, як інверсію компонентів фразеологічної одиниці. Але, якщо в прозовому тексті інверсія слугує засобом виділення художньої деталі, то у віршованому, як правило, – засобом пристосування її до віршованого розміру, рідше – способом привернути увагу.

За нашими спостереженнями, у поетичному мовленні часто функціонують такі фразеологічні одиниці, як – от: *до тла, ніж у серце, обертати на парах, падати ниць тощо*. Ці фраземи іноді можуть зазнавати структурно-семантичних змін. Підтвердимо цю думку прикладами поетичних текстів відомого українського поета Дмитра Павличка:

*Не плачте, Ярославно, іде князь –
Тепер його вже не беруться стріли.
Лакузи кончакові подуріли,
Перед полоненими упали в грязь [6, с. 124]*

Як бачимо, фразема *падати ниць*, потрапляючи в поетичне середовище з метою підпорядкування законам рими, трансформується у фразеологізм *падати в грязь*. Таке її оновлення в плані змісту слугить своєрідним засобом підсилення експресії.

Цікавим, на наш погляд, є залучення до тканини поетичного тексту фразеологізмів *до дна* і *до тла*. Із стилістичного погляду ці вислови є нейтральними, вони у своїй семантиці не містять експресії. У лексикографічних працях визначено такі значення названих фразеологізмів:

- до самого споду;
- повністю, зовсім;
- до найглибших почуттів.

У поетичному мовленні ці фразеологізми можуть зазнавати певних змін, позначаючи дещо інші реалії. Так, наприклад, у творчості Д. Павличка зустрічаємо такі рядки:

Піт прожере тебе до дна очей;

або:

Супутники горять, схилиючись до світового дна;

або :

Моя душа прозориться до дна.

Отже, поєднуючись із лексемами *очей, світового, прозориться* фразеологізм до дна набуває нового емоційно-експресивного забарвлення, а відтак – і нового семантичного значення.

Уже доведеним є те, що в глибинній семантиці тексту діють певні закони. По-перше, ще закон емоційної гармонії, який передбачає вплив на читача, при якому думки та почуття глибоко пронизують людські стосунки, викликаючи такі емоції, які можуть гармонійно поєднувати читача, що сприймає текст, з природою. По-друге, це закон емоційної рівноваги, який виявляється в тому «що письменник підтримує окремі елементи цілісного впливу» [9, с. 190]. По-третє, у семантиці тексту спостерігається «вияв закону істини», який полягає в проповідуванні поетичної істини (об'єктом зображення є реальний і уявний світи) [9, с. 187]

Специфіка семантики поетичного тексту фокусується, зокрема, в існуванні глибинного підходу до осмислення емоційного стану людини. Важливу роль у цьому аспекті відводиться фразеологічним одиницям, які «допомагають передати вищий вияв дії», а також виконують функцію художньої деталі. Яскравим прикладом для підтвердження цієї думки є фразеологічні одиниці, що мають таку структуру: службове слово + самостійна частина мови. У лексикографічних працях самостійною частиною мови частіше зафіксовано іменник, рідше – дієслово, як-от, наприклад: *на зло, до дрібки, до чорта, в одну мить тощо*. Названі фраземи часто потрапляють у поетичні тексти з певною стилістичною метою й допомагають реалізувати авторський задум, як, наприклад, у Дмитра Павличка:

*Співати треба, звісно, і про зорі,
Про те, як шепче в лузі очерет;
Але, людське забувши щастя й горе,
Який до чорта буду я поет [6, с. 74].*

У поетичному мовленні набувають певного переосмислення й окремі книжні фразеологізми. Таке переосмислення, не наш погляд, має важливе значення у виявленні авторської позиції, авторських симпатій. Так, наприклад, фразема *вчений муж*, яка вживається на позначення розумної, грамотної людини, залучаючись до тканини вірша та підпорядковуючись законам римування, може набувати дещо негативного забарвлення. Саме такий семантичний ряд спостерігаємо у поезії Георгія Петрука - Попика:

Сльозу ковтає вчений муж –

*На першій реченні осікся,
Бо на устах у нього – сурж,
Бо духу дідового зрікся [3, с. 171].*

Іноді поети залучають у текстову тканину своїх творів фразеологізми, які слугують певними чинниками демократизації віршованого мовлення, створення ситуації розмови пересічних людей:

*Гей, бувай здоров, хитрий мій мулю,
Вже не буде так, як давно було [3, с. 169].*

Доволі цікавим, на наш погляд, є функціонування фраземи *як кажуть* у поезіях Дмитра Павличка, оскільки автор надає їй колористичного звучання, крім цього, функціонування названого фразеологізму є одним із способів уведення в текст іншого фразеологічного вислову, який може мати структуру речення. Наведемо приклад:

*Бо не для мене був той пишний цвіт,
Обсипались на інших немосточки...
Але не скаржусь, що на білий світ
Я народивсь, як кажуть, без сорочки [6, с. 54].*

У наведеному прикладі простежуємо прийом насичення мовлення ліричного героя фраземами, що також є одним із способів демократизації віршованого мовлення.

Особливість поетичного тексту, на думку окремих дослідників, полягає, зокрема, у тому, що «спрямованість на моральний, емоційний вплив на читача через його «втягнення» у світ пристрастей та переживань зображуваної дійсності зумовлює використання автором експресивних, емоційно забарвлених, оцінних мовних засобів» [5, с. 117]. Одним із таких засобів є залучення до мовної тканини поетичного тексту фразеологізованих одиниць порівняльного характеру. Потрапляючи у віршоване мовлення, вони дають характеристику ліричному герою, допомагають глибше зрозуміти його душевні переживання, а також увиразнюють його портрет. Наведемо приклади із віршів українських письменників:

*Покотилися сльози тихо по лиці, як стіна ,блідім,
Що сказати малим про лихо
Чорнооким синам своїм.*

або:

*Всі каравани знайдуть воду
В краю пустинь і злих негод:
Як річка, з роду і до роду,
Так мова з'єднує народ [3, с. 198].*

Одним із найпоширенених прийомів утілення авторського

задуму є антитеза. Як показують дослідження, найчастіше протиставляються один одному не фразеологізми, а ситуації, які змальовуються, у тому числі з використанням фразем як семантичної основи однієї з частин, як-от, у Дмитра Павличка:

*Він розпинав, залізом пік,
Мив руки потім, як Пілат.
За морем божий чоловік
Знайшов своє добро, свій лад [6, с. 147].*

Підсумовуючи все сказане, зауважимо, що у віршованому мовленні фразеологічні одиниці виконують низку функцій. Вони є осередком розгортання подій, допомагають розкрити ідею твору, а іноді й самі репрезентують цю ідею.

Особливість залучення фразеологізмів до мовної тканини поетичного мовлення полягає в тому, що потрапляючи у віршований текст, вони, цілком підпорядковуючись законам римування, сприяють демократизації віршованого мовлення, наближаючи його до розмовного.

Специфіка функціонування фразеологізмів у поетичному мовленні полягає, зокрема, у тому, що вони виконують колористичну функцію і мають помітне значення як художня деталь, оскільки фразеологічні одиниці – це своєрідне відображення об'єктивної дійсності, подане в стислій, образно - експресивній формі.

Основними прийомами введення фразеологізмів у структуру художнього тексту є антитеза, градація, насичення художнього тексту фраземами зі стилістичною метою. Ці прийоми потребують подальшого детального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Особенности семантики фразеологических единиц современной украинской речи / Л. Г. Авксентьев // Украинская речь и литература в школе. – 1986. – № 3. – С. 29–32.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Укладач і головний редактор В. Т. Бусел. – К; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
3. Горбачук В. Т. Барви української мови / В. Т. Горбачук. – К. : Видавничий дім «КМ. АCADEMIA», 1997. – С. 169–251.
4. Майборода О. А. До проблеми внутрішньої форми фразеологізму / О. А. Майборода // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 1999. – № 491. Серія «Філологія». – С. 347–352.

5. Мерзликіна О. В. Фразеологізми як прагматичний елемент художніх творів М. Сервантеса / О. В. Мерзликіна // Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наукових праць. – Вип.15. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 116–119.

6. Павличко Д. Твори : у 3 т. / Дмитро Павличко. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1, 2.

7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

8. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. – К., 1993 – Т. I – II.

Стаття продовжує цикл публікацій авторів, посвящений дослідженню особливостей функціонування фразеологічних одиниць в контексті впровадження авторського замысла.

Зенцова С. О.

(м. Слов'янськ)

СТИЛІСТИЧНО-ЕСТЕТИЧНА ФУНКЦІЯ ПОРІВНЯНЬ У МОВОТВОРЧОСТІ НАТАЛІ КОБРИНСЬКОЇ

Сила, виразність та краса української загальнонародної мови найбільшою мірою відображені в художній літературі. Мова для літератури є будівельним матеріалом, вона матеріалізує всі факти і думки в словесне мистецтво. Теорія літератури завжди була пов'язана з розвитком мовознавства, а на певних етапах свого розвитку стимулювалася ним. Науковці в різні часи прагнули теоретично визначити роль та місце тропів у колі проблем мовознавчих дисциплін. Виокремлення цієї проблематики набуло особливої ваги серед українських та зарубіжних учених.

Сучасна лінгвостилістика займається вивченням індивідуального стилю письменників, закономірностями образного слововживання. Активно досліджується мова художніх творів, особливості застосування письменниками таких слів, які впливають на уяву та емоційний стан читача. Засоби мови, які спрямовані на психіку й образне мислення людини, досліджувалися ще у Давній Греції та Римі і були організовані в систему тропів.

Сьогодні маємо достатню кількість ґрунтовних праць в галузі лінгвостилістики та поезики. Варто згадати видатних вітчизняних та зарубіжних науковців, теоретичні праці яких давно визнано світовою наукою. Серед них О. Потебня, який є основоположником теорії мовознавства та поезики. Праці цього мовознавця ґрунтувалися на

проблемі генезису мови та мислення. Дж. Лайонз займався емпіричними знахідками в сучасній лінгвістиці. Російський мовознавець Г. Шпет зробив великий внесок у розвиток методології, психології, естетики, а також семіотики мови. На сучасному етапі розвитку науки про мову маємо теоретичні праці О. Пономаріва, М. Кочергана, Л. Мацько, І. Білодіда, В. Домбровського, В. Жайворонка тощо, присвячені питанням розвитку та функціонуванню лексичних та фразеологічних засобів мови, стилістичним можливостям слова.

У дисертації “Лінгвостилістичний потенціал фразеології у творах В. Стефаніка” Т. Євтушина класифікує фразеологічні одиниці письменника за семантико-граматичним принципом, а також за кількісними характеристиками, виокремлює концепти, що репрезентують концептосферу письменника, адекватну фразеологічній підсистемі його індивідуального мовлення. М. Братусь у науковому дослідженні “Структура, семантика і стилістичні функції епітета в художній прозі Івана Багряного” здійснила аналіз епітетних конструкцій, визначила функціональний обсяг найбільш частотних епітетів у прозі І. Багряного. Дисертація О. Коваль “Мовотворчість поетів-“неокласиків” та її роль у збагаченні виражально-зображальних засобів української мови” подає обґрунтований аналіз лексичних, фразеологічних, словотвірних та синтаксичних ресурсів художньої мови поетів. Наукове дослідження Л. Шутової “Епітет в українській поезії 20–30 років ХХ століття” містить аналіз структурних особливостей визначених епітетних конструкцій та граматичне вираження поетичних означень, функціональної ролі епітетів на позначення внутрішнього стану людини. Авторка визначає основні семантичні типи епітетів та подає їх лексико-семантичну характеристику на основі зорових, акустичних, одоративних, смакових, тактильних відчуттів.

Дослідження семантики індивідуально-авторських тропів у художніх текстах набуває особливого значення, оскільки вони, з одного боку, відбивають національну мовну картину світу, а з другого, – будучи елементами індивідуальної мовної картини світу, відображають авторський світогляд і світовідчуття.

Порівняння є первісним тропом і має давню традицію. Цей троп широко застосовувався в усній народній творчості, у мовотворчості видатних українських майстрів слова. “Порівняння допомагає уяві відтворити живо і наочно певний образ з усіма деталями через те, що знаходить подібні прикмети в іншому, взятому для порівняння образі” [1, с. 58]. Українські письменники для передачі чуттєвих вражень і

власних спостережень постійно послуговуються порівняннями, які є одним з характерніших та розповсюджених тропів української літератури.

Не можемо оминати увагою і творчий доробок видатної українки, талановитої письменниці – Наталії Кобринської, яка своєю творчістю довела, що може займати почесне місце серед відомих українських діячів мистецтва.

Наталія Кобринська у прозових творах дуже вдало поєднує національно-побутове та реалістичне змалювання життя українського народу. Її твори є відображенням цілої панорами найболючіших питань суспільного життя і розвитку України на межі ХІХ та ХХ століть. У мовотворчості письменниці спостерігаємо тяжіння до використання живої народної мови. Досконале володіння засобами українського слова роблять твори Н. Кобринської неповторними та цікавими.

Художня мова авторки повною мірою насичена різноманітними лінгвостилістичними засобами, які відображають характер світобачення та власні почуття письменниці. Порівняння Наталії Кобринської досить своєрідні, вони органічно вплітаються в систему твору, бо є невід'ємною частиною всіх духовних та інтелектуальних надбань українського народу. **Актуальність** обраної теми зумовлена насамперед тим фактом, що недостатньо ґрунтовно вивченим є сучасний прозовий дискурс західноукраїнської жіночої прози кінця ХІХ – першій половини ХХ століття.

Мета статті полягає у теоретичному і практичному осмисленні специфіки та стилістично-естетичного функціонування порівнянь у художньому мовленні Наталії Кобринської.

Поставлена мета передбачає розв'язання відповідних **завдань**:

– визначити основні семантичні типи порівнянь у мовотворчості авторки та подати їх лексико-семантичну характеристику;

– виявити особливості використання порівнянь у художній мові Наталії Кобринської.

Об'єктом дослідження обрано малу прозу Наталії Кобринської.

Предмет – порівняльні конструкції, які зафіксовані в мовотворчості письменниці.

Майстри художнього слова у своїх творах використовують порівняння з метою підкреслення й посилення уявлення про який-небудь предмет чи про яке-небудь явище за рахунок іншого предмета чи явища для того, щоб викликати певні естетичні асоціації та почуттєво-оцінні реакції, активізувати увагу й образне мислення читача [5, с. 221].

Порівняння – це вид тропів, який побудований на зіставленні одного предмета, явища або дії через подібність ознак, які властиві іншим, за допомогою компаративної зв'язки *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін. У своїх лінгвістичних дослідженнях М. Коцюбинська зазначає, що будь-який словесний образ є наслідком тривалого процесу “узагальнюючої роботи художнього мислення”. На думку дослідниці, “порівняння, метафора – це завжди маленька лаконічна картинка природи, відображення почуття, характеру, це вияв тонкої спостережливості автора і його вміння розкривати ті зв'язки та аналогії, що існують в дійсності між різними явищами, матеріальними і духовними ” [4, с. 23]. Проте О. І. Єфімов чітко обґрунтовує переваги порівняння над метафорою, яка в його науковому розумінні є явищем вторинним: “Образність мовлення створюється завдяки тому, що в смисловій структурі метафори лежить елемент порівняння й зіставлення. Але метафора істотно відрізняється від порівняння, яке при зображенні щось із чимось зіставляє, маючи для цього основу у вигляді спільності того і другого [...]. У метафорах же спостерігається своєрідне внутрішнє зіставлення, але в них не названо (як це спостерігається у порівняннях) два елементи: порівнюване й об'єкт порівняння” [2, с. 103].

Опираючись на наукові студії В. Домбровського, аналіз семантики та функцій використаних Наталією Кобринською порівнянь вважаємо доцільним виокремити у такі схеми: 1) *нематеріальне – нематеріальне*; 2) *матеріальне – матеріальне*; 3) *нематеріальне – матеріальне*; 4) *матеріальне – нематеріальне*.

До першої групи відносимо такий тип порівнянь, у яких “образ порівнюваний і порівнювальний є уявленнями подуманими, абстрактними” [1, с. 63]. Порівняння такого типу зустрічаються рідко, бо дуже складно передати навіть словами певні риси або характеристики одного абстрактного явища через інше абстрактне. Лише тонке відчуття слова, насамперед, його внутрішньої форми можуть допомогти митцю передати своє світовідчуття. У Наталії Кобринської зустрічаємо такі варіанти: *Думки з далекої далечини міняються, як сонні мрії* [8, с. 112]. *Давні, ніби притихлі і погіблі в серці чуття дрознули роздираючими тонами і глибше проникали душу* [8, с. 117]. Письменниця намагається розкрити емоційний стан своєї героїні через асоціацію з предметами нематеріального світу. Думки пані Шумінської, жінки похилого віку, письменниця порівнює з *сонними мріями*, яким нікуди поспішати, як і самій героїні. Вона пригадує своє дитинство, яке давно минуло, як сон. Іноді ті ж самі

думки-спогади виринають з підсвідомості, як давно забуті почуття, які колись змушували серце боліти.

Другий тип порівнянь демонструє два порівнювані між собою образи, що є явищами матеріальними, про які ми маємо певні уявлення. Це можуть бути порівняння загальномовного або фольклорного характеру, які творяться на базі колективних естетичних уподобань. Традиційними для українського художнього слова є порівняння дівчини з трояндою чи лілеєю, мальвою, вербою або тополею тощо. Часто в текстах літератури автори використовують образні порівняння чоловіків з великими птахами, деревами. Не оминула і Наталія Кобринська подібний тип порівнянь: *Складна та гнучка, як лиш що розцвіла весняна цвіточка* [8, с. 114]. *Емілія, як пучок не розвитої ще розжі, дрібненька, пухка, незвичайно ніжна лицем і бліда, вважала за найкращу дівчину в тих сторонах* [8, с. 141]. Захоплюючись вишуканою красою молодої дівчини, письменниця порівнює її з квіткою рожею – традиційним символом молодості, жіночої краси. Порівняльні звороти фольклорного типу надають народного колориту художній мові, вносять струмінь любові до рідної землі, до свого народу. Вдало використані епітети *дрібненька, пухка* та *ніжна* роблять красу дівчини більш виразною та наочною. Відразу в уяві вимальовується образ тендітної, довершеної дівочої краси.

Головні герої письменниці – жінки різних соціальних класів та вікових груп. Але з однаковою пошаною і любов'ю Наталія Кобринська зображує їх у своїх творах. Кожним словом авторка намагається підкреслити індивідуальність, фізичну та духовну красу українки. *Як з мармуру викувані риси обличчя жінки, що надає вишуканості та граціозності її вроді: Її гнучка стать видавалася ще вищою, очі блищали, а з темного кучерявого волосся ще виразніше виступали рівні, як з мармуру викувані, черти лица* [8, с. 141]. Красою жінки-українки захоплюються герої творів письменниці, вона не залишає байдужим жодного чоловіка, влучними словами Наталія Кобринська доносить це до читача: *Зліталися, як рій метеликів до розцвілої цвітки, і кожний чим іншим старався на себе звернути увагу* [8, с. 141].

Наталія Кобринська намагається розкрити свій емоційний стан через асоціацію з предметами матеріального світу та явищ природи. Очі нагадують небо, безкрайне і красиве, у їх красі відбито блиск вечірніх зірок, хмари символізують безвихідь та сум, нещастя та душевний біль асоціюються з каламутним джерелом: *Блакитні, як небо, тихі та задумливі, як вечірня зірничка* [8, с. 114]. *По смерті*

батька Оля хотіла всіма силами помочи тягнути тягар, що впав на матір, але, **як збита тучею пташка**, не знала, в котрий бік собою ударити і від чого зачати [8, с. 127]. *Порушений ум утишувався, мов скаламучене польове джерело, де збовтаний чорний намул осідає помалу дрібними пилінками на дні* [8, с. 117]. Швидкоплинність та неминучість існування людського Наталія Кобринська порівнює з краплями води: *Дні ішли за днями, подібні одні до других, як каплі води* [8, с. 143]. За очікуванням щасливої долі минають непомітно дні. Мрії, яким не судилося здійснитися, роблять життя дівчини нецікавим та безбарвним.

Порівняння є досить своєрідними та індивідуальними, вони органічно вплітаються в систему твору, – це єдине ціле образного та змістового контексту. Внутрішній стан героїнь письменниці порівнює зі зламаними билинами, образ яких уособлюється зі зламаними долями, з втратою надій та життя: *Ішли тихо, спустивши голови, як дві зламані биліни, і лише дрібне ріще хрустіло під їх ногами* [8, с. 147]. Увесь розпач та біль жінок, які повертаються з кладовища, дуже влучно, емоційно передано в одному реченні. Так само реалістично змальовано душевний стан молодого хлопця, який не отримує очікуваної взаємності від коханої: *І знов тишина, знов гріб, знов той Антін із загубленими очима, як хрест на гробі надії!* [8, с. 142]. Хрест у Н. Кобринської – кінець сподіванням і надіям, кінець життя, яке втрачає сенс.

Серед групи порівнянь типу “*матеріальне – матеріальне*” вважаємо доцільним виділити індивідуально-авторські порівняння, які утворені за допомогою діалектної компаративної зв’язки *гейби*: *Воно лежало у долині широкого поля, що по обох його боках розтягалось на високих горбах, гейби спляча у кориті дитина* [8, с. 148]. Таким зображує Наталія Кобринська село на околиці Карпат, саме розташування якого вимагає спокійного, безтурботного життя. Це село, в якому народилася і мешкає зі своїми батьками молода панночка, яка має у своєму житті все, окрім щасливого кохання. Або: *Гарне лице жінки було таке бліденьке, як перша весняна цвітка, а голубі очі гейби закривались хмарою* [8, с. 149]. Як перед негодою хмари затуляють чисте небо, так стають сумними і безбарвними очі молодої жінки при згадці про нездійсненність своєї мрії народити дитину. У цих порівняннях вбачаємо не лише відображення індивідуальності письменниці, а й дух та особливості української народної мови, характер її мовців.

Третій тип порівнянь “*нематеріальне – матеріальне*” В. Домбровський відносить до найвищого ступеня наочності та

образності, називає “смілим польотом” творчої уяви письменника. За допомогою чуттєвих вражень та спостережень за матеріальними явищами та предметами Н. Кобринська погляд ображеної жінки порівнює з холодною водою: *Ядзя глянула на нього таким питаючим і холодним поглядом, що лікаря мовби хто обляв зимною водою* [8, с. 156]. Погляд, який *обляв зимною водою*, був реакцією дівчини на наглість та зухвалість. У порівняльних конструкціях третього типу абстрактні поняття, які є об’єктом зіставлення або порівняння (типу зимна вода, пекло, душа, смерть, любов тощо), у свідомості людини означені певним поняттєвим змістом, який пов’язаний з емоційними та чуттєвими образами та символами.

В. Домбровський вважає, що четвертий тип порівнянь, коли матеріальні явища чи предмети порівнюються з абстрактними поняттями або явищами духовного життя, є найменш уживаним видом порівнянь, які зустрічаються в літературі. Не простим є завдання зробити доступним для репродуктивної уяви суть індивідуально-чуттєвих нематеріальних понять. Їх образна точність звучить достатньо переконливо, не залишає байдужим читача молода вдовиця священика з малими дітьми, від яких після смерті господаря всі відцуралися. Вони змушені залишити власну домівку та шукати притулку: *Смутні то були переносини, а ще смутніше було дивитися на камінне лице вдовиці, на котрім як би застиг увесь біль її душі* [8, с. 127]. Увесь біль, розпука та безнадія зкам’янили лице молодій жінки. Гірка доля простої селянки з оповідання “Ядзя і Катруся”, яка тяжко захворіла та не має можливості заробити хліба для діточок: *Хора повернулася, а очі її оперлись о Ядзю, як би перед нею стояла якась мара* [8, с. 167]. Поява в хаті хворої жінки пані Солецької є неочікуваною та неприпустимою, тому авторка порівнює візит пані з появою якоїсь мари. Асоціативний ряд Наталії Кобринської є настільки влучним і відвертим, що перед читачем постає повна картина суспільних відносин українців ХІХ – початку ХХ століття. У реченні декількома словами змальовано жорстоку дійсність та безкінечну прірву між панамі та простими селянами.

Отже, у мовотворчості Наталії Кобринської порівняльні звороти виконують стилістично-естетичну та емоційно-експресивну функції. Неповторність та вишуканість більшості порівнянь допомагає авторці висловити своє світовідчуття та бачення навколишньої дійсності, емоційний стан та власні почуття. Досконале володіння художнім словом допомагає письменниці передати всі можливі відтінки слова, які посилюють художньо-емоційну виразність твору.

Мовотворчість письменниці – це не просто складно вибудована

суть власних світоглядно-естетичних позицій через систему образів та символів. Це тривалий мисленнєвий та пізнавальний процеси, які допомагають репрезентувати специфіку мовної картини світу.

У подальших наукових розвідках планується здійснити порівняльний аналіз тропів як репрезентанта мовної картини світу таких представниць західноукраїнської жіночої прози, як Наталена Королева та Катря Гриневичева.

ЛІТЕРАТУРА

1. Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика / Володимир Домбровський. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 2008. – 488 с. – (Cogito: навчальна класика).

2. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – [изд. 2-е, доп. и переработ.] / Ефимов А. И. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 519 с.

3. Кобринська Н. І. Вибрані твори [впорядкування, підгот. текстів, вступ. стаття, с. 3–27, та приміт. канд. філол. наук О. Н. Мороз] / Наталія Іванівна Кобринська. – К. : Держлітвидав УРСР, 1958. – 418 с.

4. Коцюбинська М. Х. Образне слово в літературному творі. Питання теорії художніх тропів / Коцюбинська М. Х. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1960. – 188 с.

5. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобiв української мови : монографiя / Чабаненко В. А. – Запорiжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

6. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / Чередниченко І. Г. – К. : Радянська школа, 1962. – 495 с.

7. Мацько Л. І. Стилiстика української мови : пiдручник / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

8. Українська жіноча проза. М. Вовчок, Н. Кобринська, О. Кобилянська : [зб. худ. творiв]. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.

В статтє фрагментарно анализується стилістически-естетическое функціонування сравнень як стилістического способу вираження языкової картини мира Наталіи Кобринської; определены основные семантические типи сравнень и особенности их употребления.

Саленкова Т. М.

(м. Миколаїв)

ФІЛОСОФСЬКІ ТА МОВНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ПРОГРЕС

Ідея прогресу як філософської категорії належить до основних світоглядних настанов сучасності, оскільки безпосередньо пов'язана з життям та розвитком суспільства. Протягом тривалого часу філософи, історики, соціологи так чи інакше зверталися до осмислення її сутності, оскільки вона являла собою нову всеосяжну теорію, яка пояснювала майже все, що пов'язано з існуванням людства у минулому, теперішньому і майбутньому. Поняття *прогрес* належить до тих явищ, онтологічну сутність яких завжди важко виявити. На перший погляд, ідея прогресу співвідноситься з розвитком, але процес розвитку передбачає наявність якісних переходів від одного стану до іншого як у висхідному, так і у низхідному напрямках. Таким чином, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів системи має різне спрямування і не завжди є позитивною.

Метою даної статті є філософсько-мовний аналіз поняття *прогрес*, вивчення якого становить одну з найбільш складних наукових проблем. Усвідомлення сутності зазначеного поняття здавна було предметом дослідження науковців різних галузей, однак даний феномен ще не розглядався у межах лінгвокогнітології, що робить подальші розвідки у цьому напрямку необхідними й **актуальними**.

Щоб з'ясувати феноменальну сутність *прогресу*, звернемося, насамперед, до ідеї прогресу, яка виникла на ґрунті соціальної філософії внаслідок міркувань з приводу закономірного вдосконалення людини та суспільства. Один з найвідоміших американських соціологів останньої третини ХХ століття Р. Нісбет подає наступне тлумачення прогресу, поширеного серед науковців: «людство покращувало стан свого існування у минулому, продовжує рухатися у цьому напрямку на даний момент і буде рухатися далі у перспективі» [8, с. 35].

Отже, ідея розуміння прогресу полягає у синтезі минулого і сьогодення, а також у передбаченні майбутнього, що оцінює як історичний процес у цілому, так і домінуючу на даний момент тенденцію. Наслідком цього є переконання, що існує властивість природи або людини проходити через певні зміни в минулому, теперішньому і майбутньому, враховуючи, що кожна наступна стадія

є досконалішою, ніж попередня, за винятком періодів відставання або регресу.

Звернемося безпосередньо до історії виникнення і тлумачення поняття *прогрес*. Як стверджує відомий російський учений І. С. Кон, «ідея прогресу передбачає, по-перше, усвідомлення самого факту зміни та розвитку людського суспільства; по-друге, визнання цінності земного життя; по-третє, розуміння історії як іманентного процесу, тобто визнання закономірності суспільного розвитку. Ці передумови були відсутні у філософії докапіталістичних формацій» [5, с. 381].

М. В. Хлебніков зазначає, що поняття *прогрес* має декілька версій розвитку. Деякі дослідники, зокрема П. Штомпка, І. М. Савельєва, О. М. Полетаєв, відносять перші прояви прогресивізму до епохи античної філософії. Згідно з В. Ф. Ерном та В. В. Соколовим прогрес є формою християнської віри у провидіння. Існує також версія про зародження концепції прогресу у Новий час, прихильниками якої є М. Г. Абраме, М. Л. Барг, Е. Трельч [11, с. 9].

Аналізуючи особливості античної, середньовічної та філософії Нового часу, М. В. Хлебніков доходить того ж висновку, що й І. С. Кон, а саме стосовно відсутності елементів поняття *прогрес* в античній філософії та у християнській історіософії. Науковці доводять це наступним чином. Для більшості античних авторів історія є лише послідовністю подій, за якими знаходиться щось незмінне. Якщо йдеться про історію в цілому, то її зображують або як регресивний процес, відзначаючи так зване «золоте століття» точкою відліку (Гесиод, Сенека), або як циклічний коловорот, який повторює ті ж самі стадії (Платон, Аристотель, Полібій) [5, с. 381]. «Золотим століттям» вважається період, коли первісна людина жила у гармонії з природою до виникнення землеробства. Стосовно виникнення концепції прогресу у християнській історіософії, М. В. Хлебніков зазначає, що прогрес прагне до фіксації позитивної різниці між минулим і сьогоденням, а згідно з християнським світосприйняттям, вирішення соціальних проблем можливо лише в есхатологічному варіанті [11, с. 10]. Враховуючи, що есхатологія – це релігійне вчення про кінець світу, не можна стверджувати про наявність елементів прогресу у християнській історіософії.

У період Нового часу дослідники помітили прогрес у сфері наукового пізнання. Англійський філософ Ф. Бекон і французький засновник раціоналізму Р. Декарт стверджували, що не слід орієнтуватися на давнину, оскільки наукове пізнання світу йде уперед [5, с. 381].

Таким було розуміння ідеї прогресу до епохи Просвітництва, адже перші оригінальні концепції прогресу виникають саме в цю епоху у працях французького філософа та економіста А. Р. Ж. Тюрго і його сучасника – французького філософа-просвітителя Ж. А. Кондорсе. Тюрго вбачав прогрес в економіці, політичних структурах, у науці, у духовній сфері. Ж. А. Кондорсе вважав знання рушійною силою історії, стверджуючи, що історія представляє собою картину безперервних змін, картину прогресу людського розуму. Згідно з Кондорсе, «наука – це золотий шлях до майбутнього, до остаточної досконалості та егалітарного духу майбутнього» [6]. Таким чином, Кондорсе бачить історичний процес як шлях соціального прогресу, в центрі якого – висхідний розвиток людського розуму, який може призвести до зникнення соціальної нерівності у майбутньому, якщо організувати життя за принципами всезагальної рівності.

Слід зазначити, що розуміння представниками Просвітництва ідеї прогресу було неоднозначним. Погляди Тюрго та Кондорсе були революційними, оскільки вони ламали феодальні відносини. З іншого боку, їх можна назвати нераціональними, оскільки, підкреслюючи поступовість історичного розвитку, вони не помічали розмаїття його форм, а також необхідності врахування попередніх стадій розвитку. Тому не випадково французький мислитель Ж.-Ж. Руссо взагалі вважав прогрес суперечливим явищем, яке порушувало цілісність і гармонійність людської особистості [5, с. 381].

У XIX столітті ідея прогресу розповсюджується не тільки у науковому середовищі, але й у суспільстві. Родоначальники позитивізму О. Конт та Г. Спенсер розуміють прогрес як послідовні кількісні зміни, які є очевидними за своїм характером, а розуміння сутності прогресу залишається поза увагою філософів [11, с. 11]. Найбільш глибоке трактування поняття *прогрес* у домарксистський період дав німецький філософ Г. В. Гегель, який виступав проти зневажливого ставлення Просвітителів до минулого і проти так званого історизму романтичної школи філософії. Гегель розумів прогрес як розвиток, який у свою чергу є «рухом уперед від недосконалого до більш досконалого» [5, с. 381].

Філософ сприймав історію не просто як зміну подій, а як прогрес в усвідомленні свободи, в якому старе є необхідним фундаментом для нового. Кожний народ виконує свою історичну місію в якості тимчасового носія абсолютної ідеї, потім поступається місцем іншому. Однак, розуміючи історичний прогрес як

саморозвиток світового духу, Гегель не міг пояснити перехід від однієї стадії суспільного розвитку до іншої.

Марксистська концепція стосовно ідеї прогресу ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії. К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що науковий критерій прогресу слід шукати в матеріальній основі суспільства, тому розвиток продуктивних сил вважався найвищим критерієм суспільного прогресу [5, с. 381]. Удосконалення засобів й організації праці забезпечувало зростання продуктивності праці, що свідчило про звільнення від соціально-політичної нерівності і духовної нерозвиненості. Згідно з цим, відбувався поступальний розвиток людства.

Таким чином, на початок ХХ століття поняття прогресу вже глибоко увійшло до різних наук, особливо до соціології, історії, філософії. Але у ХХ столітті філософія втрачає оптимістичну віру у неминучість прогресивного розвитку, яку було закладено мислителями Просвітництва. У наукових розвідках та експертних оцінках почали переважати ідеї тотальної кризи та нестабільності. Поширюється думка, що ідея прогресу втратила своє значення. Однак І. О. Василенко вважає, що не варто відмовлятися від теорії прогресу, оскільки жодна інша ідея не була настільки важлива протягом історії розвитку суспільства. Наявна криза означає, що необхідно лише переглянути і переформулювати основні постулати, оскільки «віра у прогресивний розвиток – стабілізуюча основа політичного і соціокультурного процесу у сучасному світі, без якого жоден позитивний діалог культур є неможливим» [1, с. 291].

Проблема полягає в тому, що класична концепція спиралась на поняття лінійного часу, де прогрес вважався позитивною різницею між минулим і сьогоденням, або сьогоденням і майбутнім. У той час йшлося про найбільш повну реалізацію таких цінностей, як свобода, рівність, соціальна справедливість. Критеріями прогресу визначалися зростання наукового знання, набуття індивідуальної свободи, розвиток техніки. Сучасне філософське і наукове світорозуміння починає включати у прогрес ціну втрат, які змушене зазнавати суспільство задля досягнення прогресу в тих чи інших сферах.

Як зазначає І. О. Василенко, на даний момент існує дві тенденції ставлення до прогресу. З одного боку, розчарування у науково-технічній раціональності призвело до думки, що людство вступило в епоху свободи від традицій, моралі та прогресу. З іншого боку, почалися активні пошуки альтернативних ідей прогресу, які здатні накреслити людству орієнтири на майбутнє. Р. Нісбет, І. Уоллерстайн, А. Етціоні, М. Арчер, У. Баклі трактують прогрес як

можливий шанс на покращення, який може як настати, так і пройти непоміченим [1, с. 293].

Отже, проаналізувавши філософські теорії розуміння ідеї прогресу, виділимо риси прогресу як феномену. Перш за все, прогрес співвідноситься з поняттям *розвитку*. Іноді розвиток ототожнюється з прогресом, але подібне ототожнення не є коректним. Поряд із прогресом існує розвиток, який визнається регресивним. Щоб перейти від поняття розвитку до поняття прогресу, необхідно вказати *напрямок розвитку*, за яких умов він набуває характеру прогресу. По-друге, прогрес визначається як *рух* від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого, від гіршого до кращого. Прогрес констатується там, де можна встановити подібну спрямованість змін. По-третє, рух від гіршого до кращого передбачає *удосконалення* останнього. Нарешті, поняття прогресу спирається на певну цінність або сукупність цінностей. З іншого боку, цей феномен настільки міцно ввійшов у сучасну масову свідомість, що іноді сам прогрес виступає в ролі цінності. Прогрес у такий спосіб сам по собі, безвідносно до яких-небудь цінностей намагається наповнити змістом життя й історію, і може розумітися як прагнення до якоїсь мети. Таким чином, можна виокремити наступні характеристики феномену *прогрес*:

- 1) розвиток (із вказівкою на напрямок);
- 2) рух (від нижчих до вищих форм існування, від менш досконалого до більш досконалого);
- 3) удосконалення/покращення стану існування;
- 4) прогрес у ролі цінності.

Наявність цих характеристик можна підкріпити даними «Філософського енциклопедичного словника» за редакцією В. І. Шинкарука: «ПРОГРЕС / РЕГРЕС суспільний (від лат. *progressus* – рух уперед, розвиток; *regressus* – зворотний рух, повернення, відступ) – якісні характеристики соціального процесу, які виходять з того, що внаслідок *розвитку* (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб'єкт може *переходити* від нижчих форм свого існування до вищих, більш *досконалих* (*прогрес*, *поліпшення*, *поступ*), або ж, навпаки, втрачати набуті якості і переходити до більш примітивних форм суспільної організації (регрес, занепад, деградація)» [4, с. 524-525].

Щоб з'ясувати, що включає в себе поняття *прогрес* з лінгвістичної точки зору, звернемося до етимології слова. Як свідчать дані «Етимологічного словника української мови», це слово походить з латини:

«Прогрес – запозичення з німецької або французької мови; нім. *Progreß*, фр. *progres* походить від лат. *progressus* “рух уперед, просування, хід, розвиток”, пов’язаного з дієсловом *progređior* “виступаю, виходжу, йду уперед, просуваюся”, утвореним за допомогою префікса *pro-* “вперед”, від *gradior* “ступаю, йду”, пов’язаного з *gradus* “крок, ступінь”» [3, с. 592-593].

Отже, як свідчить етимологія слова, феномен *прогресу* складається з уявлення про *розвиток, рух уперед, поступ, хід*.

Оскільки слово *прогрес* латинського походження, доречним буде звернутися до латинсько-українського словника, щоб перевірити, яких значень набуває це слово при перекладі. «Латинсько-український словник» В. Д. Литвинова подає наступну інформацію:

«**Progressus, um** *m.* – 1) рух уперед; *військ.* просування; 2) хід, розвиток; течія, плин; 3) успіх; 4) прогрес» [7, с. 520].

Можна побачити, що крім значень *розвиток, рух уперед, поступ, хід*, слід звернути увагу і на такі складники як *течія, плин та успіх*.

Для перевірки наявності вказаних значень в українській мові були використані дефініції слова *прогрес* з «Великого тлумачного словника сучасної української мови» за редакцією В. Т. Бусела і «Словника української мови» в 11 томах.

Зазначені словники подали наступну інформацію:

1) розвиток по висхідній лінії, удосконалення в цьому процесі:

«Демократична республіка та загальне виборче право порівняно з кріпосницьким ладом були величезним **прогресом**...»

«Технічний **прогрес** – це закономірний історичний процес удосконалення знарядь праці і методів виробництва» [10, с. 159];

2) перехід від нижчого до вищого, від простого до більш складного: «супільний **прогрес**», «соціальний **прогрес**» [2, с. 1149];

3) розвиток чого-небудь у бік поліпшення, будь-яка позитивна зміна: «Лікар кожний раз знаходить у мене **прогрес** при вислуховуванні» [10, с. 159].

Для завершення дослідження поняття *прогрес* на мовному рівні було залучено «Словник синонімів української мови», за допомогою якого було отримано наступну інформацію:

«ПРОГРЕС (розвиток по висхідній лінії; перехід від нижчого рівня до вищого), ПОСТУП, ПІДНЕСЕННЯ, ХОДА *уроч.*, ПОСТУПУВАННЯ *заст.*»

Тільки тепер склалась остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний неупинний **поступ** громадський наперед - **прогрес** (М. Драгоманов);

Нема тих сил, народе, Щоб ходу твою спинить!

(М. Рильський);

Історичне поступування людства» [9, с. 463].

Отже, під час вивчення філософського та мовного аспектів поняття *прогрес* було виявлено наступне. З філософської точки зору, феномен *прогрес* має такі характеристики: *розвиток, рух, удосконалення/покращення*, власне *прогрес*. Як свідчить аналіз мовного аспекту, поняття *прогрес* включає вказані значення *розвитку, руху уперед/переходу, удосконалення/покращення*, але до них додаються наступні: *течія/плин, успіх*.

Таким чином, мовний рівень дослідження поняття *прогрес* підтверджує розглянуті вище філософські трансформації. Тому можна стверджувати, що цей феномен представляє собою певну систему, яку можна концептуалізувати, що дозволяє стверджувати про існування концепту ПРОГРЕС.

Можна зробити висновок, що феномен *прогресу*, який починали досліджувати як філософську категорію, протягом процесу вивчення набув певних характеристик, які були зафіксовані у відповідних значеннях слова. Оскільки мова є тим засобом, за допомогою якого можна дослідити уявлення людини про певні об'єкти і, таким чином, загальне уявлення про світ, то розглянувши у мовному аспекті саму лексему *прогрес* та групи похідних понять, таких як *розвиток, рух уперед/перехід, удосконалення/покращення, течія/плин, успіх* можна виявити культурно-зумовлені уявлення носіїв різних мов про феномен прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко И. А. Альтернативные концепции прогресса / И. А. Василенко // Вестник Российской академии наук. – 1998. – Том 68. № 4. – С. 291–305.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.]. – К.: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1983– . – (Словники України). – Т. 4: Н – П / [уклад.: Р. В. Болдирєв та ін.]. – 2003. – 656 с.
4. Заблоцький В. Прогрес/регрес суспільний / В. Заблоцький // Філософський енциклопедичний словник / [Редкол.: В. І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К.: Абрис, 2002. – С. 524–525.

5. Кон И. Прогресс общественный / И. Кон // Философская энциклопедия / [Редкол.: Ф. В. Константинов (гл. ред.) и др.]. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 4. – 1967. – С. 381–383.

6. Кондорсе Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого раз ума / Ж. А. Кондорсе. – М.: Соцэкгиз, 1936. – Режим доступа: <http://larevolution.ru/Books/Condorcet-0.html>

7. Литвинов В. Д. Латинсько-український словник / В. Д. Литвинов. – К.: Українські пропілеї, 1998. – 712 с.

8. Нисбет Р. Прогресс: история идеи / Роберт Нисбет; [пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и Гр. Сапова]. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 557 с.

9. Словник синонімів української мови: у 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К.: Наукова думка, 2006– . – (Словники України). – Т. 2 : О – Я. – 954 с.

10. Словник української мови: в 11 т. / [Редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980– . –Т. 8: ПРИРОДА – РЯХТЛИВИЙ. – 1977. – 927, [2] с.

11. Хлебников М. В. Проблема прогресса в социальной философии (на материале русской философии XIX в.): автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / М. В. Хлебников. – Кемерово, 2001. – 20 с.

Статья посвящена изучению философских и языковых аспектов, которые формируют концепт *прогресс*. Дается обзор философских теорий понимания идеи прогресса, на основании чего выделяются характеристики феномена *прогресс*. Представлен языковой аспект исследования указанного понятия, который подтверждает философские трансформации.

*Корнєва С. Є.
(м. Миколаїв)*

**КОНЦЕПТ МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ
У ПОВУТОВОМУ РОЗУМІННІ
(на матеріалі україномовної масової періодики)**

Слова “менталітет” і “ментальність” є досить розповсюдженими у сучасній українській мові та входять до термінологічного апарату таких гуманітарних дисциплін, як філософія, культурологія, психологія, політологія, соціологія, етнологія, лінгвістика тощо.

В сучасному науковому та повсякденному розумінні ще остаточно не встановлено єдиної точки зору щодо розмежування чи

ототоження цих слів, що є суттєвим обґрунтуванням дослідження понять “менталітет” і “ментальність”, зокрема, в межах одного концепту [5]. Крім того, додатковими аргументами для аналізу цих слів як одного концепту є: 1) єдине первинне етимологічне походження від латинського слова “mens” (“mentis”), яке означає *розум, мислення, думка, душа*; 2) існування лише одного еквіваленту перекладу у французькій та німецькій мовах (франц. *mentalité*, нім. *Mentalität*), з яких, на думку деяких вчених, походять ці поняття [1, с. 533; 3, с. 428; 7, с. 350 та ін.].

Таким чином, *метою статті* є дослідження структури концепту МЕНТАЛІТЕТ/ МЕНТАЛЬНІСТЬ лише у побутовому розумінні на матеріалі україномовної масової періодики, оскільки обсяг статті не дозволив розглянути структуру цього концепту у науковій парадигмі. Мета статті зумовлює наступні *завдання*: виділити основні лексеми, що утворюють лексико-семантичне поле досліджуваного концепту; встановити змістові зв'язки між компонентами семантичного поля; виділити додаткові ознаки концепту.

За своїми дефініціями з тлумачних словників поняття “менталітет” і “ментальність” репрезентують: 1) *сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці і т. ін.*; 2) *інтелект, розумові здібності; психіка, психічний склад*; 3) *світосприймання, умонастрій* [2, с. 518; 1, с. 533]. Таким чином, ключовими лексемами, що репрезентують значення цих понять є: “мислення”, “інтелект”, “розум”, “психіка”, “світосприймання”, “умонастрій”.

Наступним етапом є побудова лексико-семантичного поля концепту МЕНТАЛІТЕТ/ МЕНТАЛЬНІСТЬ та аналіз його компонентів.

За визначенням О. О. Селіванової, “*Лексико-семантичне поле – парадигматичне об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального компонента значення (архісеми). Структура лексико-семантичного поля має центр і периферію.*” [6, с. 281]. За Т. В. Сорокою, дотримуємося членування макрополя концепту на мікрополя, які членуються на конституенти, що представляють парцели з концептними смислами [8, с. 6].

З переліку слів, якими пояснено “менталітет” і “ментальність” у текстах україномовної масової періодики, була виділена група лексем, що мають зв'язки у своїх тлумаченнях. На думку деяких лінгвістів, зокрема, Ю. М. Караулова, Є. Н. Гуц, такі зв'язки формує “спільний

семантичний множник”. Під “семантичним множником” зазвичай розуміють будь-яке слово, що є в дефініції тлумачного словника.

За Є. Н. Гуц, визнаємо, що “два слова вважаються пов’язаними один з одним, якщо мають хоча б один спільний семантичний множник” [4, с. 295]. Крім того, зміст дефініції певного слова сприяє віднесенню цього слова до складу слів, за допомогою яких описана ця його дефініція.

Відповідно до такого розуміння, макрополе концепту МЕНТАЛІТЕТ / МЕНТАЛЬНІСТЬ має змішану ієрархічну структуру, в якій виявлено чотири семантичних рівні (мікрополе, конститuent, парцела, концептний смисл). На першому рівні виділяються три мікрополя: **I. ДУХ**, **II. ПОВЕДІНКА**, **III. КУЛЬТУРА**. Мікрополе **I. ДУХ** поєднує у собі такі семантичні ознаки “менталітету” і “ментальності”, як: 1) *сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда*; 2) *інтелект, розумові здібності*; 3) *психіка, психічний склад*. Мікрополя **II. ПОВЕДІНКА** та **III. КУЛЬТУРА** виокремлено завдяки функціональній властивості “менталітету” “*проявлятися в культурі, мові, поведінці*”. Крім того, усі ці мікрополя за своїми словниковими дефініціями не мають подібних ознак (тобто у своїх тлумаченнях поняття “дух”, “поведінка” і “культура” не мають спільних семантичних множників).

Другий рівень представлений конститuentами, які мають прямі зв’язки з вказаними мікрополями концепту МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ, а також в поодиноких прикладах відмічені поєднання деяких конститuentів. Третій рівень репрезентують парцели, що формують певні зв’язки з концептними смислами, які є складовими четвертого рівня. Далі більш детально, на прикладах, розглянемо усю структуру концепту МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ у побутовому розумінні.

Перше мікрополе **I. ДУХ** відображає *увесь внутрішній світ людини з його рефлексіями та має ознаки розвитку, самовдосконалення, руху вперед*: “Тому що наша земля сформувала *менталітет* українця, і всі віддані (і забрані життя!) в боротьбі за цю землю загартували *дух* нашого народу.” (Народна правда. – 04. 07. 2008 // <http://narodna.pravda.com.ua>). Отже, додатковими семантичними компонентами, які розширюють розуміння концепту МЕНТАЛІТЕТ/ МЕНТАЛЬНІСТЬ (деякі з них можемо назвати семантичними множниками) є наступні значення поняття “дух”: 1) *психічні здібності, свідомість, мислення*; 2) *внутрішній стан, моральна сила людини, колективу*; 3) *який-небудь елемент, що*

визначає поведінку, характер, напрям думок і т. ін. [2, с. 252]. Ці значення мікрополя **I. ДУХ** об'єднують шість конститuentів.

Перший конститuent **I. 1. Свідомість** репрезентує процес відображення дійсності мозком людини; сприйняття, розуміння навколишнього світу, властиві людині; ясне розуміння, усвідомлення чого-небудь; думку про що-небудь, відчуття чогось: “Почну з головного. Після того, як переглянув фільм, відчув, що відбувся прорив. Прорив у свідомості, у нашому буковинському менталітеті.” (ЧаС 2000. – 2004. – № 14.).

Значне семантичне наповнення конститuenta **I. 1. Свідомість** сприяє виділенню восьми парцел, які утворюють його структуру.

Перша парцела **I. 1. 1. Погляд** відображає думку, судження про що-небудь; систему переконань, уявлень; світогляд, світосприймання. Багатозначність поняття “погляд” допомагає віднести до парцели **I. 1. 1. Погляд** такі концептні смисли, як **I. 1. 1. 1. Бачення**, **I. 1. 1. 2. Естетика**, **I. 1. 1. 3. Ідеологія**, **I. 1. 1. 4. Світогляд**.

Друга парцела **I. 1. 2. Думка** подається у значенні того, що з'явилося внаслідок міркування, продукт мислення; того, чим заповнена свідомість; системи переконань, поглядів, уявлень. Концептними смислами парцели **I. 1. 2. Думка** є **I. 1. 2. 1. Принцип**, **I. 1. 2. 2. Ідея**, **I. 1. 2. 3. Переконання**.

Третя парцела **I. 1. 3. Розуміння** представляє дію за значенням розуміти; погляд, кут зору; знання, досвід у чому-небудь; уявлення про щось. До цієї парцели входить концептний смисл **I. 1. 3. 1. Уявлення**.

Четверта парцела **I. 1. 4. Відчуття**, репрезентує здатність людини відчувати, сприймати, усвідомлювати явища навколишнього світу; п'ята парцела **I. 1. 5. Віра** відображає впевненість у чомусь; шоста парцела **I. 1. 6. Позиція** визначає специфічний кут зору, ставлення до чого-небудь, що продукує певний характер поведінки; сьома парцела **I. 1. 7. Сприйняття** характеризує визнання чого-небудь властивим, звичним для себе, осмислення чогось; восьма парцела **I. 1. 8. Пам'ять** позначає здатність людини запам'ятовувати, зберігати і відтворювати в свідомості минулі враження.

Другий конститuent **I. 2. Мислення** репрезентує здатність людини мислити: “Сучасні дослідження вказують, що жіночий менталітет у значенні наукового мислення має деяку відмінність.” (День. – 2001. – № 44.). Конститuent **I. 2. Мислення** об'єднує у собі парцели **I. 2. 1. Інтелект** (відображає здатність людини до мислення, переважно теоретичного рівня) та **I. 2. 2. Мізки** (використовується для позначення розумових здібностей людини, її здатності мислити).

Третій конститuent **I. 3. Душа** визначає внутрішній психічний

світ людини з певною сукупністю рис, настроями, переживаннями та почуттями: “Така в нас ментальність, дуже багато місця в нашій душi йде на емоції і менше – на раціональне логічне мислення.” (Поступ. – 12. 01. 2005. – № 559.). До конституенту **I. 3. Душа** входить парцела **I. 3. 1. Почуття** (характеризує душевні переживання, здатність людини відчувати та певним чином реагувати на те, що її оточує).

Четвертий конституент **I. 4. Характер** репрезентує сукупність стійких психічних властивостей людини, які утворюють її особисті риси характеру та виявляються в поведінці й діяльності: “Існування цих рис у національному характері наших співвітчизників, або як нині кажуть, – ментальність, нерідко відзначають й етнопсихологи.” (День. – 2003. – № 181.). Конституент **I. 4. Характер** у своєму складі має три парцели: перша – **I. 4. 1. Риси характеру** (визначає індивідуальні особливості людини, що є зовнішнім виразом певного почуття, настрою і т. ін.), друга – **I. 4. 2. Емоції** (передає особливий стан людини у формі безпосередніх переживань, які можуть виражатися у діях) та третя – **I. 4. 3. Порода** (за своїм значенням відображає сукупність рис характеру, що створює певний тип людей).

П’ятий конституент **I. 5. Психологія** позначає певний душевний склад, психіку, особливості характеру людини: “Тоголь – це людина, яка могла одночасно осягнути менталітет, психологію двох великих, але таких різних народів, як український і російський.” (Поступ. – 02. 04. 2009. – № 793.). Конституент **I. 5. Психологія** конкретизується парцелою **I. 5. 1. Архетип**, яка представляє первинні природні образи, ідеї, переживання, що властиві людині і є предметом вивчення науки психології.

Шостий конституент **I. 6. Психіка** характеризує душевну організацію людини, її здатність відображати об’єктивну дійсність: “Українець же на загал має серйозні проблеми стосовно своєї психіки. Селянська ментальність добра для селян – і то в певному часі і в певному місці, але вона не зовсім надається для цілої нації.” (День. – 1999. – № 36.).

Друге мікрополе **II. ПОВЕДІНКА** представляє сукупність певних дій і вчинків індивіда або певної групи людей: “Автор намагається пояснити специфіку українського менталітету через неадекватну політичну поведінку на виборах, а не навпаки – виходячи з менталітету, пояснити політичну поведінку.” (Високий Замок. – 21.02.2009. – № 29 (3923)). З чотирьох компонентів семантики лексеми “поведінка”, які входять до її словникових дефініцій, три

репрезентують конституенти мікрополя **II. ПОВЕДІНКА**: 1) сукупність чийх-небудь дій і вчинків; спосіб життя; уміння поводити себе відповідно до встановлених правил; реакція організму на яке-небудь подразнення або вплив чогось; 2) те саме, що звичай у значенні усталений, звичний спосіб, манера дії кого-небудь; звичка; 3) мода [2, с. 806]. Отже, мікрополе **II. ПОВЕДІНКА** поєднує у собі вісім конститuentів.

Перший конститuent **II. 1. Сукупність дій і вчинків** визначає певну роботу, діяльність та здійснення чого-небудь: “*Ментальність* нашого народу така: *робити все в останній день*, – розводить руками Олег Кульчицький.” (Поступ. – 24. 01. 2003. – № 10.). Конститuent **II. 1. Сукупність дій і вчинків** деталізовано парцелями **II. 1. 1. Схильність** (репрезентує специфічний потяг, прагнення до якої-небудь діяльності) та **II. 1. 2. Мотивація** (характеризує сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось; доведення необхідності скоєння певних вчинків).

Другий конститuent **II. 2. Спосіб життя** пояснює специфічний уклад, характер життя: “Це пов’язане з тим, що молодим нав’язується американський *спосіб життя*, зокрема індивідуалізм, який не притаманний *ментальності* українця.” (День. – 2004. – № 148.).

Третій конститuent **II. 3. Ставлення** позначає той або інший характер поведінки з ким-, чим-небудь: “А як же може бути інакше? Наша тутешня *ментальність* і не може передбачати іншого *ставлення*, аніж у будь-якому випадку надання переваги родинним інтересам над законом.” (Поступ. – 04. 04. 2005. – № 628.).

Четвертий конститuent **II. 4. Звичаї** фіксує загальноприйнятий порядок, правила (гідної поведінки), які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, суспільної групи, колективу і т. ін.: “Щодо *звичаїв*, – то ще багато лишилося в селах дохристиянських, і дуже добре, що багато з них відроджується, – тобто проявляється ясніше *менталітет* нашого народу...” (Народна правда. – 4. 07. 2008. // <http://narodna.pravda.com.ua>). До конститuenta **II. 4. Звичаї** входить парцела **II. 4. 1. Стереотип**, в якій відображено те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

П’ятий конститuent **II. 5. Звичка** продукує певний спосіб дії, життя, манеру поведінки або висловлювання, схильність до чогось, що стали звичними, постійними для кого-небудь: “Основна причина – *менталітет* споживачів, які просто не *звикли* купувати легальне програмне забезпечення.” (Український діловий тижневик

“Контракти”. – 30. 03. 2009. – № 13.).

Шостий конституент **II. 6. Традиції** репрезентує звичайну, прийнятну норму, манеру поведінки, усталені погляди, переконання когось: “Дехто навіть зараховує корупцію, хабарництво та підкуп посадовців складовою народних традицій українського менталітету.” (Поступ. – 16. 04. 2004. – № 344.).

Сьомий конституент **II. 7. Стосунки** представляє зв’язки, взаємини, які виникають між людьми в процесі спілкування: “Європейська ментальність – це насамперед цивілізовані, толерантні стосунки між людьми.” (ЧаС 2000. – 2001. – № 46.).

Восьмий конституент **II. 8. Стиль** відображає сукупність прийомів, характерних рис якої-небудь діяльності, поведінки, методу роботи; спосіб виконання, здійснення чого-небудь: “Автори передачі (сценарій Юрія Тирона, головний режисер – Василь Селезінка) створили портрет області через людей. Це був свій стиль, своя особлива буковинська ментальність.” (ЧаС 2000. – 2001. – № 47.).

Останнім третім компонентом макрополя концепту МЕНТАЛІТЕТ/ МЕНТАЛЬНІСТЬ є мікрополе **III. КУЛЬТУРА**. З п’яти значень, зафіксованих тлумачними словниками проаналізований матеріал дослідження представляє одне: *сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини*: “Від себе – стосовно культури, – порівняйте два культові фільми, – український «Пропала грамота» та російський «С лёгким паром!» і наочно побачите різницю в менталітеті двох схожих народів.” (Народна правда. – 4. 07. 2008 // <http://narodna.pravda.com.ua>).

Мікрополе **III. КУЛЬТУРА** відносно свого лексичного значення представлене конституентом **III. 1. Цінності**, який у своїй семантиці характеризує *те, що має певну матеріальну або духовну вартість; важливість, значущість чого-небудь*: “Іноземцеві теж важко досліджувати український менталітет, бо він не знає ваги, значимості тієї чи іншої української цінності.” (Високий Замок. – 21. 02. 2009. – № 29 (3923)). Конституент **III. 1. Цінності** об’єднує парцели **III. 1. 1. Мова** (реалізується у значенні *здатність людини говорити, висловлювати свої думки*) та **III. 1. 2. Духовне життя** (передає смисли: 1) *період існування, який пов’язаний спільністю ідей, поглядів, прагнень*; 2) *сукупність явищ, що характеризують існування та визначають розвиток створення чого-небудь для задоволення духовних потреб людини*).

Далі проаналізована структура концепту МЕНТАЛІТЕТ/ МЕНТАЛЬНІСТЬ у побутовому розумінні, у якій відображено усі

визначені компоненти лексико-семантичного поля цього концепту та їх зв'язки, графічно представлена на рис. 1.

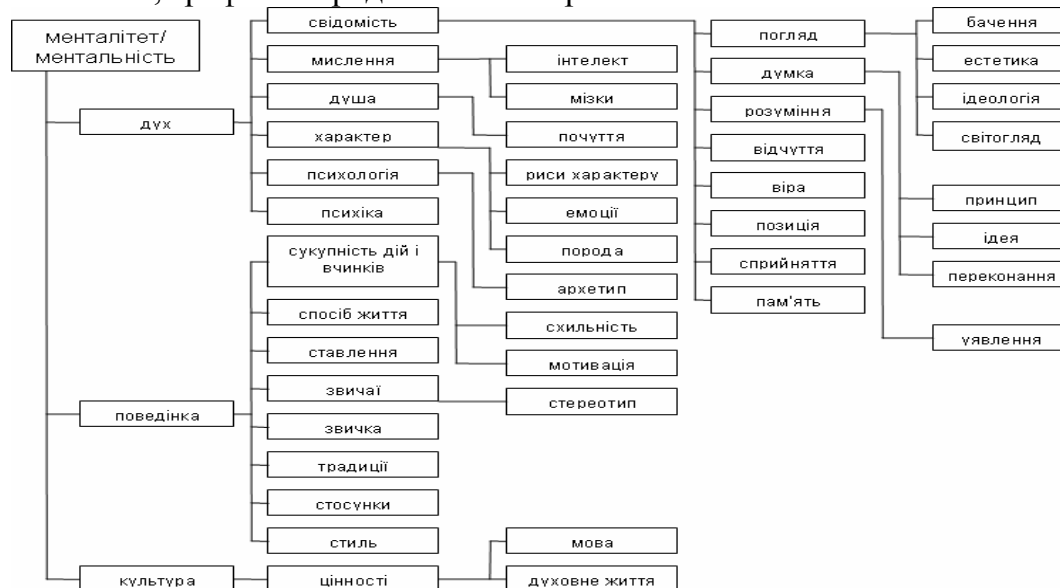

Рис. 1. Схема компонентів лексико-семантичного поля концепту МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ у побутовому розумінні.

Крім того, у матеріалі дослідження були виявлені такі текстові фрагменти зі словом “менталітет”, зміст яких поєднує між собою наступні складові концепту (при визначенні “менталітету” ці складові певним чином ототожнювалися авторами): 1) концептний смисл **I. 1. 1. 4. Світогляд** та парцела **I. 4. 1. Риса характеру**; 2) концептний смисл **I. 1. 1. 4. Світогляд** та конститuent **I. 5. Психологія**; 3) конститuent **I. 3. Душа** та парцела **I. 4. 1. Риса характеру**; 4) парцела **I. 4. 1. Риса характеру** та конститuent **I. 5. Психологія**; 5) конститuentи **I. 2. Мислення** та **II. 3. Спосіб життя**; 6) парцели **I. 1. 2. Думка** та **I. 1. 4. Відчуття**, шляхом додавання зв’язного концептного смислу **Смак, почуття краси, фантазія**. Виявлення цих зв’язків стало головним приводом для надання додаткової характеристики “змішаності” визначеній ієрархічній структурі концепту МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ у побутовому розумінні.

Слід відмітити, що в межах проаналізованого матеріалу є компоненти структури концепту МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ, які мають приклади, де пояснюється лише одне з понять “менталітет” чи “ментальність”. На жаль, обсяг статті не дозволив проілюструвати усі відібрані приклади зі словами “менталітет” і “ментальність”.

Отже, концепт МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ має складну ієрархічну структуру змішаного типу. Виділені основні лексеми утворюють лексико-семантичне поле досліджуваного концепту та

доповнюють семантику останнього додатковими ознаками. Подальше розширення меж семантичної наповненості концепту МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ можливе шляхом виокремлення та аналізу компонентів цього концепту у науковій парадигмі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой толковый словарь русского языка [сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб. : “Норинт”, 1998. – 1536 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
3. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. / Л. П. Крысин. – М. : Рус. яз., 1998. – 848 с.
4. Мир человека и мир языка: Коллективная монография / [отв. ред. М. В. Пименова]. – Кемерово : Комплекс «Графика», 2003. – 356 с. – (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 7)
5. Пасечник С. Є. До питання про розрізнення понять “менталітет” і “ментальність” у лінгвістиці та суміжних дисциплінах / С. Є. Пасечник // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 70. Вип. 57 : Філологія. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С. 86-90.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
7. Словник іншомовних слів / [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
8. Сорока Т. В. Концепти “дім” і “родина” в російській, англійській та французькій мовній свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Т. В. Сорока. – Донецьк, 2006. – 20 с.

В статье с использованием текстовых фрагментов из украиноязычной массовой периодики выделены основные лексемы, которые образуют лексико-семантическое поле концепта *менталитет / ментальность* в бытовом понимании. Анализируя семантику ключевых слов, установлены смысловые связи между компонентами лексико-семантического поля, что способствует определению дополнительных признаков исследуемого концепта.

*Сорока Т. В.
(м. Ізмаїл)*

ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНІ ФЕНОМЕНИ РЕЛІГІЙНОГО ДИСКУРСУ (на матеріалі української та англійської мов)

На сучасному етапі розвитку суспільних інститутів в Україні значну увагу привертає до себе дослідження ціннісного аспекту релігії. В умовах економічної, політичної і духовної кризи в суспільстві має місце звернення до християнства як основи духовності і національної культури.

Метою статті є розкриття змісту поняття “цінність” та визначення ієрархії ціннісних уявлень, виходячи із біблійних текстів і праць християнських теологів.

Поняття “цінність” використовують у філософії та інших суспільних науках для означення об'єктів, явищ, а також абстрактних ідей, що втілюють суспільні ідеали і сприймаються завдяки цьому як еталон належного.

У християнській теології категорія цінності широко використовується, особливо в моральному богослов'ї, що акцентує духовний характер християнських цінностей [6; 8; 9; 12]. Особливе значення проблемі визначення цінностей приділялось у католицькій традиції, ще від учення Фоми Аквінського. Християнське трактування цінності ґрунтується на ідеї блага, висунутої Аквінатором, як такої, “до чого всі речі прагнуть, щоб досягти досконалості”. Розкриваючи зміст поняття “цінність”, Л. де Реймекер писав: “Цінність – це те, що не лишає байдужим, гідне бути пізнаним, до чого прагнеш і чого бажаєш” [16, с. 252].

У вітчизняному релігієзнавстві християнські цінності розглядаються як сукупність ідей, норм поведінки, дій, за допомогою яких відбувається задоволення духовних потреб віруючого [7; 13].

Виділяються наступні групи християнських цінностей: Бог як вища цінність, цінності-цілі і цінності-засоби. Розподіл цінностей на “цінності-цілі” і “цінності-засоби”, запропонований Н. Рокічем [17] при вивченні соціально-психологічних явищ, добре узгоджується з християнськими положеннями про кінцеву мету життя і “шлях” до неї.

Вищою цінністю, центром розлогої християнської системи визнається Бог, який виступає в якості абсолютного початку, “...бо *Господь, Бог ваш – Він Бог богів і Пан панів, Бог великий, сильний та страшний, що не подивиться на обличчя, і підкупу не візьме* (5 М., 10:

17). – “For the LORD, your God, is the God of gods, the LORD of lords, the great God, mighty and awesome, who has no favorites, accepts no bribes” [11, с. 280], й абсолютного об'єкта аксіологічного ставлення: “Бог, що створив світ і все, що в ньому, бувши Господом неба й землі, проживає не в храмах, рукою збудованих, і Він не вимагає служіння рук людських, ніби в чомусь Він мав би потребу, бо Сам дає всім і життя, і дихання, і все” (Дії, 17: 24-25). – “The God who made the world and all that is in it, the Lord of heaven and earth, does not dwell in sanctuaries made by human hands, nor is he served by human hands because he needs anything. Rather it is he who gives to everyone life and breath and everything” [11, с. 103]. Відповідно до християнського вчення, з Бога, його всемогутньої волі, виходить усе життя і всі явища як тілесного, так і духовного світу.

Бог визнається як об'єктивно існуюча ідеальна ціль усіх позитивних людських прагнень, і внаслідок цього всі основні моральні категорії одержують для віруючих реальну життєву силу: “Господь, Господь, – Бог милосердний, і милостивий, довготерпеливий, і багатомилостивий та правдивий, що дотримує милість для тисяч...” (2 М., 34: 6-7). – “The LORD, the LORD, a merciful and gracious God, slow to anger and rich in kindness and fidelity, continuing his kindness for a thousand generations...” [11, с. 104].

Наступну групу у класі специфічних релігійних цінностей, творять християнські “цінності-цілі” (“Царство небесне”, безсмертя душі та ін.), ті, до яких прагне віруюча людина. Фактично, ці християнські поняття визначають генеральну лінію життя, орієнтацію віруючого на певну систему цінностей, що регулюють її життєдіяльність, тобто вирішують питання про сенс життя.

Третя група класу релігійних цінностей – це “цінності-засоби”, за допомогою яких християнин наближається до досягнення цілі. До цього класу понять відносяться релігійна віра, надія і любов, які трактуються як фундаментальні підвалини духовності і світогляду людини.

Віра є комплексом уявлень і емоційних станів, що дають людині внутрішню опору і стійкий мир у душі, у ньому релігійні уявлення поєднуються з глибокими бажаннями. Як зазначає В. Шинкарук, “Світогляд є вихідною і основоположною формою духовного освоєння дійсності людиною. Саме через нього світ “відкривається” людині... Світ цього життя – це світ, даний нам у нашій вірі, надії і любові” [14, с. 148].

С. К'єркегор розуміє віру як ціннісне ставлення до предмета віри, що охоплює усе, бо інакше вона “неістинна”. Віру, що ні до чого

не зобов'язує, С. К'еркегор не визнає. Він не порівнює християнство з якоюсь сторонньою йому вищою цінністю, випробує його з погляду цієї цінності і потім відкидає, як робив Ніцше, – для нього немає і не було ніякої іншої, вищої цінності, ніж християнство [4, с. 196].

Р. Бультман осмислює віру як саморозуміння, специфічне ціннісне ставлення людини до себе і до світу: “Слово об'явлення... потребує віри, воно звертається до людини з питанням, чи готова вона зрозуміти себе як розп'яту і воскреслу разом із Христом” [15, с. 62]. Історія може вплинути на саморозуміння людини лише як слово, що прийшло з минулого і звернулося до неї у її сьогоденній ситуації, повідомило їй щось важливе в її боротьбі за осмислене існування, тобто змінило її саморозуміння. Для Р. Бультмана віра, що виникає при зустрічі зі словом звістки, не є простою згодою з твердженнями догматики. Віру потрібно визначити насамперед як подію. Усяке питання про Бога є, водночас, питанням про власне життя людини. Віра – не світогляд, але і не почуття; це і є подія зустрічі, із якої виникає особисте ставлення до Бога, і саме це ставлення.

Зазначимо, що релігійна віра не вичерпує всього багатства духовно-довірчих відносин людини до дійсності, хоча й виступає їх сутнісним компонентом. Людина діє тому, що вона вірить в доцільність діяльності. Завдяки вірі виявляється і обумовлюється потреба людини в реалізації прихованої в ній здатності здійснювати те, що здається нездійсненим. У вірі і через віру знання отримують практичну енергію, збагачуються почуттями і волею [1, с. 181].

У вірі є дві сторони, або, можна сказати, два значення. Перше – це віра в кого-небудь або в що-небудь через визнання їхньої істинності і цінності; наприклад, віра у Святу Трійцю, у Церкву: “*Так само й віра, коли діл не має, – мертва в собі!*” (Як., 2: 17, 20). – “*So also faith of itself, if it does not have works, is dead*” [11, с. 140]. Друге значення віри – це довіра. Наприклад, можна вірити в існування Бога, його добро й правду, але і вірити йому самому – довіряти його слову, сподіватися на його обіцянки: *А Він їй сказав: “Твоя віра, о дочко, спасла тебе; іди з миром, і здоровою будь від своєї недуги!”* (Мр., 5: 34; Лк., 7: 50). – *He said to her, “Daughter, your faith has saved you. Go in peace and be cured of your affliction”* [11, с. 140].

Вчення Ісуса Христа говорить про віру як головну передумову християнського життя, тому що “з вірою приходять надія й любов, і всяка добра справа, і благодать Святого Духа” [12, с. 34].

Найглибші генетичні корені віри містяться саме в оберненості (інтенції) людської свідомості до майбутнього. На відміну від мрії надія сприймає майбутнє не лише як можливе і тим паче не як

вигадку, а як певне, здатне сповнитися, що в самому собі містить сприятливість для настання. Без надії неможливе світоглядне виживання і переживання майбутнього, не може бути віри в буття в трансцендентному світі, в реалізацію ідеалів, немає прагнення віддати себе служінню майбутньому, реалізувати себе в цьому служінні. Як феномени людської свідомості віра і надія є формами сприйняття і переживання майбутнього, чим вони й активізують волю [14, с. 148]. Надія, за визначенням В. І. Шинкарука, є сукупність протиріч: знання і віри. Цим самим окреслено сферу існування надії: вона зароджується там, де закінчуються раціональні знання та починає свій зліт у майбутнє віра.

Надія є чеснотою, в котрій чітко виражається відношення людини до Бога. Це саме вона вчить людину ставитись до Бога як до гаранта майбутнього життя і можливості потрапити у Царство Небесне за умови Віри в Бога, підтвердженої через постійне звертання у молитвах: “... на Бога надію кладу...” (Пс., 55: 5). – “... *God, ...in you I hope*” [11, с. 314], а також послідовного наслідування Божим Заповідям і Святому Писанню.

Надія як християнська чеснота відкриває перед людьми ті вічні блага, які Бог обіцяв людині в особі Ісуса Христа. Надія як людська чеснота є очікуванням того, що людина може здобути завдяки своїм здібностям, що дарує їй Боже провидіння: “Щасливий... і той, хто своєї надії не втратив” (Сир., 14: 2). – “*Happy the man..., who has not lost hope*” [11, с. 314].

У християнському віровченні найбільшою чеснотою є любов: “Любов – виконання Закону Господа, тому що Бог є любов. Божественна любов вбирає всі інші чесноти, вона прикрашає кожний вчинок і надає йому справжньої духовної цінності, бо справжній критерій моральних вчинків визначається їхніми мотивами, а не результатом” [12, с. 8]. Усе, що називається благом, згідно з християнським вченням, впливає з любові.

Для позначення поняття любові в Новому Заповіті використано слова “філа” – серцева природна любов, яку людина почуває до друзів і близьких людей, і “агапе” – божественна любов, що мислиться як добра воля, як непохитна рішучість шукати вищого блага для свого ближнього й дальнього, незалежно від того, люблять вони нас або ненавидять: “Люби свого ближнього, як самого себе!” (Мт., 19: 19; 22: 39; Мр., 12: 31; Лк., 10: 27). – “... *you shall love your neighbor as yourself*” [11, с. 40]. “Любов... усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить!” (1 Кор., 13: 4, 7). – “*Love... bears all things, believes all things, hopes all things, endures all things*” [11, с. 41].

Християнська етика вимагає насамперед того глибинного прояву божественної любові – “агапе”, яка не має прямого зв’язку з емоціями і вродженими рисами людини. Мірилом і джерелом цієї божественної любові є Ісус: “Нову заповідь Я вам даю: Любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви!” (Ів., 13: 34–35). – “*I give you a new commandment: love one another. As I have loved you, so you also should love one another*” [11, с. 310].

Католицькі та православні теологи підкреслюють важливість головної заповіді про любов і вказують віруючим необхідність керуватися нею щодо їхніх ворогів [2], вчити їх любити по-християнському [3; 12] і роз’яснювати цю любов [5; 10].

Отже, визначені християнські цінності входять у систему фундаментальних цінностей, міра засвоєння яких визначає духовний світ сучасної людини. Перспективним видається дослідження лексичної семантики на позначення християнських цінностей з метою її формалізованого представлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія / Андрущенко В. П., Михальченко М. І. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
2. Беднарські А. Виховання до суспільної й міжнародної любові – вимога третього тисячоліття християнства / Беднарські А. // Богословія. Том 54. – Рим : Українське богословське наукове товариство, 1990. – С. 3–43.
3. Беркхов Л. История христианских доктрин / Беркхов Л. – СПб. : Библия для всех. – 2000. – 320 с.
4. Бубер М. Два образа веры / Бубер М. – М. : Республика, 1995. – 432 с.
5. Войтыла К. Любовь и ответственность / Кароль Войтыла. – М. : Греко-латинский кабинет, 1993. – 77 с.
6. Гранцев В. Утверждение христианских ценностей как основа прогрессивных трансформаций личности и общества / Гранцев В. // Человек и христианское мировоззрение: Альманах. Вып. 4. Понятия «норма» и «отклонение от нормы» в медицине, науке и обществе. – Симферополь, 1999. – С. 30–36.
7. Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції / Колодний А. – К. : Світ знань, 1999. – 52 с.
8. Марусяк М., протоієрей. Моральне Богослов’я / Марусяк М. – Снятин : Прут Принт, 2000. – 144 с.
9. Обер Ж.-М. Моральне богослов’я / Обер Ж.-М. – Львів :

Стрім, 1997. – 215 с.

10. Рупнік М. Духовне життя / Рупнік М. – Львів : Львівська Богословська Академія, 1995. – 118 с.

11. Цимбалюк Ю. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. Науково-навчальний посібник / Юрій Цимбалюк, Йосип Кобів, Любов Смурова, Людмила Латун. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2003. – 410 с.

12. Чекалов И. Нравственное богословие: Христианская этика / И. Чекалов. – Бишоффен : Изд-во «ФСХБ – Москва и миссия «Восток-Запад», 1993. – 218 с.

13. Чупрій Л. Релігійні цінності як основа розвитку духовності особистості / Чупрій Л. // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – 2000. – Вип. 13. – С. 34–42.

14. Шинкарук В. І. Віра, надія, любов / Шинкарук В. І. // Віче. – 1994. – № 3. – С. 145–150.

15. Bultmann R. Neues Testament und Mythologie / R. Bultmann – München, 1985. – 232 S.

16. Raeymaeker L. de. Philosophie de l'être / L. de. Raeymaeker. – Louvain, 1947. – 408 p.

17. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach – N.Y., 1973. – 348 p.

В статье рассмотрены структура и содержание христианских ценностей как лингвоаксиологических феноменов, исходя из библейских текстовых отрывков и трудов католических и православных теологов.

Ветрова Е. С.

(м. Макіївка)

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ ПРИВІТАНЬ (на матеріалі епістолярної спадщини українських письменників)

Останнім часом у зв'язку з поглибленням інтенсивності міжмовних і міжкультурних контактів неухильно зростає інтерес учених до досліджень у галузі комунікативної лінгвістики та прагматики – наукових напрямків, основна проблема яких – вивчення мови в одній із найважливіших її функцій – комунікативній. Такі питання, як мовець і адресат, мета висловлювання, мовленнєва тактика і принципи співробітництва, ставлення мовця до

повідомлюваного все частіше стають предметом зацікавлення багатьох мовознавців. У колі цієї загальної проблематики особливе місце посідає вивчення мовленнєвого етикету, під яким у лінгвістиці розуміють “прийняту певним суспільством систему стійких виразів спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співбесідників, підтримки спілкування відповідно до їх соціальних ролей чи рольових позицій” [2, с. 3].

Зацікавлення мовленнєвим етикетом пояснюється кількома причинами. Необхідність всебічного вивчення цього явища диктується потребами часу: розширення контактів між народами, збільшення кількості міжетнічних конфліктів, що потребують урегулювання, підвищують важливість досліджень у сфері міжкультурної комунікації, невід’ємним компонентом якої є мовленнєвий етикет.

З відродженням національної культури й набуттям українською мовою статусу державної, виходом України на міжнародну арену, розширенням міжкультурних контактів необхідно інтенсивно поглиблювати вивчення мовленнєвого етикету, що є своєрідним культурним обличчям кожної нації. Як справедливо відзначає академік Мирослав Стельмахович, «кожен громадянин України, незалежно від національності, зобов’язаний знати й поважати державну мову, вміти спілкуватися нею, дотримуючись культури мовлення, з її невід’ємним складником – мовленнєвим етикетом» [7, с. 7].

Інтерес дослідників до питань мовленнєвого етикету має і суто науковий характер і пояснюється новим осмисленням самого феномену спілкування як найважливішого структуротвірного фактора існування людини й суспільства. Виняткова роль комунікативного процесу у функціонуванні всіх систем культури зробили його об’єктом вивчення спеціалістів не лише з теорії комунікації, лінгвістики й семіотики, але й психологів, соціологів, етнографів. У роботах з лінгвістики, опублікованих останнім часом, особлива увага приділяється проблемам співвідношення культури й мови, національно-культурної специфіки мовленнєвої і немовленнєвої поведінки того чи іншого народу. І це не є випадковим, адже усвідомлення неможливості успішної комунікації без знання мовного етикету стала очевидним фактом. Люди, які розмовляють на різних мовах і належать до різних культур, по-різному сприймають світ, по-своєму розуміють ввічливість, яка регулює комунікативну поведінку людей. Знання національних особливостей цієї категорії дає ключ до розуміння багатьох особливостей комунікативної поведінки народу і є

невід’ємним компонентом міжкультурної комунікативної компетенції. Ігнорування норм увічливості може стати серйозною перешкодою на шляху до успішної міжкультурної комунікації, призвести до негативних наслідків.

У лінгвістичній літературі в розробці проблеми мовленнєвого етикету вчені вже досягли певних успіхів. Так, у працях багатьох дослідників (В. Г. Костомарова, Н. І. Формановської, А. О. Акішиної, Ф. Папа, В. Є. Гольдіна, В. М. Литовченко, С. К. Богдан та ін.) вже існує чітке визначення поняття “мовленнєвий етикет”, наявна соціальна диференціація етикетних формул та опис особливостей їх використання у складному процесі комунікації, окреслюється в синхронічному аспекті список одиниць мовленнєвого етикету, значна увага приділяється дослідженню становлення та історичного розвитку засобів вираження увічливості. Останнім часом з поширенням міжмовних і міжкультурних контактів активно розробляється проблема мовленнєвого етикету представників різних лінгвокультурних спільнот. Розуміючи важливість мовленнєвого етикету для комунікації, вчені багатьох країн звернулися до його всебічного дослідження. Однак, незважаючи на значну кількість праць, не всі аспекти мовленнєвого етикету вивчені достатньо, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою нашої статті є дослідження одного із найважливіших компонентів мовленнєвого етикету – привітання. Ця мета передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) дослідити специфіку комунікативної ситуації привітання;
- 2) розглянути засоби вираження привітань у мовленнєвому етикеті українського народу;
- 3) визначити фактори, що впливають на вибір привітань;
- 4) вивчити їх національну специфіку.

Серед значної кількості комунікативних ситуацій привітання посідає особливе місце. І це не є випадковим, адже саме з нього розпочинається контакт між співрозмовниками, визначається стиль і тональність усієї подальшої розмови. У комунікативному плані «вітання – це слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливості» [1, с. 575]. В українській мові упродовж віків склалася розгалужена система національно специфічних привітань, що визначають сутність духовності українського народу.

З глибини віків українці з особливою увагою й шанобливістю ставилися до привітань, вірили в їх магічну силу, жили переконаннями, що добре слово потрібне людині, як хліб, сіль і жива

вода. В Україні, зокрема в селах, з давніх-давен вітання було ознакою вихованості і шляхетності. Навіть незнайомця завжди зустрічали щирим і світлим «*Добрий день!*». Кожен компонент українського привітання мав свій глибокий зміст і був вплетений у канву давніх вірувань та уявлень українців, співвідносячись з особливостями їхнього національного характеру. Найчастіше використовувалися конструкції побажального характеру: *Доброго дня! Добридень! Доброго вечора! Доброго ранку! Будь (-те) здоров(-ий, -а, -і)! Здрастуйте! Доброго здоров'я*, в яких особливо яскраво виявлялися такі риси мовленнєвої поведінки українців, як доброзичливість, сердечність, щирість, простота.

Повагу до цього давнього засобу вираження ввічливості засвідчують і листи українських письменників, хоча слід відзначити, що в українському епістолярії ця етикетна формула використовується нечасто. Це пояснюється як структурою листа, так і особливостями листописання у ХІХ – поч. ХХ ст. Як відзначає С. Богдан, «суттєвою ознакою мовного етикету українського епістолярію аж до середини ХХ століття є відсутність складених етикетних виразів на початку листа. Лист розпочинається формулою звертання, іноді – вітальним виразом, але ніколи звертання не об'єднується з привітанням. Очевидно, за українською традицією лист повинен мати лише формулу звертання» [4, с. 31]. Такий висновок дослідниці, на наш погляд, є надто категоричним, адже проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що привітання все ж функціонує в листах українських письменників, хоча й не так часто, як інші етикетні конструкції. Більше того, привітання в листах письменників характеризуються різноманітністю форм. Автори послуговувалися не лише традиційними привітаннями (нейтральними, народно-розмовними), але й регіональними (в основному релігійного характеру), вживаними на певній території України: *Добрий день!* (Ю. Федькович до К. Горбала); *Христос воскрес!*» (Т. Шевченко до Й. Бодянського); *Слава Ісусу Христу!* (Ю. Федькович до К. Горбала). Привітання могло супроводжуватися звертанням, утворюючи поширену ввічливу конструкцію: *Христос Воскресе, брате мій любий!* (Т. Шевченко до М. Лазаревського); *День добрий, серце* (Ю. Федькович до Т. Танячкєвича); *Здоров, здоров, брате Тарасе!* (П. Куліш до Т. Шевченка).

Відсутність привітань характерна, як правило, для інтимно-дружніх послань письменників, адресованих тим людям, з якими автори листувалися регулярно й могли спілкуватися просто, без зайвих церемоній. За таких умов кожне наступне послання було ніби

продовженням попереднього, скорочуючи часову та просторову відстань між співрозмовниками й максимально наближаючи епістолярний діалог до умов невимушеного, безпосереднього спілкування.

Вибір засобів вираження привітання в українських листах регулюється багатьма факторами, серед яких найважливішими є: обставини спілкування, соціальні ознаки співрозмовників, темпоральні умови, характер стосунків комунікантів, тональність спілкування тощо.

Обираючи ту чи іншу форму привітання письменники особливу увагу приділяли ситуації спілкування. При цьому відчутний вплив українських культурних традицій. За давніми українськими звичаями, людині, зайнятій на момент зустрічі якоюсь роботою, завжди адресували привітання: *Бог у поміч! Бог поміч! Помагай Бог! Помагай Боже! Боже, помози! Дай, Боже, щастя!* Подібні етикетні вислови знаходимо в посланнях О. Кобилянської: *Дай Боже!* (до В. Стефаніка).

При доборі привітань автори послань значну увагу приділяли соціальним ознакам співрозмовника. Залежно від соціальної ролі мовця та слухача, близькості їхніх стосунків обиралися ти- або Ви-форми: *здрастуй* чи *здрастуйте*, *будь здоровий (-а)* чи *будьте здорові* та ін.

На вибір привітань часто впливав часовий фактор. Це стосується в першу чергу темпорально зумовлених етикетних висловів, уживання яких залежить від того, о якій порі дня мовець звертається до адресата. Уранці українці зазвичай користуються формами: *«Добрий ранок!»*, *«Доброго ранку!»* або *«З добрим ранком Вас!»*. Ці привітання можуть поєднуватися з дієсловами *бажаю*, *зичу*: *Я бажаю Вам доброго ранку! Я зичу Вам доброго ранку!* Уважається, що вираз *"Доброго ранку"* звучить м'якше, тепліше порівняно з *"Добрий ранок!"*, хоча обидві форми є нормативними для сучасної української мови й первинно пов'язані з побажанням людині гарного настрою, удачі. Вдень доречними будуть вислови: *Добрий день! Доброго дня! Добридень! На добридень*, а ввечері *Добрий вечір! Доброго вечора! Добри вечір!* тощо. Слід зауважити, що етикетні форми *Добридень*, *Добри вечір* походять від колишніх речень *Добрий день! Добрий вечір*, які через часте вживання злилися в одне слово: *«Добридень Вам!»* (В. Стус до рідних).

У темпорально зумовлених привітаннях можливі позиційні зміни (*Доброго ранку Вам!* і *День Вам добрий! День добрий Вам!* і т. ін.). Якщо слово *добрий* стоїть у постпозиції (інверсія), то цим

досягається більша експресивність вислову. Порівняймо: *Добрий день!* (Ю. Федькович до К. Горбала); *День добрий, серце* (Ю. Федькович до Т. Танячкевича);

У народній практиці спілкування подібні етикетні вислови нерідко поширюються іменниково-прійменниковими конструкціями з об'єктним чи обставинним значенням з *неділею, з понеділком, у хату* та ін. У листах письменників такі форми нами не зафіксовано.

Темпорально зумовлені привітання, на думку мовознавців, мають суттєву перевагу: такі вирази не мають вказівки на «ти» або «Ви», тому їх зручно використовувати тоді, коли ми сумніваємося, як слід звертатися до людини в конкретній ситуації – на «ти» чи на «Ви». Що ж стосується епістолярію, то подібні етикетні форми в ньому практично не використовуються, що пояснюється самою природою епістолярного діалогу: співрозмовники розділені у часі і просторі й тому час написання листа адресантом і час його прочитання адресатом, як правило, не збігаються.

Уживання темпоральних привітань суворо регламентоване: заміна одного виразу іншим неможлива. Нейтральними ж щодо часових характеристик є привітання: *Здрастуй/-те! Здоровенькі! Здоровенькі були!* тощо, первинне значення яких пов'язане з побажання людини доброго, міцного здоров'я.

Однак, уживаючи такі форми, потрібно враховувати стиль спілкування і комунікативні умови. Так, вітання *Здорово! Здорові будьте! Здоровенькі були! Доброго здоров'я!* характерні для розмовного побутового мовлення. Використання їх в офіційній ситуації спілкування буде недоречним:

Письменники часто послуговуються підкреслено ввічливими й сповненими гідності привітаннями, що вказують на неофіційність взаємин між мовцями, невимушений характер спілкування: *Моє шанування! Моє шануваннячко! Моє шанування!* Такі привітання використовуються зараз рідко, переважно в художній літературі. У розмовно-побутовому мовленні вони зустрічаються рідше, як правило, з інтимно-жартівливим відтінком. В офіційних ситуаціях спілкування функціонує форма *«Моя пошана!»* з відтінком урочистості.

В українській мові функцію привітань може виконувати дієслово *вітати* (у формі першої особи однини теперішнього часу). Воно походить від давньої форми *витати*, яка в свою чергу бере свій початок від спорідненої основи – *віт*. Отже, слова *привіт* і *вітання* етимологічно пов'язані зі словами *віть, вітка* – «гілка»: *вітати* – «прибути з символічною гілкою». Значення вихідного складника «гілка» в словах *вітатися, привітання, привіт* давно вже втрачено,

але семантика «прийти з добром», «зустріти з добром» залишилася. І тому, коли ми сьогодні вимовляємо коротке слово «Привіт!», ми, навіть не замислюючись, передаємо співрозмовникові своє «прихильне, доброзичливе ставлення». Звичайно так вітаються представники молодого покоління – друзі, колеги, ровесники. У мовленні представників інтелігенції (здебільшого старшого віку) можна почути «Моє вітання!», яке звучить піднесено, урочисто. В офіційній ситуації, зокрема у звертаннях до великої аудиторії, використовують вирази «Дозвольте привітати вас!», «Радий/-а/-і вітати Вас!», «Вітаю Вас!». В епістолярній спадщині українських письменників такі вислови часто зустрічаються в листах В.Стуса до рідних: «Вітаю, ласкавочка моя!» (до дружини); «Вітаю Вас!» (до батьків).

Названі вітальні вирази можна вважати буденними, тобто розрахованими на кожен день. Натомість український мовний етикет пропонує чимало святкових привітань. У неділю прийнято вітатися: «З неділею будьте здорові!» або «Будьте здорові, з неділею Вас!», на день народження використовують вислів: «З іменинницею (іменинником) Вас!». У день весілля, яке раніше припадало на Покрову, вітали: «Добридень з весіллям, та ще й з Покровою!». На Різдво, зустрічаючись, кажуть: *Христос рождається! Христос ся рождає!* (відповідь: *Славте його!*), на Великдень – *Христос воскрес!* (тричі промовляють, у відповідь звучить: *Воістину Христос воскрес!* або *Воістину воскрес!* і тричі цілуються). Особлива увага українського народу – до вітань на Святвечір, Коляду, Щедрий вечір: *Будьмо здорові з Святим вечором! На щастя, на здоров'я з Святвечором.* На будь-яке свято придатна форма «Зі святом Вас!» або давніша «З празником, будьте здорові!»:

Серед святкових привітань у листах письменників зустрічаються такі: «З Новим роком будьте здорові!» (М. Коцюб.); «Христос Воскрес!» (В. Стус).

З-поміж архаїчних привітань особливо слід відзначити «Чолом (тобі)!», часто вживане в епістолярії В. Стуса: «Чолом, Вальочку!» (до дружини).

Отже, привітання відіграє важливу роль в комунікативному співробітництві адресата й адресанта. Воно визначає стиль і тональність спілкування, сприяє налагодженню стосунків співрозмовників. В українській мові привітання є національно специфічними і відображають світоглядні уявлення та вірування українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова. – Донецьк, 2008. – 704 с.
2. Акишина А. А. Русский речевой этикет. Выражение приветствия в русском языке / Акишина А. А., Формановская Н. И. // Рус. яз. за рубежом. – 1969. – № 2. – С. 3–12.
3. Акишина А. А. Приветствуем друг друга, улыбаясь: О русском речевом этикете / А. А. Акишина // Рус. яз. и лит. в средн. учебн. заведениях УССР. – 1990. – № 10. – С. 74–76.
4. Богдан С. К. Мовний етикет українців: Традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
5. Головацький Я. Слова вітання, благословенства, чемності й обичайності у русинів / Я. Головацький // Вінок русинам на обжинки. – Відень, 1847. – Ч. 2. – С. 255–261.
6. Костомаров В. Г. Русский речевой этикет: Обращения, формулы приветствия, прощания, благодарности / В. Г. Костомаров // Рус. яз. за рубежом. – 1967. – № 1. – С. 56–62.
7. Стельмахович М. Г. Мовний етикет / М. Г. Стельмахович // Культура слова. – К., 1987. – Вип. 20. – С. 6–12.
8. Кочерган М. П. Стан і перспективи сучасного мовознавства / М. П. Кочерган // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія. – К. : Видав. центр КНЛУ. – Т.6. – № 1. – С. 5–18.

Стаття є продовженням серії статей автора з проблем мовленнєвого етикету українського народу. На матеріалі епістолярної спадщини українських письменників у ній розглядається національна специфіка українських привітань, досліджуються фактори, що впливають на їх вибір у кожній конкретній ситуації спілкування.

*Маторина Н. М.,
Маторин Б. И.
(г. Славянск)*

К ПРОБЛЕМЕ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА (Статья 5)

Мы продолжаем серию статей, в которых рассматривается проблема повышения интереса студентов и учащихся к русскому языку – одна из актуальных проблем современной методики¹. В данной статье в занимательной форме излагаются теоретические и прикладные проблемы русистики – на материале *лексикографии*².

Оригинальна форма подачи материала – в виде тестовых заданий – вопросов и ответов по современному русскому языку. Система тестов тщательно продумана: от выполнения теоретических тестов к выполнению практических заданий, занимательных упражнений, лингвистических задач. Таким образом студенты и школьники овладевают приемами познавательной деятельности, совершенствуя их от теста к тесту.

Вопросы, задачи и задания, содержащиеся в статье, чрезвычайно разнообразны, и преподаватель может выбрать материал в соответствии с задачами занятия и уровнем подготовки студентов или школьников. Рекомендуемое соответствие оценки и числа выполненных заданий следующее: правильный ответ – 1 балл.

Тест 1. Теоретический

1. Дайте определение термину *лексикография*.
2. Какие функции выполняет практическая лексикография?
3. Назовите синоним термина *практическая лексикография*.
4. Какими словарями обеспечиваются основные функции практической лексикографии?
5. Сколько сходных периодов выделяется в развитии форм практической лексикографии у разных народов? Какие?

¹ Статья 1 под таким же названием помещена в X выпуске, часть 1 сборника «Теоретические и прикладные проблемы русской филологии» [3]; статья 2 – в XI выпуске, часть 1 [4]; статья 3 – в XIV выпуске, часть 1 [5]; статья 4 – в XVII выпуске, часть 1 [6].

² Дополнить перечень заданий по лексикографии, предложенных в данной статье, можно заданиями из пособия Н. М. Маториной «Русский язык в вопросах и ответах» [7, с. 86–95].

6. Назовите основные функции каждого периода в развитии форм практической лексикографии.
7. Когда сформировалась теоретическая лексикография?
8. Кто создал первую научную типологию словарей?
9. Какой комплекс проблем охватывает теоретическая лексикография?
10. Дайте определение понятиям *макроструктура словаря* и *микроструктура словаря*.
11. Чьи работы сыграли особенно большую роль в совершенствовании и развитии теории современной лексикографии?
12. С какими разделами языкознания связана лексикография?

Тест 2. Терминологический диктант

Дайте определения следующим лингвистическим терминам:

1. Вокабула.
2. Глоссарий.
3. Заголовочное слово.
4. Иллюстрации в словаре.
5. Лексикографические слова.
6. Ономастикон.
7. Отсылочный.
8. Помета.
9. Словарная форма слова.
10. Словарь.
11. Тезаурус.
12. Школьный словарь.

Тест 3. Мой друг словарь

Раскройте основное назначение указанных в тесте словарей.

1. Словарь двуязычный.
2. Словарь диалектологический.
3. Словарь дифференциальный.
4. Словарь идеологический.
5. Словарь одноязычный.
6. Словарь переводной.
7. Словарь толковый.
8. Словарь филологический.
9. Словарь фразеологический.
10. Словарь частотный.
11. Словарь энциклопедический.
12. Словарь этимологический.

Тест 4. Найди свой словарь

Назовите словарь, соответствующий названию раздела

языкознания.

1. Фонетика.
2. Орфография.
3. Орфоэпия.
4. Лексикология.
5. Фразеология.
6. Морфемика.
7. Словообразование.
8. Морфология.
9. Синтаксис.
10. Пунктуация.
11. Ономастика.
12. Культура речи.

Тест 5. Классификация словарей

Укажите принцип, положенный в основу каждой из названных классификаций словарей.

1. Словари полные, краткие, минимумы и т.д.
2. Словари алфавитные, обратные, гнездовые, идеографические и т.д.
3. Словари одноязычные – двуязычные – многоязычные или иначе: одноязычные – переводные.
4. Антропоцентрические и лингвоцентрические словари.
5. Объяснительные и демонстрирующие словари.
6. Иллюстрированные, учебные, в том числе школьные словари; словари, обладающие рекомендующей – предписывающей – направленностью, и описательные.
7. Тезаурусы, вбирающие все слова данного языка, которым противопоставляются и словари литературного языка, и словари диалектные, и словари языка отдельного автора (произведения).
8. Энциклопедические и филологические словари.
9. Общие и аспектные словари.
10. Словари, например, орфографические, частотные, и словари, например, толковые, терминологические.
11. Компьютерные и рукописные, машинописные словари.
12. Комплексные (многопрофильные) и однопрофильные словари.

Тест 6. Найдите соответствия - 1

Тип словаря	Описание словаря	Пример словаря
1. Энциклопедии, энциклопедические словари, справочники	1. Словари становятся для пользователей источниками знаний о семантике слов – единиц языка. Это словари	1. Шанский Н. М., Боброва Т. А. Этимологический словарь русского

	лингвоцентричные в подходе к описанию фиксируемых слов. Они сообщают о единицах лексического уровня языка универсальную информацию, помимо разъяснения значений включают грамматические, стилистические и т.п. сведения.	языка. – М.,1994.
2. Толковые словари	2. В словарях устанавливается источник происхождения слов и демонстрируются различные изменения в их семантической структуре, которые происходили в течение многих веков существования исконного слова в русском языке, обуславливались функционированием единиц в литературном языке, а также могли быть связаны с вхождением заимствованного слова в русский язык, его освоением на лексическом, фонетическом и других уровнях языковой системы.	2. Ожегов С. И. Словарь русского языка (с 9 изд., 1972 – под ред.Н. Ю. Шведовой)
3. Этимологические, исторические словари	3. В словарях можно почерпнуть информацию о мире, получить представления о состоянии научных знаний в какой-либо области, о культуре и традициях социума. Объектом описания в них являются реалии (природные и созданные человеком) и сами люди, оставившие свой след в истории всего человечества или конкретного народа.	3. Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ф. П. Филин. – М.,1979.
4. Словари ограниченной в употреблении и неактуальной лексики и	4. В словарях слово описывается с учетом его парадигматических связей,	4. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и

фразеологии	проявляющихся в различных объединениях единиц лексико-фразеологического уровня (поля, лексико-семантические группы, лексические классы и т.п.), а также в реализации антонимических, синонимических и других отношений. Имеются словари, с помощью которых пользователем может быть рассмотрена проблема тождества слова, посвященные единицам, дифференцированным семантически, формально и т.д.	поговорок. – М., 1991.
5. Аспектные словари	5. Словари отражают состав русской фразеологии, включая пословицы, поговорки, позволяют установить значение устойчивых воспроизводимых единиц, их грамматические особенности и стилистический потенциал.	5. Земская Е. А., Ермакова О. П. и др. Слова, с которыми мы все встречались. – М., 2000.
6. Словари пословиц, поговорок, фразеологические словари	6. В словарях собрана информация о единицах, находящихся на периферии словарного запаса. Они вызывают коммуникативные неудачи, создают трудности для читателя художественных произведений, учащихся, прежде всего школьников, поскольку не входят в число ядерных. В словарях собраны единицы, которые известны не всем людям, вышли из употребления либо еще недостаточно широко распространены.	6. Лексико-семантические группы русских глаголов / Под ред. Т. В. Матвеевой. – Свердловск, 1988.
7. Словари морфем, словообразовательные словари	7. Из словарей можно почерпнуть различную информацию о	7. Панов Б. Т., Текучев А. В. Школьный

	<p>правописании и произношении слов, о выборе правильной зависимой грамматической формы в словосочетании, о предпочтении варианта в определенной речевой ситуации. Эти словари обеспечивают требуемое нормами современного русского литературного языка единообразие, содействуя успеху коммуникации.</p>	<p>грамматико-орфографический словарь русского языка. – М., 1991.</p>
<p>8. Словари иностранных слов, двуязычные лексиконы</p>	<p>8. Главный объект фиксации этих словарей – иноязычное слово, прежде всего его значение. Это активные помощники межъязыковой коммуникации, посредники в диалоге русской и других культур.</p>	<p>8. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. – М., 1991.</p>
<p>9. Словари структурных слов, сочетаемости, трудностей русского языка, орфоэпические, орфографические</p>	<p>9. В словарях можно почерпнуть сведения о морфемах как минимальных значимых единицах структуры слова, о способах образования слов. Слово описывается как член словообразовательного гнезда, звено словообразовательной цепочки. Эти словари предназначены в первую очередь для лингвистических исследований.</p>	<p>9. Кузнецова А. И., Ефремова Т. Ф. Словарь морфем русского языка. – М., 1986.</p>
<p>10. Сводные словари, антологии, указатели словарей</p>	<p>10. В словарях сохраняется алфавитное расположение материала, но не по началу слов, а по концу, т.е. справа налево (весьма полезными являются при изучении русского словообразования).</p>	<p>10. Штейнфельдт Э.А. Частотный словарь современного русского литературного языка. – М., 1963.</p>
<p>11. Инверсные словари</p>	<p>11. В словарях описывается степень употребляемости слов в речи (это особенно важно для создания</p>	<p>11. Русская авторская лексикография XIX–XX веков: Антология / Отв. ред.</p>

	объективной базы рационального отбора лексики, включаемой в школьные учебники, словари-минимумы, словари для машинного перевода и т.п.).	Ю. Н. Караулов. – М., 2003.
12. Частотные словари	12. Это издания особого типа, которые содержат справочную информацию о словарях, их содержании, помогают найти нужный труд в огромном лексикографическом пространстве.	12. Обратный словарь русского языка / Под ред. М. Фасмера: в 6-ти вып. – М., 1957-1959.

Тест 7. Найдите соответствия – 2

Из каких словарей XXI века приведены образцы словарных статей?

Словарь	Пример словарной статьи
1. Мифологический словарь. – Смоленск, 2000.	1. АТАСНЫЙ , -ая, -ое (Подр., мол.). Отличный; первоклассный ■ <i>Атасные джинсы; атасный фильм; атасное мороженое.</i>
2. Земская Е. А., Ермакова О. П. и др. Слова, с которыми мы все встречались. – М., 2000.	2. Алкме́на – греч. миф. Мать героя Геракла, Алкмена, славившаяся исключительной красотой, была женой Амфитриона, царя Тиринфа. Однажды, когда Амфитрион отправился сражаться с похитителями стад, верховный бог Зевс воспользовался его отсутствием и принял его облик, чтобы добиться любви Алкмены. Она была рада видеть того, кого приняла за своего мужа. Пока длилась их брачная ночь, солнце по велению Зевса не восходило трое суток. Впоследствии у Алкмены родилось двое сыновей: Ификл, сын Амфитриона, и Геракл, сын Зевса.
3. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. В 2-х тт. – М., 2000.	3. Мажо́р , а, м. <i>Жарг.</i> 1. Фарцовщик. <i>Всего лишь десять лет назад... встретит на ней [Дворцовой площади] можно было лишь стайку центровых фарцовщиков (их еще называли «мажорами») да пять-десять местных</i>

	<p><i>скейтистов</i> («доносчиков»). 5 углов, 17.10.97.</p> <p>2. Обеспеченный молодой человек, живущий за счет родителей. «.. <i>На папиных «Волгах» – мальчики-мажоры</i>» («Мальчики-мажоры», группа ДДТ).</p>
4. Скляревская Г. Н. и др. Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX века. – М., 2001.	<p>4. -ЁН- (а) суффикс</p> <p>1. Словообразовательная единица, выделяющаяся в именах существительных общего рода, которые обозначают лиц по их действиям и признакам (<i>гулёна, смирёна, сластёна</i> и т.п.) ...</p>
5. Каленчук М. Л., Касаткина Р. Ф. Словарь трудностей русского произношения. – М., 2001.	<p>5. АДАПТИРОВАТЬ, адаптиру/ют, адаптирова/л; <i>сов.</i> и <i>несов.</i>, <i>перех.</i>, <i>что</i> Авторы учебника русского языка адаптировали переводы русских текстов на французский язык [упростить или упрощать какой-л. текст для начинающих изучать иностранные языки, для малоподготовленного читателя].</p> <p>I. АДАПТИРУЮЩИЙ, -ая, -ее, -ие; <i>действ. наст.</i></p> <p>II. АДАПТИРОВАВШИЙ, -ая, -ее, -ие; <i>действ. прош.</i></p> <p>III. АДАПТИРУЕМЫЙ, -ая, -ое, -ые; <i>страд. наст.</i></p> <p>IV. АДАПТИРОВАННЫЙ, -ая, -ое, -ые; <i>страд. прош.</i></p>
6. Балакай А. Г. Словарь русского речевого этикета. – М., 2001.	<p>6. БАКЛУШНИК, -а, м. Разг. Тот, кто бьет баклуши. Бездельник. <i>Еще один баклушник в доме, ни учиться, ни работать не хочет, скорее бы уж в армию проводить.</i> Запись 1995 г. // ж. баклушница, -ы. <i>Про эту [о внучке] никто не скажет «баклушница»: и шьет, и вяжет, и по дому помогает.</i> Запись 1995 г. ...</p> <ul style="list-style-type: none"> • баклуш-ник • баклуш-ниц(а)
7. Сазонова И. К. Толково-грамматический	<p>7. подостлать ! <i>неправ.</i> подослать</p> <p>подсолнечник [ч'н']</p> <p>пожадничать [д'н']</p>

<p>словарь русского языка: Глагол и его причастные формы. – М., 2002.</p>	<p>позвоночник [ч'н'] позвоночный [ч'н'] позднее по[з'н']ее; наречее □ <i>Потом</i></p>
<p>8. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб., 2002.</p>	<p>8. ВИШНЁВЫЙ и устарелое вишневый. В XIX веке ударение вишневый было нормативным. □ <i>На кудри мягкие надета Ермолка вишневого цвета.</i> М.Лермонтов, Тамбовская казначейша. В книге К.С. Станиславского «Моя жизнь в искусстве» упоминается, что А.Чехов первоначально назвал свою пьесу «Вишневый сад».</p>
<p>9. Онопенко А. Д. Время Бусово: Словарь древнеславянских названий. – М., 2003.</p>	<p>9. БАБЬЕ ЛЕТО. Первые недели сентября – пора окончания полевых работ в России – бабий праздник. Приметные дни. ♦ Коли бабье лето ясно – осень ведрена, прекрасна (прим.).</p>
<p>10. Алексеенко М. А., Белоусова Т. П., Литвинникова О. И. Словарь отфразеологической лексики современного русского языка. – М., 2003.</p>	<p>10. Беспокоить / Не беспокоит? Проф. Вопросительно-участливое обращение врача к пациенту, парикмахера к клиенту. – <i>Здесь не беспокоит? – Где беспокоит? – Что беспокоит?</i> (т.е. болит, вызывает неприятные ощущения). ... / (Вас) беспокоит (фамилия или Ф.И.О., должность, звание адресата). Разг. Форма представления собеседнику, равному или высшему по положению. Употр. обычно с «Вы»-формами в деловом разговоре по телефону или в письме к незнакомому адресату. <i>Алё! Николай Константинович? Ивлев беспокоит. Здравствуйте!</i> (1992)...</p>
<p>11. Горбачевич К. С. Словарь трудностей современного русского языка. – СПб., 2003.</p>	<p>11. ЗАМЁТ, -а; м. Рыб. Закидывание, забрасывание (сети). З. невода. <i>Подсчитать средний улов рыбы на один з.</i></p>
<p>12. Андреева И. В., Баско Н. В. Русская деревня – XX век: Культурологический словарь. – М., 2003.</p>	<p>12. Дáрница. Район Киева. Это название связано с характеристикой Богини грома и молнии, «плодоносящей» или «дарящей». См. название <i>Винница</i> и значение «вино» – дар.</p>

Ответы

Тест 1

1. Лексикография – раздел языкознания, занимающийся практикой и теорией составления словарей.

2. Практическая лексикография выполняет общественно важные функции, она обеспечивает: 1) обучение языку – как родному, так и неродному; 2) описание и нормализацию родного языка; 3) межъязыковое общение; 4) научное изучение лексики языка.

3. Словарное дело.

4. Обучение языку (как родному, так и неродному), описание и нормализация родного языка обеспечиваются толковыми и другими словарями разных типов; межъязыковое общение – двуязычными словарями, разговорниками; научное изучение лексики языка – этимологическими, историческими словарями, словарями мертвых языков и т.д.

5. В развитии форм практической лексикографии у разных народов выделяется 3 сходных периода: 1) дословарный период; 2) ранний словарный период; 3) период развитой лексикографии.

6. Основная функция дословарного периода – объяснение малопонятных слов; раннего словарного периода – изучение литературного языка, отличного у многих народов от разговорной речи; периода развитой лексикографии – описание и нормализация словарного состава языка, повышение языковой культуры общества.

7. Теоретическая лексикография сформировалась во второй трети XX века.

8. Первую научную типологию словарей создал Л. В. Щерба (1940). Дальнейшее развитие она получила в трудах многих отечественных и зарубежных лингвистов (Чехия, Франция, США и др.).

9. Теоретическая лексикография охватывает следующий комплекс проблем: 1) разработка общей типологии словарей и словарей новых типов; 2) разработка макроструктуры словаря; 3) разработка микроструктуры словаря; 4) большое внимание уделяется вопросу соотношения лингвистической и внелингвистической информации в словаре.

10. Под *макроструктурой словаря* понимается отбор лексики, принцип расположения слов и словарных статей, выделение омонимов, включение в корпус словаря и в приложения несобственно-лексикографических материалов и т.д. Под *микроструктурой словаря* понимают отделы словарной статьи: грамматический и фонетический комментарий к слову, выделение и классификация значений, типы словарных определений, система помет, типы языковых иллюстраций, подача фразеологии, дополнительная информация и другие проблемы в зависимости от типа словаря.

11. В совершенствовании и развитии теории современной лексикографии особенно большую роль сыграли работы Л. В. Щербы, В. В. Виноградова, С. И. Ожегова, С. Г. Бархударова, Ф. П. Филина, А. П. Евгеньевой, А. М. Бабкина, О. Н. Трубачева и др., которые одновременно являются авторами и редакторами многих словарей.

12. Лексикография связана со всеми разделами языкознания, особенно с лексикологией, многие проблемы которой получают в лексикографии специфическое преломление.

Тест 2

1. Вокабула – отдельное слово как предмет лексикологии и лексикографии.
2. Глоссарий – словарь малоупотребительных слов с толкованием.
3. Заголовочное слово (заглавное слово) – слово как элемент словника, разъясняемое в словарной статье, выделяемое особым шрифтом и помещаемое в соответствии с принятой в данном словаре схемой расположения (алфавитной, тематической и пр.).
4. Иллюстрации в словаре – словосочетания, приводимые в словаре для наглядного разъяснения семантического строения и синтаксических связей описываемого слова.
5. Лексикографические слова – то же, что знаменательные слова.
6. Ономастикон – словарь собственных имен.
7. Отсылочный (ссылочный) – такой, от которого в словаре сделана отсылка к другой словарной статье.
8. Помета – применяемый в лексикографии и грамматике способ краткой грамматической, стилистической или иной характеристики слова, выраженный принятым в словаре сокращением соответствующего термина.
9. Словарная форма слова (основная форма слова) – одна из словоформ, традиционно избираемая в качестве представителя данной лексемы в словаре.
10. Словарь – книга, содержащая систематическое описание совокупности слов данного языка.
11. Тезаурус (от греч. *thesaurus* – сокровище, сокровищница) – тип словаря, отражающий словарный состав данного языка в полном объеме.
12. Школьный словарь – словарь, объем и форма которого приспособлены к потребностям школьного обучения.

Тест 3

1. Словарь двуязычный – переводной словарь, ограниченный сопоставлением двух языков.
2. Словарь диалектологический (словарь диалектный, областной словарь) – толковый словарь, в котором собраны и разъяснены специфические слова данного диалекта или особые значения, которые имеют в данном диалекте слова общенародного языка.
3. Словарь дифференциальный – словарь, включающий только те слова близкородственных языков, которые различают их словарные составы.
4. Словарь идеологический – словарь, в котором слова расположены в виде тематических рядов.
5. Словарь одноязычный – словарь, в котором вся информация передается средствами одного и того же языка.
6. Словарь переводной (словарь разноязычный) – словарь, представляющий планомерное сопоставление словарных составов двух или более языков (в той или другой их части или во всей их совокупности).
7. Словарь толковый – одноязычный словарь, разъясняющий значение и употребление включаемых слов путем объяснений, парафраз, синонимов и т.п., т.е. разных вариантов (разновидностей) интравербального перевода.
8. Словарь филологический – словарь, который (в отличие от энциклопедического, сообщающего сведения о соответствующих реалиях) имеет целью разъяснение значения и употребления собранных в нем слов.
9. Словарь фразеологический – систематический инвентарь

фразеологизмов с толкованием и/или переводом.

10. Словарь частотный – словарь, содержащий перечень слов данного языка, расположенных по степени их употребительности.

11. Словарь энциклопедический – словарь, представляющий в сжатом виде состояние современного научного знания, достигнутого в тех областях, которые обозначаются собранными в нем словами.

12. Словарь этимологический – словарь, разъясняющий происхождение включенных в него слов.

Тест 4

1. Орфоэпический словарь.
2. Орфографический словарь.
3. Орфоэпический словарь.
4. Толковый словарь, словарь синонимов, словарь антонимов, словарь паронимов, словарь неологизмов, исторический словарь, областной словарь и др.
5. Фразеологический словарь.
6. Морфемный словарь.
7. Словообразовательный словарь.
8. Грамматический словарь.
9. «Справочник по пунктуации» под ред. Д.Э.Розенталя.
10. «Справочник по пунктуации» под ред. Д.Э.Розенталя.
11. Антропонимические словари, топонимические словари и др.
12. Словари правильностей русской речи, словари трудностей русского языка и др.

Тест 5

Отметим, что единой классификации типов словарей до сего времени не сложилось.

1. Объем словника.
2. Порядок подачи материала.
3. Количество языков.
4. Ориентированность на человека, на «язык как принадлежность сознания человека» (В.В. Морковкин) [в последние десятилетия XX века стал признаваться перспективным способ лексикографирования, ориентированный на человека. Это – антропоцентрическое – лексикографирование противопоставляется оправдавшему себя лингвоцентрическому, нацеленному на фиксацию и характеристику языковых фактов, вследствие чего противопоставленными оказываются антропоцентрические и лингвоцентрические словари как особые типы].
5. Способ обнаружения информации в словарях потребителем (при антропоцентрическом подходе).
6. Задачи издания, учет адресата.
7. Охват материала лексикографирования.
8. Объект описания (слова или понятия).
9. Цель изучения единиц (аспектные словари рассматривают описываемый предмет под определенным углом зрения).
10. Способ подачи материала (первые словари только фиксируют лингвистический материал, вторые – поясняют его).
11. Тип носителя лексикографической информации.
12. Объем информации об описываемом предмете (к словарям нового типа

относятся комплексные, полипараметрические словари, предлагающие многопрофильное, стремящееся к универсальному описанию предмета, словарные статьи в таких словарях имеют развитую систему зон).

Тест 6	Тест 7
1. 1 ↔ 3 ↔ 3.	1. 1 ↔ 2.
2. 2 ↔ 1 ↔ 2.	2. 2 ↔ 1.
3. 3 ↔ 2 ↔ 1.	3. 3 ↔ 4.
4. 4 ↔ 6 ↔ 5.	4. 4 ↔ 3.
5. 5 ↔ 4 ↔ 6.	5. 5 ↔ 7.
6. 6 ↔ 5 ↔ 4.	6. 6 ↔ 10.
7. 7 ↔ 9 ↔ 9.	7. 7 ↔ 5.
8. 8 ↔ 8 ↔ 8.	8. 8 ↔ 11.
9. 9 ↔ 7 ↔ 7.	9. 9 ↔ 12.
10. 10 ↔ 12 ↔ 11.	10. 10 ↔ 6.
11. 11 ↔ 10 ↔ 12.	11. 11 ↔ 8.
12. 12 ↔ 11 ↔ 10.	12. 12 ↔ 9.

Надеемся, что материал, предложенный в статье, поможет нашим коллегам в работе или хотя бы заинтересует их¹.

ЛИТЕРАТУРА

1. Леденёва В. В. Лексикография современного русского языка. Практикум : учеб. пособие / Валентина Васильевна Леденёва. – М. : Высшая школа, 2008. – 648 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка / Н. М. Маторина, Б. И. Маторин // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. X. Ч.1. – Славянск : СГПУ, 2002. – С. 238–259.
4. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка (статья 2) / Н. М. Маторина, Б. И. Маторин // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XI. Ч.1. – Славянск : СГПУ, 2003. – С. 195–202.
5. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка (статья 3) / Н. М. Маторина, Б. И. Маторин //

¹ Настоятельно рекомендуем использовать в учебном процессе пособие по лексикографии современного русского языка Валентины Васильевны Леденёвой [1]. Дидактический инструментальный пособия представлен материалами из энциклопедических, толковых, аспектных и двуязычных лексикографических изданий двух последних столетий. Практические задания направлены на формирование навыков анализа типов словарей и умения работать со словарями разных типов.

Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XIV. Ч.1. – Славянск : СГПУ, 2006. – С. 200–212.

6. Маторина Н. М. К проблеме заинтересованности в изучении русского языка (статья 4) / Наталья Михайловна Маторина // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XVII. Ч.1. – Славянск : СГПУ, 2009. – С. 146–156.

7. Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах / Наталья Михайловна Маторина. – Славянск : ЧП «Канцлер», 2007. – 203 с.

8. Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.

У статті запропоновано теоретичні й практичні тести на тему «Лексикографія», використання яких сприяє підвищенню зацікавленості студентів у вивченні російської мови.

Маторіна Н. М.
(м. Слов'янськ)

ДО ДНЯ ПИСЕМНОСТІ У СЛОВ'ЯН (методичний аспект)

Это праздник начала государственности ..., праздник нашей благодарной памяти, напоминающий нам о назначении жизни человека. Славянские народы ... смогли достичь своих потрясающих успехов во всех областях приложения ума человеческого благодаря Евангелию, благодаря православной традиции, благодаря работе человека над собой, над созданием своего внутреннего мира. В этот день мы с благодарностью склоняем свои головы перед подвигом наших предков, которые создали для нас этот прекрасный мир...

(Уривок із виступу митрополита Сергія з приводу святкування Дня слов'янської писемності)

Иштѣте и обр#штете. Тльцѣте и отървзетъ с# вамъ.
Всѣхъ бо ишт#и обр#таатъ. И тльк@штнюмоу
отъврвзаатъ с#. Аминь/

У 1994 році Кабінет Міністрів України, підтримуючи ініціативу Міністерства культури й Українського комітету славістів, прийняв постанову про проголошення 24 травня кожного року Днем

слов'янської писемності й культури¹. У 2004 році святкування цього дня закріплене Указом Президента України.

Слов'янська писемність була створена в IX столітті, близько 862 року. Новий алфавіт одержав назву *кирилиця* по імені Костянтина, який, прийнявши чернецтво, став Кирилом. А допомагав йому старший брат Мефодій. Кирило створив слов'янську абетку на основі грецької, суттєво змінивши її, щоб передати слов'янську звукову систему. Одночасно зі створенням слов'янської абетки він почав роботу над перекладом із грецької мови на слов'янську книжкову мову Євангелія, Псалтиря, богослужбових книг.

Із прийняттям християнства на світовій арені з'явилася нова мова, яка об'єднала слов'ян на значній території. Слов'янська мова після грецької й латинської стала третьою мовою в середньовічній Європі.

Просвітницька діяльність Кирила й Мефодія і їх учнів мала всеслов'янське значення.

З цими важливими фактами нашої історії студенти філологічних вузів знайомляться, в першу чергу, на заняттях зі старослов'янської мови.

У травні місяці на філологічному факультеті Слов'янського державного педагогічного університету обов'язково проводиться низка заходів, присвячених Дню слов'янської писемності й культури.

У рамках лінгвістичної олімпіади проводиться конкурс на краще знання просвітницької діяльності Костянтина та Мефодія у формі розв'язання тестових завдань.

Пропонуємо варіанти тестових завдань, які можна використовувати як на заняттях зі старослов'янської мови, так і в позааудиторний час².

1. Для найменування мови найдавніших слов'янських

¹24 травня почали святкувати як день слов'янської писемності й культури з 1953 року спочатку в Болгарії, а потім і в інших країнах: Росії, Білорусі тощо. Йому присвячуються наукові форуми, проводяться різноманітні культурні заходи.

Є в Україні й ще одне свято, присвячене слову, – День української писемності й мови. Воно святкується 9 листопада у день пам'яті Преподобного Нестора-Літописця.

² При розробці тестових завдань спиралися на праці В. П. Беседіної-Невзорової [1], А. Вайана [2], Н. Ван-Вейка [3], Є. М. Верещагіна [4], О. І. Горшкова [5], Т. А. Іванової [6], В. О. Істріна [7], О. М. Камчатнова [8], О. І. Леути [9], А. В. Майбороди [10], Н. М. Маторіної [12], М. Ф. Станівського [13], Г. О. Хабургаєва [14].

Розробки інших заходів див.: стаття Н. Ф. Малої [11], стаття В. Д. Янченко [15].

перекладів священного письма науковці використовують кілька термінів. Назвіть їх:

- а) давньослов'янська мова;
- б) церковнослов'янська мова;
- в) давньоболгарська (староболгарська) мова;
- г) старослов'янська мова;
- д) русько-церковнослов'янська мова.

2. Термін *старослов'янська мова*:

а) дуже невиразний, під ним можна розуміти давні форми будь-яких слов'янських мов;

б) слід вживати лише на позначення мови, для функціонування якої характерні певні хронологічні та територіальні обмеження;

в) ґрунтується на тому, що створено мову на основі одного з діалектів давньоболгарської мови, але цей термін спотворює суть мови слов'ян (у IX ст. *болгарами* (*булгарами*) називали народ не слов'янського, а тюркського походження);

г) є найбільш нейтральним, хоча й він не дає чіткої кваліфікації сутності цієї мови;

д) найточніше визначає суть і призначення мови, проте через свою громіздкість не набув значного поширення.

3. Для найменування мови найдавніших слов'янських перекладів богослужбових книжок у мовознавчій літературі загальноприйнятим є термін:

- а) давньослов'янська мова;
- б) церковнослов'янська мова;
- в) давньоболгарська мова;
- г) старослов'янська мова;
- д) русько-церковнослов'янська мова.

4. Старослов'янська мова – це:

а) умовна назва найдавнішої писемно-літературної мови слов'ян;

б) мова, якою було здійснено перший переклад богослужбових книжок з грецької мови;

в) єдина мова для всіх слов'ян приблизно до VII – VIII ст. н.е.;

г) мова, яка виникла на основі солунського говору староболгарської мови;

д) мова, яка належить до східнослов'янської групи.

5. Вивчення старослов'янської мови допомагає:

а) реконструювати фонетичну та граматичну системи слов'янської мови на найдавнішому етапі її існування;

б) розумінню найважливіших фонетичних процесів та

особливостей формування граматичної системи слов'янських мов;
в) порівняльно-історичному вивченню слов'янських мов;
г) зрозуміти мовні особливості сучасних слов'янських мов.

6. Виникнення старослов'янщини відносять до:

- а) II половини IX ст.;
- б) кінця X – XI ст.;
- в) кінця XI – початку XII ст.;
- г) середини X ст.;
- д) X ст.

7. Старослов'янську мову створено:

- а) Чорноризцем Храбром;
- б) візантійським імператором Михайлом III;
- в) великоморавським князем Ростиславом;
- г) болгарським царем Симеоном;
- д) братами Кирилом та Мефодієм.

8. Найдавніше історичне свідоцтво про виникнення писемності у слов'ян – це:

- а) Листки Ундольського;
- б) Збірник Клоца;
- в) Савина книга;
- г) сказання «О письменехъ» Чорноризця Храбра;
- д) «Повѣсть временныхъ лѣтъ».

9. В історії виникнення писемності у слов'ян, за Храбром, слід виділяти декілька періодів. Назвіть кількість цих періодів:

- а) 2 періоди;
- б) 3 періоди;
- в) 4 періоди;
- г) 5 періодів.

10. У сказанні «О письменехъ» болгарський письменник X ст. Чорноризець Храбр називає декілька етапів виникнення писемності у слов'ян. Назвіть ці етапи:

- а) до прийняття християнства слов'яни мали свою писемність;
- б) до прийняття християнства слов'яни книг хоча й не мали, проти користувалися примітивним письмом («чрътами и рѣзами»);
- в) задовго до моравської місії робилися спроби запису слов'янської мови латинськими і грецькими літерами, але неточно (««безъ оустроєниа»»);
- г) період використання арабського письма;
- д) створення старослов'янської мови Костянтином Філософом.

11. Діяльність слов'янських просвітителів Костянтина і Мефодія проходила в:

17. Молодшого брата називали:

- а) монахом;
- б) філософом;
- в) полемістом;
- г) дипломатом;
- д) граматиком.

18. Виберіть основні відомості про Костянтина:

- а) був найстаршим братом у родині;
- б) був найменшим братом у родині;
- в) роки життя – 815–885 рр.;
- г) роки життя – 827–869 рр.;
- д) з дитинства виявляв виняткові здібності до науки;
- е) у 833 р. почав військову службу в імператора Феофіла, де виявив виняткові здібності.

19. Виберіть основні відомості про Костянтина:

- а) у 20 років призначили воєводою у слов'янській області;
- б) обіймав посаду воєводи близько 10 років;
- в) раптово залишає військово-адміністративну службу і згодом постригається у монахи;
- г) навчався у Константинополі разом із майбутнім імператором Михайлом;
- д) одним із учителів був знаменитий Фотій, який пізніше став візантійським патріархом;
- е) після навчання, відмовившись від блискучої кар'єри, посів скромне, але почесне місце патріаршого бібліотекаря.

20. Виберіть основні відомості про Костянтина:

- а) після служби бібліотекарем їде на півроку в один із монастирів у Малій Азії;
- б) очолює кафедру філософії знаменитого Константинопольського університету;
- в) прославився, незважаючи на молодість, прекрасними лекціями і публічними виступами;
- г) став настоятелем невеличкого монастиря Поліхрон на азійському березі Мармурового моря біля гори Олімп;
- д) веде тихе і скромне життя у монастирі, заглибившись у вивчення книжок;
- е) є свідчення, що саме він зумів переконати болгарського князя Бориса прийняти християнство і охрестив його.

21. Виберіть основні відомості про Костянтина:

- а) отримав блискучу перемогу у публічному диспуті з колишнім патріархом Іоаном VII Граматиком;

б) призначають керівником візантійських дипломатичних місій у Сирії, Хазарії та Арабському халіфаті;

в) у грецькому місті Херсонес вивчає єврейську мову, навіть складає граматику єврейської мови, яка, на жаль, не збереглася;

г) зумів прочитати незрозумілий напис на древній самаритянській чаші;

д) під час перебування у Херсонесі розшукує мощі римського єпископа Климента і забирає їх із собою до Візантії;

е) після завершення хазарської місії знову відходить від активного політичного та наукового життя й оселяється у монастирі на горі Олімп.

22. Виберіть основні відомості про Мефодія:

а) був найстаршим братом у родині;

б) був найменшим братом у родині;

в) роки життя – 815–885 рр.;

г) роки життя – 827–869 рр.;

д) з дитинства виявляв виняткові здібності до науки;

е) у 833 р. почав військову службу в імператора Феофіла, де виявив виняткові здібності.

23. Виберіть основні відомості про Мефодія:

а) у 20 років призначили воєводою у слов'янській області;

б) обіймав посаду воєводи близько 10 років;

в) раптово залишає військово-адміністративну службу і згодом постригається у монахи;

г) навчався у Константинополі разом із майбутнім імператором Михайлом;

д) одним із учителів був знаменитий Фотій, який пізніше став візантійським патріархом;

е) після навчання, відмовившись від блискучої кар'єри, посів скромне, але почесне місце патріаршого бібліотекаря.

24. Виберіть основні відомості про Мефодія:

а) після служби бібліотекарем їде на півроку в один із монастирів у Малій Азії;

б) очолює кафедру філософії знаменитого Константинопольського університету;

в) прославився, незважаючи на молодість, прекрасними лекціями і публічними виступами;

г) став настоятелем невеличкого монастиря Поліхрон на азійському березі Мармурового моря біля гори Олімп;

д) веде тихе і скромне життя у монастирі, заглибившись у вивчення книжок;

е) є свідчення, що саме він зумів переконати болгарського князя Бориса прийняти християнство і охрестив його.

25. Виберіть спільні відомості про братів Костянтина і Мефодія:

а) усе своє життя вони боролися за втілення власних ідеалів, не прагнучи слави, багатства, кар'єри;

б) обоє братів не мали дружин, дітей, власного пристанища, усе своє життя мандруючи різними країнами;

в) Костянтин був одружений;

г) Мефодій був одружений;

д) обоє братів померли на чужині;

е) тільки Костянтин помер на чужині;

ж) тільки Мефодій помер на чужині.

26. Виберіть спільні відомості про братів Костянтина і Мефодія:

а) брати написали і переклали багато наукових і літературних праць;

б) до нас не дійшов жоден із літературних творів Костянтина і Мефодія;

в) до нас дійшло декілька літературних творів Костянтина і Мефодія;

г) Костянтин багато писав, а Мефодій перекладав його роботи;

д) Мефодій багато писав, а Костянтин перекладав його роботи;

е) молодший брат створив слов'янську азбуку, а старший зумів впровадити її в слов'янському світі, домогтися визнання її навіть Римом, організувати школи, де продовжувалися традиції «солунських братів»;

ж) життєвий шлях Костянтина і Мефодія – це зразок служіння переконанням та ідеям, суспільним інтересам.

27. Чим мотивував вибір солунських братів для моравської місії візантійський імператор Михайло III:

а) брати знали слов'янську мову з дитинства;

б) Костянтин мав значний досвід місіонерської діяльності;

в) Мефодій мав значний досвід місіонерської діяльності;

г) Костянтин зарекомендував себе блискучим дипломатом;

д) Мефодій зарекомендував себе блискучим дипломатом;

е) Костянтин виявив неабиякі організаторські здібності;

ж) Мефодій виявив неабиякі організаторські здібності?

28. До Великої Моравії Костянтин і Мефодій вирушають у:

а) 852 р.;

б) 863 р.;

в) 872 р.;

г) 873 р.;

д) 882 р.

29. Солунські брати з учнями починають активно працювати у Моравії:

а) на богослужінні у Велеграді вони читають слов'янською мовою релігійні книжки;

б) на богослужінні у Корсуні вони читають слов'янською мовою релігійні книжки;

в) організують школи, де навчають учнів слов'янської азбуки та проведенню церковного обряду слов'янською мовою;

г) продовжують перекладати грецькі богослужбні книги;

д) за цей час було перекладено Євангеліє, Псалтир, Апостол та вибрані церковні служби.

30. Німецько-католицьке духовенство намагалося чинити перепони солунським братам, тому що:

а) поступово морави звикли до рідної мови у церкві;

б) церкви, де літургія проходила латинською мовою, обезлюдніли;

в) церкви, де літургія проходила латинською мовою, збільшили свій вплив і доходи;

г) воно поступово втрачало свій вплив і доходи;

д) воно поступово збільшувало свій вплив і доходи.

31. Солунські брати Костянтин і Мефодій після виконання моравської місії вирушають до Риму у:

а) 864 році;

б) 865 році;

в) 866 році;

г) 867 році;

д) 868 році.

32. Діяльність учнів Костянтина і Мефодія після вигнання проходила у:

а) Болгарії;

б) Моравії та Паннонії;

в) Македонії;

г) Київській Русі;

д) Хорватії та Далмації.

33. Дорогою до Риму брати зробили тривалу зупинку у:

а) Блатнограді;

б) Флоренції;

в) Празі;

- г) Нітрі;
- д) Кракові.

34. У Паннонії Костянтин і Мефодій навчили слов'янської грамоти:

- а) 40 учнів;
- б) 50 учнів;
- в) 100 учнів;
- г) 150 учнів;
- д) 60 учнів.

35. До Риму брати прибувають у:

- а) 867 році;
- б) 868 році;
- в) 867 або на початку 868 р.;
- г) 869 році;
- д) у 870 році.

36. Папа Адріан II зустрів братів:

- а) урочисто;
- б) богослужінням у церквах слов'янською мовою;
- в) освященням слов'янської літургії і церковних слов'янських книжок;
- г) рукопокладанням учнів Костянтина і Мефодія у священники.

37. Виберіть основні відомості про Костянтина після виконання моравської місії:

- а) у кінці 868 р. під час перебування у Римі тяжко захворів;
- б) у середині грудня під Різдво прийняв схиму і з дозволу папи прибрав слов'янське ім'я Кирило;
- в) 14 лютого 869 р. помер;
- г) поховали з усіма можливими почестями в церкві Климента поряд з мощами святого;
- д) він призначається архієпископом Моравії і Панонії, повертається до Моравії;
- е) призначення колишнього простого монаха архієпископом викликало ненависть і заздрість з боку німецьких єпископів і прелатів.

38. Виберіть основні відомості про Мефодія після виконання моравської місії:

- а) у кінці 868 р. під час перебування у Римі тяжко захворів;
- б) у середині грудня під Різдво прийняв схиму і з дозволу папи прибрав слов'янське ім'я Кирило;
- в) 14 лютого 869 р. помер;
- г) поховали з усіма можливими почестями в церкві Климента поряд з мощами святого;

д) він призначається архієпископом Моравії і Панонії, повертається до Моравії;

е) призначення колишнього простого монаха архієпископом викликало ненависть і заздрість з боку німецьких єпископів і прелатів.

39. Виберіть основні відомості про Мефодія після виконання моравської місії:

а) стративши Ростислава – ініціатора й організатора вихрещення слов'янських народів, керівника боротьби проти німецьких феодалів за незалежність, палкого патріота рідної землі – німці організують судилище над одним з основоположників слов'янської писемності;

б) знущаються з нього й кидають до в'язниці;

в) майже два з половиною роки провів у холодній темниці у Швабії;

г) під час повстання селян під проводом священика Славомира стає вільним;

д) продовжував після звільнення активно працювати і пропагувати слов'янське письмо;

е) призначив своїм спадкоємцем Горазда;

ж) 19 квітня 885 р. помер у Велеграді;

з) 19 квітня 887 р. помер у Велеграді.

40. Виберіть основні відомості про завершення початкового етапу становлення слов'янської писемності у західних слов'ян – у Моравії та Панонії:

а) початковий етап закінчився трагічно;

б) початковий етап закінчився успішно;

в) книги спалювали на вогнищах;

г) учнів та прихильників солунських братів кидали до в'язниць, продавали у рабство, виганяли з Моравії;

д) богослужіння у церквах успішно велося слов'янською мовою;

е) учнів та прихильників солунських братів зустрічали усюди з почестями.

41. Виберіть основні відомості про завершення початкового етапу становлення слов'янської писемності у західних слов'ян – у Моравії та Панонії:

а) вигнання учнів Мефодія пройшло у 886 р., але справа їх продовжувала жити;

б) частина учнів переселилися до Болгарії, де їм за часів правління царя Симеона було створено сприятливі умови для праці;

в) частина учнів переселилася до південно-західної Македонії;

г) «золотий вік» слов'янської писемності у Болгарії завершується за царювання Петра;

д) з XI ст. центр слов'янської писемності поступово переміщується до Київської Русі.

42. Основоположником наукового вивчення старослов'янської мови вважають:

- а) Йозефа Добровського;
- б) Олександра Востокова;
- в) Варфоломія Копітара;
- г) Павела Шафарика;
- д) Ізмаїла Срезневського.

43. Відзначення 1100-річчя створення Кирилом та Мефодієм слов'янської писемності відбулося у:

- а) 1863 р.;
- б) 1963 р.;
- в) 1983 р.;
- г) 1993 р.;
- д) 2003 р.?

44. Коли відзначається День слов'янської писемності та культури:

- а) 24 травня;
- б) 24 квітня;
- в) 9 травня;
- г) 21 лютого;
- д) 7 листопада?

45. Відомий дослідник історії слов'ян зазначає: «...розвиток окремих слов'янських літературних мов був взаємопов'язаний через давньослов'янську (старослов'янську) мову як мову надетнічну і наднаціональну та безпосередньо – шляхом двосторонніх та багатосторонніх контактів». Автор цих слів:

- а) В. Ягич;
- б) М. Ф. Станівський;
- в) А. В. Майборода;
- г) О. І. Леута;
- д) М. І. Толстой.

Сподіваємося, що запропонований матеріал буде використовуватися у навчальному процесі викладачами – читачами нашого збірника.

ВІДПОВІДІ

1 – а, б, в, г	13 – г	25 – а, б, д	37 – а, б, в, г а
2 – г	14 – а	26 – а, б, г, е, ж	38 – д, е
3 – г	15 – а	27 – а, б, г, ж	39 – а, б, в, г, д, е, ж

4 – а, б, г	16 – а, б, в	28 – б	40 – а, в, г
5 – а, б, в, г	17 – б	29 – а, в, г, д	41 – а, б, г, д
6 – а	18 – б, г, д	30 – а, б, г	42 – а
7 – д	19 – г, д, е	31 – в	43 – б
8 – г	20 – а, б, в	32 – а, в	44 – а
9 – б	21 – а, б, в, г, д, е	33 – а	45 – д
10 – б, в, д	22 – а, в, е	34 – б	
11 – б	23 – а, б, в	35 – в	
12 – г	24 – г, д, е	36 – а, б, в, г	

ЛІТЕРАТУРА

1. Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык / Вера Павловна Беседина-Невзорова. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1962. – 360 с.
2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / Андре Вайан. – М. : Иностранная литература, 1952. – 446 с.
3. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Николаус Ван-Вейк. – М. : Иностранная литература, 1952. – 368 с.
4. Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян / Евгений Михайлович Верещагин. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 199 с.
5. Горшков А. И. Старославянский язык / Александр Иванович Горшков. – М. : Высшая школа, 1963. – 294 с.
6. Иванова Т. А. Старославянский язык / Татьяна Аполлоновна Иванова. – М. : Высшая школа, 1997. – 199 с.
7. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки / Виктор Александрович Истрин. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 179 с.
8. Камчатнов А. М. Старославянский язык: Курс лекций / Александр Михайлович Камчатнов. – М. : Флинта: Наука, 2001. – 152 с.
9. Леута О. І. Старослов'янська мова / Олександр Іванович Леута. – К. : Вища школа, 2001. – 255 с.
10. Майборода А. В. Старослов'янська мова / Анатолій Васильович Майборода. – К. : Вища школа, 1975. – 268 с.
11. Малая Н. Ф. «Сокровища зеленого сундучка» (сценарий познавательной игры) / Малая Н. Ф. // Русский язык в школе. – 2000. № 2. – С. 53–58.
12. Маторина Н. М. Старославянский язык. Практические занятия / Наталья Михайловна Маторина. – Славянск, 2007. – 79 с.
13. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / Михайло Федорович Станівський. – К. : Вища школа, 1983. – 176 с.
14. Хабургаев Г. А. Старославянский язык / Георгий

Александрович Хабургаев. – М. : Просвещение, 1974. – 432 с.

15. Янченко В. Д. Лингвистический вечер для учащихся 5-6 классов «Праздник славянской письменности и культуры» / Янченко В. Д. // Русский язык в школе. – 1998. – № 2. – С. 49–56.

Предлагаются варианты тестовых заданий на материале темы «Празднование Дня славянской письменности и культуры», которые можно использовать как при изучении курса «Старославянский язык», так и во внеаудиторное время.

Маторин Б. И.

(г. Славянск)

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ СО СЛОВСОЧЕТАНИЯМИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Методике работы со словосочетаниями посвящено значительное количество публикаций. В качестве примера можно назвать работы В. В. Бабайцевой, Е. А. Бариновой, Г. И. Блинова, Е. Ф. Глебовой, А. В. Дудникова, А. Ю. Купаловой, А. Ф. Ломизова, Р. И. Москвиной, В. П. Озерской, Е. П. Прониной, Л. А. Тростенцовой, Г. А. Фомичевой, Л. А. Чешко и др. Едва ли не каждый словесник может назвать те или иные интересные приемы работы со словосочетаниями. Однако фрагментарного обращения к словосочетаниям недостаточно для того, чтобы всесторонне овладеть синтаксическим материалом, касающимся словосочетаний. Четко организованная работа по словосочетанию (во всестороннем сочетании теоретического и практического освоения лингвистическим материалом) способна стать залогом глубокого усвоения темы «Словосочетание» на занятиях по языку в вузе.

Предлагаем подробную разработку практического занятия по изучению темы «Словосочетание» на филологическом факультете педагогического вуза.

Теоретический блок¹.

1. Что изучает синтаксис?
2. Как в науке решается вопрос о словосочетании?
3. Что называется словосочетанием?
4. Какие объединения слов не являются словосочетаниями?
5. Какие свойства словосочетания сближают его со словом?
6. Назовите основные отличия между словосочетанием и словом.

¹ Теоретические сведения по теме «Словосочетание» черпали из работ В. В. Бабайцевой [1], Н. С. Валгиной [2; 4; 5], Ф. К. Гужвы [6] и др.

7. Охарактеризуйте словосочетание в его отношении к предложению.

8. Охарактеризуйте типы словосочетаний по структуре.

9. Расскажите о путях возникновения сложных словосочетаний.

10. Охарактеризуйте типы синтаксической связи в словосочетаниях.

11. Назовите средства связи слов в словосочетаниях.

12. Охарактеризуйте типы словосочетаний по стержневому слову.

13. Охарактеризуйте типы синтаксических отношений в словосочетаниях¹.

Практический блок².

1. *Распределительный диктант.*

Заполните таблицу. Ответ мотивируйте.

Словосочетания	Объединения слов, которые не являются словосочетаниями

А. Сильный характер, около леса, взять за руку, война и мир, бежать быстро, строгий, но справедливый, любовь к Родине, желание нравиться, упасть нарочно, книга прочитана, вблизи университета, наступила весна, бить баклуши, повторить дважды, самый удобный, более тихий, уметь сделать, буду говорить.

Б. *Знания не должны лежать в нас мертвым грузом, а все время крутиться, кипеть, сцепляться друг с другом, проверяться наблюдениями, складываться в новое и интересное.* (В. Вересаев).

В. Определите частеречную принадлежность слов в данном предложении.

2. На конкретном примере покажите отношение словосочетания

¹ Возможны два варианта работы над словосочетанием на занятиях по русскому языку в вузе: первый путь – выяснение всех теоретических вопросов (при этом обязательным является подтверждение всех теоретических положений собственными примерами); второй путь – параллельная работа по теории и практическому усвоению лингвистического материала (раскрытие теоретического положения – выполнение практического задания и т.д.). Практика показывает, что второй способ изучения словосочетания является более эффективным.

² Практический материал, как правило, состоит из трех частей: в начале студенты работают с отдельными словосочетаниями (пункт А), затем та же работа повторяется на материале связных высказываний (в роли дидактического материала используются высказывания известных людей на тему: «Всегда учиться, все знать!») [7] (пункт Б), после этого предлагается задание на повторение ранее изученного (пункт В).

к слову и предложению.

А. Письмо. Открытое письмо. Я получил открытое письмо.

Б. *Наука – живой организм, которым развивается истина.*

(А. Герцен).

В. Сделайте фонетический анализ слова *наука*¹.

3. Выборочный диктант.

Выпишите простые словосочетания (первый вариант), сложные словосочетания (второй вариант), для сложных словосочетаний указывайте путь их возникновения (устно).

А. Отважный в бою, купить цветной телевизор, готовый к пуску объект, самый интересный проект, перевод с польского на русский, старый друг моего отца, более удачное решение, будем писать сочинение, работать спустя рукава, строгая деловая критика людей на работе.

Б. *Я предчувствую, что россияне когда-нибудь... пристыдят самые просвещенные народы успехами своими, неутомимостью в трудах и величием твердой и громкой славы.* (Петр I).

В. Раскройте лексическое значение слов из данного предложения (пункт Б).

4. «Определительный» диктант.

Определите тип синтаксической связи слов в словосочетаниях.

А. Новое здание, письмо брату, жаль бесконечно, чтение вслух, второй год, город Одесса, довольный результатом, надеюсь на успех, бежал подпрыгивая, картина красивее, приходит без опоздания, расчищенная дорожка, озеро Байкал.

Б. *Никогда не думайте, что вы все уже знаете. И как бы высоко ни оценили вас, всегда имейте мужество сказать о себе: я – невежда.* (И. Павлов).

В. Предложите слово для орфоэпического разбора² (из пункта А).

5. «Указательный» диктант.

Укажите грамматические средства связи между словами в словосочетании.

А. Рассказы о подвигах, прозрачный воздух, любясь морем, пришить к пальто, прочитанные книги, петь звонко.

Б. *Для истинного ученого невозможно не быть скромным: чем большего он достигает, тем лучше он видит, что еще остается*

¹ Порядок и образец фонетического разбора см. в пособии Н. М. Маториной [8, с. 4–5; 40].

² Порядок и образец орфоэпического разбора см. в пособии Н. М. Маториной [8, с. 8–9; 42].

сделать. (А. Франс).

6. Распределительный диктант.

Заполните таблицу. Ответ мотивируйте.

Именные словосочетания	Глагольные словосочетания	Наречные словосочетания

А. Учить детей, **учиться** хорошо, сочинение ученика, обидно до слез, полный воды, весной этого года, просить **подождать**, идти не **оглядываясь**, **покрасневший** от смущения, третий от стола, **что-то** свежее, далеко от родных, думая о будущем, очень **любопытно**, всем известный, кто-то из студентов.

Б. *Наука относится к такой области человеческого сознания, в которой люди повседневно имеют дело с новым. Поэтому по своей сущности она враждебна консерватизму, застою. Ей присуще непрерывное движение вперед.* (В. Столетов).

В. Разберите по составу выделенные слова¹ (пункт А).

7. Выборочный диктант.

Выпишите словосочетания с атрибутивными синтаксическими отношениями (первый вариант), объективными синтаксическими отношениями (второй вариант), обстоятельственными синтаксическими отношениями (третий вариант).

А. Моя квартира, воспитанный родителями, повторить медленно, дом на горе, осуждение общественностью, приход весны, желание уехать, работать зимой, третий курс, письмо из Варшавы, езда шагом, бежать быстро, жить за городом.

Б. *Знание того, какими вещи должны быть, характеризует человека умного; знание того, каковы вещи на самом деле, характеризует человека опытного; знание же того, как их **изменить** к лучшему, характеризует человека **гениального**.* (Д. Дидро).

В. Произведите морфологический разбор² выделенных слов (пункт Б).

8. Грамматический разбор словосочетаний³.

Произведите полный грамматический разбор словосочетаний.

А. Книга сестры, жить в городе, рассуждать логично.

Б. *Лучше знать немного, но делать из него правильное*

¹ Порядок и образец морфемного разбора см. в пособии Н. М. Маториной [8, с. 9–11; 42].

² Порядок и образец морфологического разбора см. в пособиях Н. М. Маториной [8, с. 13–27; 43–49], [10].

³ Порядок и образец разбора словосочетания см. в пособии Н. М. Маториной [8, с. 27–28; 49–50].

употребление, нежели знать многое, не имея понятия, к чему оно пригодно. (Сенека).

9. «Обобщающий» диктант.

Выпишите из предложенного текста:

- а) объединения слов, не являющиеся словосочетаниями;
- б) простые словосочетания;
- в) сложные словосочетания;
- г) именные субстантивные словосочетания;
- д) глагольные словосочетания;
- е) словосочетания с атрибутивными синтаксическими отношениями;
- ж) словосочетания с согласованием;
- з) словосочетания с управлением.

Существует вершина – чистый и гибкий русский литературный язык. Обогащение его за счет местных слов требует строгого отбора и большого вкуса. Потому что есть немало мест в нашей стране, где в языке и в произношении, наряду со словами – подлинными перлами, есть много слов корявых и фонетически неприятных. (К. Паустовский)¹.

10. Упражнения по культуре речи.

А. Составьте словосочетания с данными глаголами.

Предпочитать (кого кому? что чему?), симпатизировать (кому?), приравнять (что к чему? кого к кому?), представить (что куда? кого кому?), обосновать (что? что чем?), надевать (что?), одевать (кого?), идти (кому? к кому?).

Б. Составьте словосочетания, подобрав к данным существительным прилагательные.

Какаду, фламинго, шимпанзе, цеце, Сочи, Эри, атташе, конференсье, авеню, кольраби, кофе, салями, жюри, метро, радио.

11. Материал для итоговой самостоятельной работы.

Задание: а) выписать объединения слов, не являющиеся словосочетаниями; б) выписать все словосочетания; в) сделать грамматический разбор трех словосочетаний (на выбор студента).

Жизни круговорот.

Дел и поступков связь.

Народ от своих щедрот

Дал слову большую власть.

Певцы,

¹ Дополнить предлагаемый перечень заданий преподаватель может заданиями из сборников упражнений по современному русскому языку (см.: [3], [11] и др.).

*Мудрецы,
Вожди
Знают спокон веков:
От нищей души не жди
Светлых высоких
Слов.
Лишь у того, кто смел,
Мысль отважно смела.
Слова вырастают
Из дел.*

Из слов вырастают дела. (Л. Татьяничева)

12. При наличии времени можно использовать занимательные задания. Лингвистический материал для рубрики «Занимательно о словосочетании» находим в многочисленных сборниках занимательных упражнений.

13. *Подведение итогов занятия.*

Выполнение тестовых заданий по: Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах / Наталья Михайловна Маторина. – Славянск : ЧП «Канцлер», 2007. – 203 с.

Тест № 2 «Словосочетание», с. 137–140.

Надеюсь, что материал, предложенный в статье, будет использоваться коллегами при изучении синтаксиса русского языка или хотя бы заинтересует их.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация / Вера Васильевна Бабайцева. – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.

2. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском литературном языке / Нина Сергеевна Валгина. – М. : Логос, 2001. – 304 с.

3. Валгина Н. С. Сборник упражнений по современному русскому языку / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина. – М. : Высшая школа, 1987. – 315 с.

4. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Нина Сергеевна Валгина. – М. : Высшая школа, 1991. – 432 с.

5. Валгина Н. С. Современный русский язык / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина. – М. : Логос, 2002. – 528 с.

6. Гужва Ф. К. Трудные вопросы синтаксиса и пунктуации / Федор Кириллович Гужва. – К. : Рад.школа, 1981. – 256 с.

7. Золотые россыпи (В человеке все должно быть прекрасно) / Сост. Иосиф Борисович Тумаркин. – Одесса : Маяк, 1964. – 350 с.

8. Маторина Н. М. Виды лингвистического разбора в схемах и образцах / Наталья Михайловна Маторина. – Славянск : СГПУ,

2005. – 65 с.

9. Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах / Наталья Михайловна Маторина. – Славянск : ЧП «Канцлер», 2007. – 203 с.

10. Маторина Н. М. Трудности морфологического разбора / Наталья Михайловна Маторина. – Славянск : СГПИ, 1995. – 30 с.

11. Юрчук Т. Г. Современный русский язык. Сборник упражнений / Т. Г. Юрчук, Н. П. Голубева, А. К. Смерчко, О. А. Шестакова. – К. : Вища школа, 1992. – 271 с.

Запропоновано авторський варіант вивчення теми «Словосполучення» (в аспекті поєднання теоретичного й практичного засвоєння лінгвістичного матеріалу) на заняттях з мови в педагогічному вузі.

Глущенко В. А.,

Макарова Л. М.

(г. Славянск)

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ РАБОТЕ

В общей системе обучения русскому языку словарно-орфографическая работа занимает одно из ведущих мест. Орфографическая грамотность школьников во многом зависит от умения учителя правильно организовать занятия по изучению новых слов и словосочетаний. При объяснении трудных слов необходимо учитывать те закономерности и исторические процессы, которые обусловили происхождение слова. Еще в дореволюционной школе в начальных классах при объяснении орфограмм, которые представляли трудность для учащихся, учителя обращались к этимологии. В свое время К. Д. Ушинский указывал, что уже на третьем году обучения дети должны хорошо знать, что прилагательное *прозрачный* этимологически связано с глаголом *зреть*, наречие *вчера* – с существительным *вечер* и т. п. «Наша орфография, будучи почти последовательно этимологической (словопроизводственной), дает этому богатейшую пищу, – писал Л. В. Щерба. – Она заставляет разлагать слова на составные части, подыскивать им родственные формы» [14, с. 59]. Применение этимологического анализа необходимо и в современной школе.

В связи с этим представляется важным отметить, что в предназначенном школьнику справочнике «Русский язык» дается дефиниция этимологии и определяется «круг деятельности» этого

раздела языкознания:

1. Выявление закономерных фонетических соответствий в различных языках.
2. Установление фонетических и семантических изменений на разных этапах развития языка.
3. Раскрытие специфики развития морфемного состава слов.
4. Выяснение особенностей бытования слова в языке (когда возникло, как вошло в язык, какие периоды пережило в своей жизни) [8, с. 475].

В научном обосновании нуждается, например, правило о правописании гласных, не проверяемых ударением. Школьный учебник не разъясняет их правописания, ограничиваясь лишь советом запомнить предлагаемый перечень слов.

Между тем еще Я. А. Коменский, говоря об одном из принципов успешного обучения, указывал: «Никто не будет обременен чрезмерным количеством подлежащего изучению материала» [4, с. 59].

Этимологический анализ позволяет сузить круг слов для заучивания. Известно, что механическое запоминание без понимания и осмысления является самой трудной формой получения знаний. Такое обучение не интересно. Для того, чтобы обучение, в том числе русскому языку, было успешным, нужно учитывать особенности психологического развития детей младшего школьного возраста, принимая во внимание специфику мышления, воображения, памяти, внимания, речи.

Особенно важен для нас в рамках этого исследования аспект развития речи. Младший школьник может употреблять в речи от 3000 до 7000 слов. С работы над словом начинается формирование связной речи. От качества работы учителя на данном этапе будет зависеть дальнейшая судьба слова: войдет ли оно в активный словарь учащегося или останется в пассивном запасе. Учебная деятельность неукоснительно требует от ребенка запоминания. Об этом, в частности, пишет М. Р. Львов. Наряду с этим М. Р. Львов закономерно указывает на необходимость простейшего словообразовательного и этимологического анализа при усвоении непроверяемых слов начиная со 2-го класса [5].

Психологи подчеркивают: ребенок поразительно легко запоминает сказки, рассказы, истории. Используя накопленные знания по этимологии слов, учитель без особого труда может составить сказки, рассказы, истории о словах, привлечь к этому учащихся.

Теоретические исследования и практический опыт позволяют

нам утверждать: этимологический анализ может быть использован как эффективный методический прием не только в средних, но и в начальных классах, причем не только для проверки безударных гласных, но и для проверки парных звонких / глухих согласных.

Цель нашего исследования – раскрыть особенности работы учителя по повышению орфографической грамотности младших школьников путем использования этимологического анализа как одного из способов стимулирования учащихся к активной деятельности в процессе формирования навыков правописания трудных слов.

В программе по русскому языку для средней общеобразовательной школы (1 – 4 классы) приведены списки слов, написание и произношение которых учащиеся должны запомнить. Количество слов, рекомендуемых для запоминания, довольно значительно: 50 в 1-м классе, 70 – во 2-м, 79 – в 3-м, 89 – в 4-м [7, с. 76, 87–88, 99–100, 111].

Наш анализ показывает, что наряду со словами, в которых написание отдельных гласных и согласных букв проверяется подбором других форм того же слова и / или родственных слов (*хочу, село, десять, грустный, сад* и др.), и с традиционно «словарными» словами, включающими «непроверяемые» гласные и согласные (*очень, помидор, собака, металл, свобода* и др.), в списках есть слова, в которых написание отдельных гласных и согласных букв можно проверить при помощи бывших родственных слов (и такие слова есть в списках для 2-го, 3-го и 4-го классов). В этом случае школьники будут не механически запоминать слова, а включать свое творческое воображение; обратившись к истории слов, они узнают много интересного и полезного и существенно повысят свою орфографическую грамотность.

Как отмечается в литературе, для проверки безударных гласных на уроках русского языка в общеобразовательной школе следует практиковать не только подбор форм того же слова и родственных слов, но и этимологический анализ, т. е. обращение к бывшим родственным словам. В упрощенном и сокращенном виде этимологический анализ выступает как этимологическая справка. Этимологическая справка содержит информацию о происхождении слова, о его первоначальном значении, помогает прояснить морфемный состав слова в прошлые эпохи истории русского языка; в ряде случаев целесообразно обращение к «предыстории» (устанавливается морфемный состав слова в праславянском и древнерусском языках).

Такое обращение к истории слова позволяет мотивировать его современное написание. Этимологическая справка обеспечивает осмысленность слова, повышает правильность и точность запоминания непроверяемых написаний. Сравните: *внедрить* – *не́дра*, *кисель* – *кíслый*, *мешок* – *мех*, *насекомое* – *насéчка*, *обаяние* – *ба́сня* и др. [10, с. 41–44; 1, с. 51]. Таким образом, привлечение бывших родственных слов выступает как эффективный методический прием. В связи с этим мы рекомендовали бы учителю использовать материалы этимологических словарей русского языка (самым простым и доступным из них является «Краткий этимологический словарь русского языка» Н. М. Шанского, В. В. Иванова, Т. В. Шанской).

При этом очень важно иметь в виду следующее: необходимо воздерживаться от этимологических справок в тех случаях, когда они могут натолкнуть учащихся на орфографические или даже семантические ошибки. Например, родственными слову *калач*, в написании которого отразилось аканье, являются слова *колесо*, *около*, *околица*; слово *смирение* восходит к слову *мера* (*mĕra*), а не *мир*. Бесспорно, в подобных случаях нецелесообразно использовать этимологические справки для лучшего усвоения написания слов.

Исходя из вышесказанного, мы разделили указанные слова на две группы:

1. Слова с «непроверяемыми» безударными гласными.
2. Слова с «непроверяемыми» согласными.

К 1-й группе мы относим слова *спасибо*, *медведь*, *голубой* (2-й класс), *вчера*, *огород*, *петух*, *погода*, *понедельник*, *сегодня*, *сейчас*, *столица* (3-й класс), *беседа*, *вопрос*, числительные от 11 до 20, *замечательный*, *конечно*, *костер*, *неужели*, *около* (4-й класс).

Во 2-ю группу целесообразно включить слова *будто* (2-й класс), *вчера* (3-й класс) и *конечно* (4-й класс).

Приведем этимологические справки об этих словах, используя «Краткий этимологический словарь русского языка» и в некоторых случаях – этимологические словари русского языка М. Фасмера и Г. П. Цыганенко и морфемный словарь З. А. Потихи.

1-я группа. Слово *спасибо* – собственно русское. Оно образовалось на базе словосочетания *спаси богъ* с отпадением после утраты слабого редуцированного *ъ* конечного согласного *г* [13, с. 423]. Отметим, что *спасибо* – междометие, и в качестве такового это слово не имеет морфемного состава, т. е. не членится на морфемы. Этимологически родственной ему является, например, глагольная форма *спас* (прошедшего времени, мужского рода), где *а* находится

под ударением. *Медведь* – праславянское по происхождению слово, буквально обозначающее «поедающий мёд, медоед»; таким образом, в качестве проверочного может быть привлечено слово *мёд* [там же, с. 260]. Прилагательное *голубой* (возникло в древнерусском языке) этимологически связано с существительным *голубь*: название цвети дано по окраске оперения шейки голубя [там же, с. 108].

Праславянское по происхождению *вчера* (в древнерусских письменных памятниках зафиксирована форма *въчера*) исторически представляет собой старую форму творительного падежа единственного числа от слова *вечер* [11, т. 1, с. 366; 13, с. 97]; следовательно, написание буквы *е* в наречии *вчера* проверяется словом *вечерний* (ударная позиция). Праславянскими индоевропейского характера являются в русском языке слова *огород* и *город* (ср. укр. *город*) [13, с. 110–111, 303]; этим словам свойственно так называемое полногласие, развившееся на восточнославянской почве (в древнерусском языке); с ними можно сравнить слова *ограда* и *град* «город» (устаревшее, но продуктивное как составной элемент в названиях городов, напр. *Волгоград, Кировоград, Павлоград*), заимствованные из старославянского языка; данным словам присуще неполногласие. Слова *огород* и *город* исторически связаны с глаголами *городить*, *огораживать* и, таким образом, являются этимологическими «родственниками»; отсюда следует, что написание второй буквы *о* в *огород* можно проверить при помощи слова *город*. Слово *петух* – собственно русское, этимологически родственное глаголу *петь* [там же, с. 336]. Праславянское по происхождению *погода* с этимологической точки зрения имеет тот же корень, что и слово *год*, и приставку *по-*, с помощью которой оно было образовано от слова *года* (исчезнувшего) [там же, с. 346]. Приставка *по-* продуктивна и встречается в огромном количестве русских слов (она, как правило, безударна, но может быть и под ударением: *повар*). Написание первой буквы *о* в слове *погода* можно объяснить при помощи такой исторической справки (в русском языке есть и приставка *па-*, например в слове *пасынок*; исторически эта приставка была и в слове *память*; вместе с тем эта приставка непродуктивна и встречается в ограниченном количестве слов). Приставка *по-* этимологически выделяется и в слове *понедельник*, также праславянском по происхождению. Это слово было образовано суффиксацией предложно-падежной формы *по недѣли* «после дня отдыха, воскресенья»; слово *недѣля* в праславянском имело значение «день отдыха, воскресенья» (это значение имеется и сейчас во всех славянских языках, кроме русского, ср. укр. *неділя*). Слово возникло

на базе словосочетания *не дѣлати* с отрицательной частицей *не*. Такая историческая справка объясняет написание буквы *е* в безударном слого слова *понедельник* [там же, с. 354, 288]. *Сегодня* и *сейчас* образовались в результате сращения древнерусских словосочетаний *сего дѣня* (из *сего дѣне*) «этого дня» и *сей часъ* [там же, с. 404]. Указательное местоимение *сей* «этот» в современном русском литературном языке является книжным и устаревшим; в современных контекстах может употребляться с оттенком иронии [9, т. IV, с. 69]. Местоимение *сей* входит в состав ряда фразеологизмов: *сию минуту (секунду)*, *сильные (великие) мира сего*, *не от мира сего*, *ни с того ни с сего* и др. Орфоэпической особенностью наречия *сегодня* является произношение звука *в*, который на письме обозначается буквой *г*. Это произношение предстает закономерным, если учесть, что форма *сего* генетически представляет собой родительный падеж единственного числа местоимения *сей*. Слово *столица* исторически соотносится со словами *стол*, *престол* [12, с. 455].

Существительное *беседа* образовалось в результате сращения праславянского предложно-падежного сочетания *без chda*, в котором *без* имело значение «вне, снаружи», а *chda* – «сидение» [13, с. 43]. Таким образом, написание первого *е* в *беседа* может быть объяснено обращением к предлогу-приставке *без* (всегда пишется *е*). *Вопрос* этимологически связано с *просить*, однако приставка *во-* в современных *вопросить*, *вопрос* не выделяется [6, с. 42]. Тем не менее написание первого *о* в *вопрос* можно объяснить обращением к приставке *по-*. В числительных от *одинадцати* до *девятнадцати* написание *д* в буквосочетании *дц* связано с тем, что элемент *-надцать* (в современном русском языке он является суффиксом) произошел от формы местного (предложного) падежа единственного числа числительного *десять* с предлогом *на* (*на десяте*): *три на десяте* > *тринадесять* > *тринадцать*; в числительном *двадцать* суффиксальная морфема *-дцать* исторически является формой именительного падежа двойственного числа числительного *десять*: *два десяти* > *двадесать* > *двадцать* [13, с. 120, 451 и др.]. В слове *замечательный* выделяется непроездовая (равная корню) основа *замечательн-*, однако исторически это прилагательное связано с глаголом *заметить* [6, с. 80], который, таким образом, может быть использован как проверочное слово. Вводное слово *конечно* этимологически связано со словами *конец*, *кончик*; в *кончик* первый гласный находится под ударением [13, с. 209]. *Костер* представляет собой праславянское суффиксальное производное от *кость* [там же,

с. 215], а *неужели* – древнерусское сращение частиц *не*, *уже* и *ли* [там же, с. 291]. Праславянское *около* было образовано с помощью приставки *о-* от *коло* «круг». Этимологическим «родственником» *около* является слово *околица* [там же, с. 306].

2-я группа. Сравнительный союз *будто* – это древнерусское производное, возникшее путем сращения сочетания *будь то*, в котором *будь* представляет собой форму повелительного наклонения глагола *быти*, а *то* – форму среднего рода единственного числа указательного местоимения *тот* [там же, с. 61]. В слове *вчера* написание согласного *в* может быть объяснено обращением к исторически родственным словам *вечер*, *вечерний* и др., а написание *ч* в слове *конечно* – обращением к словам *кончик*, *закончить* и др. (см. выше).

Наблюдая структуру приведенных этимологических справок, можно составить алгоритм повышения уровня правописания непроверяемых и трудных слов. Он состоит из нескольких этапов:

I этап (начальный).

1. Ознакомление детей с непроверяемым словом, выяснение и уточнение его лексического значения.

2. Обучение детей орфографическому и орфоэпическому проговариванию данного слова.

3. Формирование умения осознанно находить орфограмму, определять ее тип.

4. Ознакомление школьников с этимологической справкой к непроверяемому слову.

II этап (ориентировочный). Создается объект и цель формируемого действия. Так, объектом является непроверяемое слово, а целью правильность и осознанность его написания. Сначала дети вспоминают, от какого слова образовалось рассматриваемое слово. Записывают его и в качестве проверочного используют слово, с которым оно этимологически связано. Например, *нетух*, проверочное слово *петь*. Значит, в слове *нетух* пишем букву *е*.

III этап (закрепительный). Здесь формируется осознанность правильного написания слов. Этимологические сведения следует постоянно закреплять, если дети продолжают совершать ошибки. Например, если ошибка допускается в слове *голубой*, а именно в написании первой буквы *о*, то учитель напоминает о проверочном слове *голубь*.

Таким образом, этимологический анализ слов может существенно улучшить орфографическую грамотность учащихся начальных классов, т.к. в такой работе задействована не

механическая память, а логическое размышление самого ученика. Этимологический анализ делает урок более интересным, необычным, вносит в него элементы игры, занимательности, чем прививает интерес к русскому языку, расширяет кругозор школьника, увеличивает словарный запас, развивает речь, знакомит детей с историей и культурой русского народа и др. Следовательно, учитель, владеющий навыками этимологического анализа, может значительно повысить орфографическую грамотность учащихся.

Перспективы дальнейшего изучения мы видим в разработке системы творческих упражнений с опорой на этимологический анализ слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глущенко В. А. Историко-фонетический комментарий в школьном курсе русского языка : пособие для учителей и студентов / Владимир Андреевич Глущенко. – Донецк : Лебідь, 2002. – 99 с.

2. Захарова И. В. Работа со словами с непроверяемым написанием / Захарова И. В. // Начальная школа. – 1993. – № 11. – С. 53–56.

3. Канакина В. П. Работа над трудными словами в начальных классах / Канакина В. П. – М. : Просвещение, 1991.

4. Коменский Я. А. Педагогическое наследие / Коменский Я. А., Локк Дж., Руссо Ж. Ж., Песталоцци И. Г. / сост. В. М. Кларин, А. М. Джуринский – М. : Педагогика, 1989. – 416 с.

5. Львов М. Р. Правописание в начальных классах : пособие для учителей / Михаил Ростиславович Львов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта : Наука, 1998. – 208 с.

6. Потиха З. А. Школьный словарь строения слов русского языка : пособие для учащихся / Зиновий Аронович Потиха. – М. : Просвещение, 1987. – 319 с.

7. Программы для средней общеобразовательной школы с русским языком обучения. 1–4 классы / отв. за вып. Л. Ф. Щербакова, Г. Ф. Древаль. – К. : Початкова школа, 2006. – 192 с.

8. Русский язык : справочник школьника / сост. О. В. Галаева ; под ред. В. В. Славкина. – М. : Слово : Ключ-С : АСТ, 1996.

9. Словарь русского языка : в 4 т. / гл. ред. А. П. Евгеньева. – М. : Русский язык, 1988. – Т. IV. – 796 с.

10. Собанская-Петрова Т. В. Непроверяемые гласные и этимологический анализ / Т. В. Собанская-Петрова // Русский язык в школе. – 1968. – № 5. – С. 41–44.

11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. /

Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. IV. – 864 с.

12. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Галина Павловна Цыганенко. – К. : Радянська школа, 1970. – 600 с.

13. Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Николай Максимович Шанский, Валерий Васильевич Иванов, Тамара Васильевна Шанская. – М. : Просвещение, 1971. – 542 с.

14. Щерба Л. В. Безграмотность и ее причины / Лев Владимирович Щерба // Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 56–62.

Розглянуто один з аспектів підвищення готовності вчителя початкової школи до викладання російської мови. Ідеться про роботу з підвищення орфографічної грамотності молодших школярів шляхом використання етимологічного аналізу як одного із способів стимулювання учнів до активної діяльності в процесі формування навичок правопису складних для написання слів (слів для запам'ятовування).

Слабоуз В. В.,

Роман В. В.

(м. Слов'янськ)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ФІЛОЛОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Згідно із Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті, Законом про вищу освіту, Концепцією мовної освіти в Україні, Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти та Концепцією навчання державної мови у школах України пріоритетним напрямом мовної освіти є формування мовної особистості, яка здатна вільно орієнтуватись у різноманітних комунікативних ситуаціях та успішно розв'язувати комунікативні завдання.

Як засвідчує практика, найбільших труднощів студенти зазнають у процесі текстотворення і текстосприймання у сфері писемної комунікації. Це зумовлено особливостями актуалізації екстралінгвістичного, прагматичного і граматичного аспектів писемного дискурсу. Звідси поживалений інтерес методистів до роботи з текстом як у системі мовленнєвої підготовки школярів, так і майбутніх учителів-словесників. Попри безсумнівну значущість означених робіт проблема формування дискурсивної компетенції

студентів філологічних факультетів у писемному мовленні й досі не одержала належного висвітлення у методиці викладання іноземних мов. Отже, протиріччя, що виникли між відсутністю спеціальних досліджень із порушеної проблеми, теоретичною і методичною нерозробленістю теми у лінгводидактиці вищої школи і водночас необхідністю забезпечення належного рівня дискурсивної компетенції майбутніх учителів-філологів, зумовили **актуальність** нашої статті “Теоретичні засади формування дискурсивної компетенції студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів.”

Мета статті – теоретично обґрунтувати методику формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації студентів філологічних факультетів, визначити педагогічні умови її реалізації.

Реалізація поставленої мети потребувала розв’язання таких **завдань**:

1. Уточнити і науково обґрунтувати сутність і структуру дискурсивної компетенції студентів філологічних факультетів.

2. Визначити критерії, показники й охарактеризувати рівні сформованості дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації студентів філологічних факультетів.

3. Визначити педагогічні умови ефективного формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації студентів філологічних факультетів.

Методи дослідження – *теоретичні*: аналіз психолого-педагогічної, лінгвістичної літератури, навчально-методичної документації з проблеми формування дискурсивної компетенції студентів філологічних факультетів ВНЗ; *емпіричні*: анкетування студентів, спостереження за навчальним процесом для з’ясування можливостей організації кредитно-модульної системи навчання.

У визначенні теоретичної бази, на якій ґрунтується психолого-педагогічна і методична концепція формування дискурсивної компетенції, основоположними виступили праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі дискурсології (Н. Д. Арутюнова, Е. Бенвеніст, Т. ван Дейк, В. І. Карасик, О. С. Кубрякова, М. Л. Макаров, Ю. Е. Прохоров, О. О. Селіванова, В. Є. Чернявська).

Так, традиційно дискурс розглядається як складне комунікативне явище, що містить лінгвістичні й екстралінгвістичні компоненти, на підставі чого дискурс і текст витлумачено як родовидові поняття. Найсуттєвішою відмінністю дискурсу від тексту є той факт, що дискурс, окрім лінгвістичних параметрів, властивих тексту, містить екстралінгвістичні компоненти. З одного боку, дискурс щільно пов’язаний із ситуацією мовлення, з умовами спілкування, а з

іншого – з його учасниками, мовцями, відображаючи їхні інтенції, мотиви, досвід, уявлення, а отже, робота з дискурсом завжди ґрунтується на дослідженні взаємозв'язку мовного коду із зовнішнім контекстом – соціальним, соціокультурним, психологічним, ситуативним, етнографічним.

Аналітичний огляд вузлових питань дискурсивної лінгвістики дозволив виявити головні аспекти вивчення структури писемного дискурсу: граматичний (Н. С. Валгіна, І. Р. Гальперін, В. І. Карасик, М. Л. Макаров, А. І. Новиков, О. О. Селіванова), екстралінгвістичний (Ф. С. Бацевич, М. Л. Макаров, О. О. Селіванова), прагматичний (Ф. С. Бацевич, О. О. Селіванова), семантичний (Л. Г. Бабенко, І. Р. Гальперін, Т. А. ван Дейк, Л. Г. Лузіна, М. Л. Макаров, О. О. Селіванова) і типологічний (М. М. Бахтін, В. І. Карасик, М. Л. Макаров, Г. Г. Почепцов), які, власне, і визначають особливості формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації.

Психологічне і психолінгвістичне обґрунтування досліджуваної проблеми базується на працях Л. С. Виготського, І. Н. Горелова, М. І. Жинкіна, О. О. Леонтьєва, О. Р. Лурії. Спираючись на загальні засади теорії мовленнєвої діяльності, було виокремлено такі дискурсивні вміння, як: аналізувати ситуацію спілкування та її компоненти, враховувати контекст комунікативної взаємодії, проектувати спілкування, визначаючи модель побудови дискурсу і мовні засоби її реалізації, виділяти лінгвістичні й екстралінгвістичні параметри дискурсу, встановлювати й усвідомлювати зв'язок мовних засобів з екстралінгвістичними аспектами комунікації.

Когнітивні наукові надбання у галузі дискурсології дозволили заглибитись у внутрішню природу дискурсу, сутність якої полягає у тому, що когнітивні моделі беруть безпосередню участь в організації дискурсу, впливають на вибір відповідного типу дискурсу, а з іншого боку, дискурс – основне джерело їх оновлення і розширення (Т. ван Дейк, М. Л. Макаров, О. О. Селіванова). На цій підставі було обґрунтовано необхідність оволодіння студентами філологічних факультетів різними типами дискурсів, знання про які зберігаються у вигляді когнітивних структур, що становлять ієрархію лінгвістичних й екстралінгвістичних знань про організацію цих типів дискурсів. Відомо, що студентство – це соціальна група, яка характеризується виразною професійною спрямованістю і соціальною активністю, тому для неї особливу роль відіграють, окрім особистісних, ще й інституційні типи дискурсів, зокрема ті, що пов'язані з фаховою діяльністю. Отже, для майбутніх учителів-словесників рівень сформованості дискурсивної компетенції це не лише показник їхньої

мовної і мовленнєвої культури, але й належний рівень фахової підготовки.

Феномен комунікативної компетенції у вітчизняній лінгводидактиці досліджували А. М. Богуш, Л. В. Скуратівський та ін. У загальних рисах комунікативну компетенцію вчені розглядають як здатність мовця до спілкування у різноманітних комунікативних ситуаціях і в її структурі виділяють базові складові, з-поміж яких особливу увагу звертають на мовну, мовленнєву, прагматичну, соціокультурну, лінгвокраїнознавчу та інші види компетенцій. Поряд із цим, аналіз лінгводидактичних розвідок щодо структурної організації комунікативної компетенції і принагідно нормативних документів з питань реалізації комунікативно-діяльнісного підходу до навчання мови дозволив заглибитись у сутність поняття дискурсивної компетенції.

Під дискурсивною компетенцію розуміємо здатність мовної особистості будувати і сприймати цілісні дискурси різних типів (усні і писемні) відповідно до комунікативного наміру в межах конкретної ситуації спілкування з урахуванням специфіки їх семантико-прагматичної та граматичної організації на макро- і мікрорівні та взаємозв'язку екстралінгвістичних і лінгвістичних компонентів.

З метою вирішення низки практичних питань методики у структурі дискурсивної компетенції студентів філологічних факультетів було виділено комплекс відповідних знань і вмінь, з-посеред яких: 1) лінгвістичні знання про організацію дискурсу на макрорівні (схеми побудови тексту у зв'язку з екстралінгвістичними параметрами) і мікрорівні (знання семантико-синтаксичної організації різних типів дискурсу); 2) екстралінгвістичні знання про види ситуацій, контекстів та інші елементи побудови дискурсу. На підставі набутих знань у студентів формуються вміння: 1) виділяти лінгвістичні й екстралінгвістичні параметри дискурсу, встановлювати й усвідомлювати взаємозв'язок мовних засобів з екстралінгвістичними аспектами комунікації; 2) вибирати тип дискурсу; 3) розпізнавати і вживати ключові маркери різних типів дискурсів; 4) сприймати і будувати цілісні дискурси з урахуванням екстралінгвістичних параметрів ситуації та особливостей їх семантико-прагматичної і граматичної організації.

Ключові риси писемного дискурсу, пов'язані з лінгвістичними, психологічними і психолінгвістичними характеристиками писемної форми мовлення, зумовлюють специфіку формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації, зокрема необхідність урахувати особливості функціонування екстралінгвістичного

контексту (просторово-часові параметри писемного дискурсу дискретні), граматичних категорій (переважно експліцитні, чітко виражені текстові категорії), а також прагматичні чинники (посилена роль категорії адресованості і модальності, високий ступінь формальності і спланованості) та своєрідний набір жанрів і норми їх побудови.

Таким чином, у підвалини наукової розробки проблеми формування дискурсивної компетенції було покладено сучасну теорію дискурсу, яка визначає останній як складне комунікативне явище, що містить лінгвістичні й екстралінгвістичні компоненти. Дискурс і текст визначено як родо-видові поняття, власне, текст – це складова дискурсу. До відмінних рис дискурсу відносять ті, що пов'язані з екстралінгвістичними властивостями акту спілкування і ситуації, тому робота з дискурсом завжди ґрунтується на вивченні взаємозв'язку мовного коду із зовнішнім контекстом.

Дискурсивну компетенцію, що є однією з найважливіших складових комунікативної компетенції, розглянуто як здатність мовної особистості будувати і сприймати цілісні дискурси різних типів (усні і писемні) відповідно до комунікативного наміру в межах конкретної ситуації спілкування з урахуванням специфіки їх семантико-прагматичної і граматичної організації на макро- і мікрорівні та взаємозв'язку екстралінгвістичних і лінгвістичних компонентів. Характерні риси писемного дискурсу зумовлюють специфіку формування дискурсивної компетенції у сфері писемної комунікації, зокрема необхідність урахувати особливості функціонування екстралінгвістичного контексту, граматичних категорій, прагматичні чинники творення писемного дискурсу, своєрідний набір жанрів і норми їх побудови.

Теорія дискурсу – порівняно молода галузь знань, а тому має широкі можливості для розв'язання цілої низки питань комунікативної і функціональної лінгвістики, когнітивної психології і лінгводидактики, відповідно, перспективу подальших досліджень убачаємо в наступності і спадкоємності у засвоєнні поняття дискурсу, забезпеченні міжпредметних зв'язків у формуванні дискурсивної компетенції, створенні навчально-методичних комплектів, практикумів з теорії дискурсу і дискурсивного аналізу тексту для забезпечення вимог кредитно-модульної системи навчання у вищій школі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : «Советская энциклопедия», 1990. – С. 136–137.
2. Бацевич Ф. С. Текст, дискурс, речевой жанр: соотношение понятий / Ф. С. Бацевич // Вісник Харківського університету. – № 520. – Серія Філологія, Вип. 33. – Харків, 2001. – С. 3–6.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – 2-е изд., стер. – М., 2002. – 448 с.
4. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста: Теория и практика : учебник; Практикум : для студентов, аспирантов, преподавателей-филологов / Л. Г. Бабенко. – изд.4-е, испр. – М. : Наука, Флинта, 2006. – 496 с.
5. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Бахтин М. М. – М., Искусство, 1979. – С. 361–373, 409–412.
6. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі [Текст] : монографія / А. М. Богуш. – К. : Вид. Дім «Слово», 2008. – 272 с.
7. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : учебное пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. – М., 2001. – 304 с.
8. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. сочинений : в 6 т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. Проблемы общей психологии. – С. 5–361.
9. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Либроком, 2009. – 144 с.
10. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов. – изд.2-е. – М., 2006. – 112 с.
11. Горідько Ю. Л. Філологічний аналіз художнього тексту в старших класах середньої школи на матеріалі творів зарубіжних письменників / Ю. Л. Горідько. – К., 2000, – 16 с.
12. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 307 с.
13. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М. : Наука, 1982. – 159 с.
14. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2004. – 390 с.
15. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М. : Рос. Гуманит. ун-т, 1995. – С. 144–238.

16. Леонтьев А. А. Принцип коммуникативности сегодня / А. А. Леонтьев // Иностранные языки в школе. – 1986. – № 2. – С. 27–32.
17. Лузина Л. Г. Дискурс международного профессионального общения / Л. Г. Лузина // Язык и культура : сб. обзоров. – М., 1999. – С. 64–87.
18. Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики / А. Р. Лурия. – М., 1976. – С. 24–98.
19. Макаров М. Л. Интерпретивный анализ дискурса в малой группе / М. Л. Макаров. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1998. – 200 с.
20. Новиков А. И. Текст как объект исследования лингвопсихологии / А. И. Новиков // Методология современной психолингвистики. – Барнаул, 2003. – С. 98.
21. Паламар Л. М. Мова ділових паперів : практ. посібник / Паламар Л. М., Кацавець Г. М. – К. : Либідь, 1995. – 200 с.
22. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : «Рефл-бук», 2001. – 656 с.
23. Прохоров Ю. Е. Действительность. Текст. Дискурс / Ю. Е. Прохоров. – М. : Наука, Флинта, 2006. – 224 с.
24. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учебное пособие / Е. А. Селиванова. – К. – ЦУЛ, “Фитосоциоцентр”, 2002. – 336 с.
25. Селіванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу / основи зіставної композитології російської та української мов / О. О. Селіванова. – Черкаси : Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 1996. – 299 с.
26. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса. Проблемы речевого воздействия / В. Е. Чернявская. – М. : Наука, Флинта, 2006. – 134 с.

Раскрыты теоретические основы формирования дискурсивной компетенции в сфере письменной коммуникации студентов филологических факультетов высших учебных заведений.

*Ананьян Е. Л.
(м. Слов'янськ)*

**ІНТЕГРАТИВНИЙ ЗВ'ЯЗОК КОЛІГАЦІЙНОГО ТА
КОЛОКАЦІЙНОГО АСПЕКТІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО
ПРОДУКТИВНОГО СЛОВОТВОРЧОГО СУФІКСА - *ING***

Постановка проблеми. Лінгвісти-теоретики, досліджуючи діалектичну єдність “поля форми” та “поля змісту” певних

граматичних явищ у сучасній англійській мові, указують на їхню поліфункціональність, яка, у свою чергу, з'являється за умови розщеплення тієї чи іншої граматичної одиниці на багаточисельні морфосинтаксичні та лексико-фразеологічні варіанти. Зазначимо, що поліфункціональні лінгвістично-граматичні явища виникають унаслідок того, що мову як систему характеризує певна обмеженість порівняно з дійсністю, і ця система вимагає різноманітного, різнопланового, варіативного відображення реальності шляхом вербалізації, тобто мовлення. О. Смирницький підкреслює: “Кількість відображених у нашій свідомості моментів дійсності й кількість понять виявляється більшою, ніж кількість окремих самостійних мовних одиниць для їх відображення засобами мови” [7, с. 156]. Саме за таких умов кожна мова “розносить незчисленну безліч значень по тих або інших рубриках основних понять, використовуючи інші конкретні або напівконкретні ідеї як функціональні зв'язки, що є посередниками” [7, с. 156].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті зростаючого інтересу до поліфункціональності словникового складу англійської мови розглядаються два основні види співвідношення елементів у мові: морфосинтаксичний та лексико-фразеологічний. Саме з урахуванням зазначеного аспекту в сучасній лінгвістичній науці здійснюється вивчення природи англійського продуктивного суфікса *-ing* та визначається його приналежність до поліфункціональних одиниць. Досліджуючи слова та словоформи на *-ing*, вітчизняні (І. Алексеева, Е. Валієва, Б. Ільш, Н. Гвішіані, М. Лучак, С. Соловйова, І. Чекупай, Т. Шевченко) та зарубіжні (Е. Крейзинг, Г. Пальмер, Г. Поутсма, В. Райс, Б. Фостер) науковці схильні використовувати метод діалектичної єдності морфосинтаксичної (колігаційної) та лексико-фразеологічної (колокаційної) обумовленості сполученості слів у процесі мовлення. Зазначимо, що аналіз реального функціонування *-ing* як одиниці мовлення надає можливість лінгвістам-теоретикам установлювати коло лексико-граматичних розрядів (частин мови), які “народжуються” від даного продуктивного суфікса.

Вітчизняний філолог Н. Гвішіані пояснює актуальність наукових пошуків у цьому плані тим, що “в англійській мові, де система морфологічних опозицій є недостатньо розвиненою, а типи синтаксичних з'єднань – значною мірою стертими, визначення належності слова до тієї або іншої частини мови викликає великі труднощі як у теоретичному, так і в практичному плані. Тому, хоча система частин мови залишається незмінною основою

функціонування мови взагалі, а також її дослідження, розподіл на лексико-граматичні класи слів постійно повинен підлягати все більш глибокому розгляду” [4, с. 9].

Мета статті – деталізувати проблему поліфункціональності словотворчого суфікса -ing у складі аглютативного утворення в умовах строго фіксованої взаємодії колігаційної та колокаційної характеристик.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи природу продуктивного суфікса -ing з точки зору його здатності створювати поліфункціональні одиниці в сучасній англійській мові, слід звернутися до історичної передумови виникнення даного предмета вивчення. У ситуації з суфіксом -ing науковці (Г. Воронцова, О. Джесперсон, О. Смирницький, С. Стенлі та ін.) підкреслюють наявність двох суфіксів: суфікса дієприкметника I “ind(e)” та суфікса віддієслівного іменника “ing”. Під час формування англійської національної літературної мови вони співпали у вимові, тобто кінцеві “d” та “g” залишились, й одночасно подовжився звук [n]. Таким чином, їхнє орфоепічне відтворення почало виглядати як “ing”. Г. Воронцова підкреслює: “Використовуючись у семантично- та конструктивно-подібних реченнях і маючи синтаксично подібні функції, омонімічні дієприкметники та віддієслівні іменники зазнали взаємного впливу, причому вплив більш близького до дієслова дієприкметника був сильнішим, і в результаті цього в мові з’явився герундій – дієслівно-субстантивна форма, що ввійшла до системи дієслова (XIV – XVII ст.)” [3, с. 43]. Герундій, зазначає вчений, у свою чергу, починаючи з XV ст., здійснював вплив на дієприкметник, у результаті чого для англійського дієприкметника стали характерними адвербіальні функції та можливість своїм значенням указувати на тривалість форм часу. Цей вплив може бути простежений і в сучасній англійській мові – “поява так званого «напівгерундія», тобто герундія з його значенням дієслівного іменника, але в типах словосполучень, характерних для дієприкметника” [3, с. 43].

На сучасному етапі розвитку англійської мови продуктивним суфіксом словотвору -ing представлено велику кількість слів: дієслівні словоформи (дієприкметник теперішнього часу (the Present Participle), “вільний” дієприкметник (Unrelated (Dangling) Particle) та герундій (Gerund)), а також іменні частини мови (іменник (the Noun) та прикметник (the Adjective)). Зазначимо, що в парадигмі англійського дієслова дана одиниця виконує словозмінну функцію, тоді як відносно іменника та прикметника – словотвірну. Лінгвісти-теоретики, І. Арнольд, Р. Будагов, М. Гурман, В. Коркішко, М. Поляков, С. Тер-

Мінасова, Л. Чахоян та ін., стверджують, що саме реальні мовні відношення, представлені діалектичною єдністю колігації та колокації, є основними при віднесенні слів на -ing до певного лексико-граматичного класу. Дослідники зазначають, що колігація демонструє найбільш загальну основу побудови мовлення, тобто морфосинтаксичні відношення; колокація, у свою чергу, робить акцент на лексико-фразеологічних відношеннях, що обумовлюють ідіоматичну специфіку певної мови [1; 2; 8].

Аналіз таких дієслівних форм, як дієприкметник теперішнього часу, вільний дієприкметник та герундій, у колігаційному плані дає можливість дослідити їхнє включення в певні синтаксичні конструкції, не зовсім чітка розмежованість між якими є наслідком поліфункціональної сутності продуктивного суфікса -ing. Так, дієприкметник теперішнього часу (the Present Participle) може виконувати функцію складного додатка (Accusative with the Present Participle), складного підмета (Nominative with the Present Participle), обставин різних типів, найчастіше супроводжуючих обставин або причини (the function of adverbial modifiers of attendant circumstances or cause) та такі синтаксичні функції, як предикативна (the Predicative) та атрибутивна (the Attribute).

Чітко відокремленим, з точки зору термінології та модифікації характерних рис, від дієприкметника теперішнього часу є так званий “вільний” дієприкметник (“Unrelated” або “Dangling” Participle). Саме ця форма функціонує на рівні речення, не встановлюючи та не підтримуючи ніяких зв’язків із жодним членом речення, як з головним, так і з другорядним. Поле використання цієї форми є дуже широким, воно не обмежується ні контекстом, ні стилем мовлення, що, у свою чергу, доводить продуктивність “вільного” дієприкметника. Зазначимо, що в сучасній англійській мові “вільний” дієприкметник поряд з організацією вставних речень та вставних конструкцій репрезентує прийменникові слова. Але в цьому випадку дієприкметник такого типу позбавляється всіх рис дієслівної словоформи (категорії особи та числа, а також значення дії). Цей процес лексикалізації, коли залишається тільки твірна дієслівна основа, тобто тільки форма (орфографічна (орфоепічна) та фонетична), але вона не свідчить про жодні колігаційні та колокаційні зв’язки з дієсловом, є історично сталим, він простежується в діахронічному аспекті розвитку англійської мови.

Окрім дієприкметника теперішнього часу (Participle I), “вільного” дієприкметника (“Unrelated” Participle) та слів на -ing, створених за можливостями лексичної синтагматики, слід звернути

увагу на герундіальні утворення, які доповнюють аналіз словоформ з продуктивним суфіксом *-ing* у колігаційному плані з метою вивчити поліфункціональність останнього. У сучасній англійській мові герундій приймає на себе як типові ознаки дієслова (здатність детермінуватися прислівником, мати об'єкт дії, вживатись у пасивних конструкціях та створювати форми доконаного виду), так і іменника (здатність бути доповненим у препозиції іменником у присвійному відмінку, займенниками певних розрядів, прикметником тощо). Із синтаксичної точки зору, герундій може виконувати функції всіх членів речення. Таким чином, зазначені вище специфічні морфосинтаксичні риси англійського герундія вказують на певну складність та суперечливість цієї безособової форми дієслова.

Слова з продуктивним суфіксом *-ing* з точки зору колігаційного критерію, виокремимо сталі словосполучення типу *an engaging smile*, *an amazing person*, *alarming style* та ін.; у цьому випадку словоформи на *-ing* функціонують як прикметники. Це підтверджується певними чинниками: 1) вони можуть створювати складний іменний присудок; 2) можуть мати у препозиції слова-посилувачи (*very*, *extremely*); присвійні, демонстративні та інші займенники; іменник у присвійному відмінку; 3) можуть створювати ступені порівняння; 4) не мають форми числа та часу (саме ця риса більш чітко та повністю демонструє випадіння цих форм з парадигми англійського дієслова).

З метою віддзеркалити всю комплексність реального мововикористання вивчення лексеми тільки на морфосинтаксичному рівні не є правильним. Це є однобічним, оскільки увага звертається тільки на побудову. У такому випадку одна модель може об'єднувати десятки та більше зразків, що в результаті призводить до появи ідентичних синтаксичних моделей, які представлені сполученнями зовсім різного характеру.

Таким чином, розглянувши словоформу *-ing* на морфосинтаксичному рівні, слід перейти до семантики цієї одиниці, тобто “зі сфери колігації вона повинна перейти до області колокаційної. Це означає, що даний перехід не може відбутися, якщо не виникли всі ті категорії та параметри, які визначають природу, характер, саму онтологію словосполучення. Щоб це відбулось, обов'язково повинна виявитися колокаційна специфіка, яка, на відміну від колігації абсолютно непередбачувана, оскільки є зумовленою конкретною семантикою лінгвістичних одиниць та суспільною потребою реалізації даного словосполучення” [4, с. 119]. Переходячи до другого рівня вивчення природи словоформ з продуктивним суфіксом *-ing*, відзначимо, що “продуктивність

граматична, яка забезпечує вільну й регулярну відтворюваність у мовленні тієї або іншої синтаксичної конструкції, не може розглядатись окремо від продуктивності лексико-фразеологічної”, тобто поза колокаційним рівнем [4, с. 61].

Дослідження цього плану базується на вивченні словосполучень. Словосполучення є лінгвістичною одиницею, яка має нормативний характер. Саме це й зумовлює той факт, що побудова його в мовленні не є хаотичною, вона здійснюється з урахуванням усіх його мовних та позамовних особливостей. Словосполучення представлено повнозначними одиницями – словами, значення яких полягає у “відображенні розуміння шматочка дійсності та його відношень до інших елементів цієї ж дійсності, як вони усвідомлювалися й усвідомлюються суспільством і народом у певну епоху, і при цьому із широкою можливістю більш пізніх переосмислень початкових значень і відтінків” [4, с. 12].

Зазначимо, щоб дослідити поліфункціональність -ing на колокаційних характеристиках, слід аналізувати не вільні словосполучення, а певні лексико-фразеологічні комплекси, представлені ідіомами та клішируванням. Вітчизняний науковець М. Мостовий, досліджуючи структуру стійких словосполучень, поділяє точку зору іншого англіста, А. Куніна, щодо концепції стійкості фразеологізму, в основу якого покладено поняття інваріативності (спільності) різних аспектів фразеологічного рівня [6, с. 133]. Цими аспектами є: 1) стійкість уживання фразеологізму, оскільки він є загальноуживаним словосполученням для певної групи осіб; 2) структурно-семантична стійкість, яка виявляється, перш за все, під час перекладу стійких фраз або зворотів з однієї мови на іншу; 3) нормативність фразеологізму, яка простежується у стійкості його значення та лексичного складу, перетворенні сполучення на застиглу традиційну модель; 4) синтаксична стійкість; (проте слід зазначити, що синтаксична стійкість фразеологізмів у рідких випадках може бути порушена. Однак при цьому не відбувається зміни граматичних форм складових тієї чи іншої стійкої фрази, до неї додаються лише поодинокі одиниці (Money makes the world go round. – **It's** money **that** makes the world go round.) У наведеному прикладі “**it**” та “**that**” є поодинокими лексемами. [6, с. 133].

Досліджуючи стале словосполучення як предмет лексико-фразеологічного вивчення, С. Тер-Мінасова приділяє пильну увагу категорії його соціолінгвістичної зумовленості, виходячи з того, що мовознавство, як наука про природні людські мови, повинно оперувати реальністю та дійсністю різноманітних мововикористань.

Дослідниця підкреслює, що під час аналізу конкретного матеріалу стає можливим з'ясувати наступне: усі висловлювання відчують на собі тією чи іншою мірою вплив факторів, здатних обмежувати сполучуваність слів у мовленні. Найбільш всеохоплюючим та потужним з них є фактор соціолінгвістичної зумовленості. Саме за таких умов лінгвістичні структури мають бути досліджені не абстрактно, а в певному соціально-історичному контексті, тобто в тісному зв'язку з конкретними умовами місця й часу комунікації [8]. Продовжуючи думку С. Тер-Мінасової, Н. Гвішіані підкреслює ще один вагомий фактор – людський, оскільки саме той, хто говорить, презентує природу певного соціального колективу з його культурою, традиціями та звичаями. З огляду на це, “стає фізично неприйнятним уявлення про абсолютно вільне сполучення слів, що розуміється як механічне поєднання лексичних одиниць, що довільно наповнюють продуктивну синтаксичну конструкцію” [4, с. 61].

Науковці впевнені, що синтаксичні моделі, які породжують певні висловлювання, є продуктивними. Саме вони, як структури, мають можливість відтворюватись у мовленні без будь-яких обмежень. Але, разом з тим, попереджають лінгвісти-теоретики, під цю аксіому не слід підводити реальне мововикористання, тобто ту сферу, де ми маємо справу з реальними факторами мовлення [6; 7; 10]. Висловлювання такого типу досліджуються з урахуванням аналізу умов та особливостей їхнього використання, бо “подібні одиниці ... зумовлені соціолінгвістично, що створює передумови для утворення тісного семантичного зв'язку між елементами словосполучення, яке поступово перетворюється на єдиний комплекс, що виражає глобальний зміст” [4, с. 62].

Так, наприклад, Н. Гвішіані, порівнюючи два словосполучення (словоформа на -ing використовується в атрибутивній функції та передує іменнику), перший компонент який є однаковою, – “shining silver” та “shining memories”, доходить висновку, що перше є “концептуально повноцінним словосполученням, бо срібло має здатність блищати” [4, с. 120]. За таких умов дія, яку переносить дієслово “to shine”, повністю співпадає з іменником “silver”. Розглядаючи друге словосполучення “shining”, дослідник зазначає лише наявність “яскраво вираженого конотативного забарвлення, оскільки не існує спогадів, які б «випромінювали блиск», «блищали»... ” [4, с. 120]. Зазначимо, що перше словосполучення може бути піддане граматично-синтаксичній перебудові: “When you polish the silver, it (silver) shines”; для словосполучення другого типу подібні зміни неможливі. Саме в цих випадках слово з цим

продуктивним суфіксом “не становить жодного інтересу з точки зору граматичної в плані того, входить воно до системи дієслова або ні. Тут стає важливим тільки одне – специфіка даної колокації” [4, с. 119].

За таких умов, аналізуючи фразеологічні категорії, стилістично забарвлені ідіоми, авторські звороти або висловлювання, що характеризуються яскраво вираженою експресивністю (кліше), до уваги слід брати ситуативний контекст, чим, у свою чергу, досягається концептуальна повноцінність словосполучення та його соціолінгвістична зумовленість. Аналіз колокаційного аспекту проблеми показав, що ступінь набуття якості форми на -ing у функції препозитивного приіменного означення знаходиться в прямій пропорціональній залежності від розвитку таких властивостей словосполучення, як клішованість та ідіоматичність, а також соціолінгвістична зумовленість.

Висновки. Вищезазначене дає можливість установити, що вивчення поліфункціональності категорії слів на -ing має здійснюватися за умов діалектичної єдності колігації та колокації, тобто, приймаючи до уваги як морфосинтаксичні властивості, так і лексико-фразеологічні особливості, які, у свою чергу, візуалізуються та чітко простежуються на рівні словосполучення.

Результати дослідження проблеми свідчать, що продуктивний суфікс -ing є поліфункціональною одиницею, оскільки, маючи тільки одну форму вираження (основу дієслова (the stem of the Verb) + -ing), містить більш ніж один план змісту, тобто має здатність виконувати функції дієслівних словоформ (дієприкметника теперішнього часу, “вільного” дієприкметника, герундія), а у складі словосполучень – відчувати на собі процес набуття якості або номінування та переходити відповідно до розрядів прикметника або іменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике : [учеб. пособие] / Ирина Владимировна Арнольд. – М. : Высш. школа, 1991. – 140 с.
2. Будагов Р. А. Язык – Реальность – Язык / Рубен Александрович Будагов. – М. : Наука, 1983. – 258 с.
3. Воронцова Г. Н. Очерки по грамматике английского языка / Г. Н. Воронцова. – М., 1960. – 397 с.
4. Гвишиани Н. Б. Полифункциональные слова в языке и речи : [учеб. пособие] / Наталья Борисовна Гвишиани. – М. : Высш. школа, 1979. – 200 с.
5. Кунин А. В. Английская фразеология / Александр

Владимирович Кунин. – М. : Высш. школа, 1970. – 343 с.

6. Мостовой М. И. Лексикология английской речи : [підруч. для ін-тів і фак. інозем. мов] / Микола Іванович Мостовой. – Харків : Основа, 1993. – 256 с.

7. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / Александр Иванович Смирницкий. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. – 259 с.

8. Тер-Минасова С. Г. Синтагматика речи: онтология и эвристика / Светлана Григорьевна Тер-Минасова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 200 с.

9. Kruisinga E. A Handbook of Present-Day English / E. Kruisinga. – Part II. – Vol. 2. – Groningen, 1932. – 118 p.

10. Poutsma H. A. A Grammar of Late Modern English / H. A. Poutsma. – Part I–II. – Groningen, 1926. – 194 p.

Автор анализирует продуктивный словообразующий суффикс *-ing* как полифункциональную единицу современного английского языка, детализирует изучение данной лексико-грамматической морфемы на уровне коллигации и коллокации. Обобщение проведенного анализа позволяет сделать вывод: именно интегративные связи такого плана дают возможность наиболее подробно изучить полифункциональность категории слов на *-ing*.

*Цибулько Л Ф.
(м. Слов'янськ)*

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ
ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ НА НЕСПЕЦІАЛЬНИХ
ФАКУЛЬТЕТАХ
(на матеріалі математичної термінології)**

Пошук найбільш раціональних прийомів навчання читанню та перекладу науково-технічної літератури не є новою проблемою в методиці викладання іноземних мов. Але це завдання набуло особливої актуальності в наші дні в зв'язку з практичними цілями навчання іноземним мовам у немовних вузах.

Формування навичок читання і перекладу наукової літератури з мінімальним використанням словника передбачає в студентів наявність певного запасу слів, у тому числі й термінів спеціальності, що вивчається, бо для наукової літератури характерним є насиченість спеціальною термінологією. В методичній літературі все ще залишається спірним питання оцінки ступеня відносної трудності

перекладу термінологічної та нетермінологічної лексики при читанні наукового тексту. Одні вважають, що незнання термінів заважає розумінню тексту значно менше, ніж незнання нетермінологічних одиниць, інші, навпаки, наголошують на важливості знання термінів, оскільки саме в них міститься основна доля інформації [2, с. 3]. Незалежно від поглядів на ступінь трудності перекладу спеціальної та неспеціальної лексики, дослідники приходять до спільної думки про необхідність навчання студентів спеціальної термінологічної лексики.

Тому ми поставили собі за мету розкрити деякі питання методики навчання спеціальної лексики на неспеціальних факультетах.

Вивчення методичної літератури та практичний досвід викладання свідчить, що одним з раціональних прийомів навчання спеціальної лексики може бути розвиток у студентів уміння розкрити значення слова на основі словотворчого аналізу. Важливість словотворчого аналізу на заняттях іноземної мови зазначалася і раніше в методичній літературі, але особлива увага цьому питанню приділяється зараз у зв'язку з поставленими завданнями інтенсифікації навчального процесу. Однак методика словотворчого аналізу в літературі розроблена досить слабо. Немає єдиного погляду на цілі словотворчого аналізу, на його місце в процесі навчання. Одні вважають, що словотворчі вправи мають характер повторювальних вправ обзорного та контролюючого характеру; інші, навпаки, відносять цей вид вправ до навчальних. Не менш суперечними є висловлювання щодо місця словотворчого аналізу в навчальному процесі. Одні методисти надають йому місце на більш пізньому ступені навчання, інші вважають, що роботу над словотворенням треба починати якомога раніше, коли в студентів формується певний мінімум найбільш уживаних слів. Нарешті, якщо звернутися до підручників та навчальних посібників, що вийшли за останні роки, то тут впадає в око відсутність єдності у вирішенні цього питання. Лише в окремих параграфах можна знайти однотипні вправи на переклад з німецької мови похідних та складних слів [2, с. 12].

Практика свідчить, що робота над словотворчим аналізом має починатися якомога раніше і здійснюватися систематично, вона має стати органічною частиною загального процесу навчання іноземним мовам у немовних вузах.

Для практики викладання важливим є попередній аналіз термінологічної системи спеціальності, що вивчається. Специфіка термінологічної системи тієї чи іншої галузі науки полягає не лише в тому, що кожна система має певну сукупність термінів, що відрізняє її

від інших термінологічних систем. Аналіз математичної термінології показує, що для того, хто її вивчає, важливим є знання суфіксів, префіксів і особливостей побудови складних слів.

Не кожне похідне слово підлягає словотворчому аналізу, і все ж можна вилучити велику кількість термінів з досить високим ступенем можливості розуміння їх значення шляхом словотворчого аналізу. Для розвитку в студентів навичок словотворчого аналізу та вміння на його основі розуміти значення незнайомого слова необхідно перш за все навчити студентів бачити в новому похідному слові складові елементи. Для цього студента слід ознайомити з основними принципами словотворення в німецькій мові. З перших же занять, на наш погляд, особливу увагу слід приділяти вивченню словотворчих елементів з чітко виділеною семантикою. До них, наприклад, належать суфікси прикметників: -bar, -los, -frei, -fremd, -reich, -voll, -haft. Низка широко поширених префіксів також має певне коло значень. Це zer-, haupt-, grund-, un- і т. і. Цікаво звернути увагу на те, що префікс un- в системі математичних термінів не має підсилюючого значення, він лише надає слову негативного значення: unendlich, unbegrenzt.

Серед іменників у математичній термінології вирізняється велика кількість термінів, що утворилися від основи дієслова за допомогою суфікса -ung. Як правило, ці іменники утворюють термінологічну низку із загальним значенням дії, процесу. В українській мові їм відповідає найчастіше модель “основа дієслова + суфікс -ння” (Abkürzung – скорочення). Модель терміна іменника “основа дієслова + bar + keit” також має відповідну модель в українській мові “основа дієслова + -ість (Beweisbarkeit – довідність; Teilbarkeit – ділимість).

До вивчення багатозначних префіксів, на наш погляд, слід переходити вже після того, як у студентів буде накопичений запас слів і відносно розвинене вміння робити словотворчий аналіз. Причому доцільно обмежитися показом лише найбільш типових значень багатозначних префіксів. Ефективним тут також може бути метод співставлення префіксів з протилежним значенням: an – зі значенням наближення; ab – зі значенням відокремлення; aus – зі значенням напрямку назвні; ein – зі значенням напрямку всередину; angrenzen – прилягати, бути суміжним; abgrenzen – розмежовувати; ausklammern – виносити за дужки; einklammern – брати в дужки [3, с. 59].

Численну групу математичних термінів складають складні слова, серед яких найбільш продуктивною є модель означального складного слова. При навчанні студентів перекладу складних слів також можна використовувати метод словотворчого аналізу. Так,

наприклад, прослідковується певна залежність способу перекладу складного слова від характеру першого компонента. Моделям складних слів німецької мови “прикметник + іменник”, “прислівник + іменник”, “прийменник + іменник” відповідає в українській мові модель “прикметник + іменник”: Eigenebene – власна площина, Linksteiler – лівий дільник, Zwischenwert – проміжне значення.

У термінів, що побудовані за моделлю “іменник + іменник”, можна виділити велику кількість, де перший компонент перекладається прикметником.

Ausgangsfläche – вихідна поверхня,

Ergänzungsbogen – додаткова дуга,

Hilfszahl – допоміжне число,

Näherungswert – приблизне значення.

Спосіб перекладу складного іменника можна визначити, враховуючи тип синтактико-семантичного зв'язку між його компонентами. Якщо перший компонент виражає об'єкт дії, а сама дія виражена другим компонентом, то складне слово, як правило, перекладається на українську мову словосполученням “іменник + іменник у родовому відмінку”: Rechenkontrolle – контроль обчислення. Найчастіше при цьому другим компонентом виступає віддієслівний іменник з суфіксом – ung: Kreisteilung – ділення кола. Словосполучення з іменником у родовому відмінку використовується і для перекладу складного слова, де між компонентами складаються відношення належності частини до цілого: Bogenpunkt – точка дуги.

Не менш важливим є визначення способів перекладу другого компоненту. Як правило, другий компонент складного слова перекладається іменником. Слід зазначити однак, що низка іменників може втрачати своє самостійне значення. Наприклад, слова Faktor, Zahl, Verhältnis, Massstab, Ziffer у складному слові можуть мати значення “коефіцієнт”, вони вживаються в системі математичної термінології поряд з інтернаціоналізмом Koeffizient:

Abbildungsmassstab – коефіцієнт розтягнення при віддзеркаленні,

Zusammenhangszahl – коефіцієнт зв'язності,

Dämpfungsfaktor – коефіцієнт затухання,

Dähnungsverhältnis – коефіцієнт здовження.

Своєрідність системи математичних термінів полягає в наявності великої кількості інтернаціоналізмів переважно грецького та латинського походження. Помилковим є твердження, яке, на жаль, часто зустрічається на сторінках методичної літератури, що інтернаціональні терміни не потребують спеціального вивчення. Для

вірного розуміння і перекладу інтернаціональної термінології також необхідне знання законів словотворення німецької мови, тому що, асимілюючись у мові, запозичене слово підкорюється нормам німецької мови. Так, наприклад, серед математичних термінів можна виділити велику кількість похідних слів з виробляючою основою – інтернаціональним словом, що утворилися за допомогою німецьких суфіксів та префіксів: *Integrierung*, *differenzierbar*, *Unsymmetrie* і т.і.

Разом з тим у німецькій мові зустрічаються грецькі та латинські словотворчі елементи, що не вживаються в українській мові. Наприклад:

aperiodisch – неперіодичний,
inkongruent – неконгруентний,
diskontinuierlich – перериваний,
Hemisphäre – півсфера.

Крім того, необхідно пам'ятати про те, що в окремих мовах під впливом конкретних історичних умов у багатьох інтернаціоналізмів з'явилися особливі значення, не властиві даному слову в іншій мові. Інтерференція рідної мови тут може призвести до помилкового тлумачення терміна. Завдання викладача – попередити можливі помилки.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити висновок: для розвитку вміння розуміти й перекладати терміни без словника, спираючись на знання компонентів слів і закономірностей словотворення в німецькій мові, необхідна певна система вправ, що розробляється з урахуванням словотворчих моделей, характерних для термінів спеціальності, що вивчається. Ця система передбачає наступні етапи:

I. Формування вміння розпізнавати похідне і складне слово в тексті.

II. Розвиток умінь впізнавати знайомі елементи в похідному та складному слові:

а) вміння розпізнавати, від якого слова утворився термін,
б) вміння визначати словотворчу модель і вірно перекладати похідне і складне слово.

Певної автоматизації перекладу можна досягти за допомогою вправ на певну словотворчу модель, наприклад:

дієслівна основа + *ung* дієслівна основа + *nung*
Beschränkung – обмеження,
Umformung – перетворення,
Abkürzung – скорочення,
Rundung – округлення.

III. Розвиток умінь розкривати значення незнайомих слів, спираючись на знайомі елементи.

Вправи тут служать однозначно і для виявлення ступеня розвитку навичок словотворчого аналізу. Досить ефективними тут будуть два види вправ: а) вправа, побудована за принципом “сім’я слів”: Klammer, klammerfrei, einklammern, ausklammern, Klammersauflösung, Klammersausdruck; б) вправи на різнокореневі та різнотипні похідні слова: Verneinung, Bahnbestimmung, lösbar, volumentreu, undividierbar.

Ми зупинилися лише на деяких методичних прийомах роботи над спеціальною термінологічною лексикою на основі словотворчого аналізу. Само собою зрозуміло, що словотворчий аналіз не виключає інших прийомів роботи над лексикою, він є лише однією стороною багатообразного процесу навчання іноземної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Огуй О. Д. Lexikologie der deutschen Sprache : навч. посібник для вищих навч. закладів. Мін-во освіти і науки України / О. Д. Огуй. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 400 с.

2. Вишнякова. Н. Т. Терминологическая лексика, методика и принципы ее отбора для обучения иностранному языку в технических вузах : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук / Н. Т. Вишняков. – М., 1986. – С. 3.

3. Ehlers, Swantje. Lesen als Verstehen. Ternstudieneinheit 2. Berlin / München : Langenscheidt, 1992.

4. Westhoft, Gerard. Didaktik des leseverstehens. München : Hueber, 1987.

Рассматриваются вопросы методики обучения терминологической лексике на неспециальных факультетах. Указывается на важность словообразовательного анализа на занятиях и на важность изучения словообразовательных элементов. Предлагается схема работы над терминологической лексикой.

РЕЦЕНЗИИ

*Глущенко В. А.,
Орёл А. С.
(г. Славянск)*

КОНЦЕПЦИИ СОВРЕМЕННОЙ РУСИСТИКИ

Бурмистрович Ю. Я. Важнейшие концепции современной русистики : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Бурмистрович Юрий Яковлевич. – Абакан : Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2008. – 216 с.

Основным направлением исследований профессора Хакасского государственного университета Ю. Я. Бурмистровича являются проблемы русистики, хотя круг научных интересов учёного не ограничивается только этой проблематикой. Ю. Я. Бурмистрович внёс большой вклад в развитие теории и методологии целого ряда языковедческих дисциплин, таких, как фонология, морфология, синтаксис, лексикология, фразеология и др. Следует отметить, что в работах Ю. Я. Бурмистровича чётко разграничены синхронический и диахронический, а также языковой и речевой аспекты. Это особенно актуально на современном этапе развития науки.

Фундаментальные идеи авторской концепции Ю. Я. Бурмистровича изложены в его монографии «Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского» (2001). Оригинальные методологические принципы построения фонематической теории (математическая точность в изложении лингвистических фактов, нахождение противоречий и их устранение, указание всех возможных вариантов развития языковой системы) были в дальнейшем применены Ю. Я. Бурмистровичем для исследования других разделов русистики и языкознания в целом (граммематического, стилистического, фразеобразовательного и др.). Анализ работ Ю. Я. Бурмистровича «Домашние задания к практическим занятиям по курсу «Историческая фонемология цепочки славянских языков» (1995), «Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского» (2001), «Какими должны быть пособия по историко-лингво-славяноведческим дисциплинам?»

(2004), «Найти пропавший век! : очерки по истории славянского исторического языкознания» (2006) посвящены рецензии В. А. Глущенко, в частности в соавторстве с И. Н. Рябининой, В. Н. Овчаренко, А. С. Орёл. Рецензенты отмечают стремление автора как можно более точно установить причинно-следственные связи между всеми процессами в истории русского языка.

Рецензируемая работа полностью соответствует общетеоретическим и методологическим принципам Ю. Я. Бурмистровича. Особого внимания заслуживает специфика изложения материала. Во-первых, каждой исследуемой концепции отведён отдельный раздел, во-вторых, объяснены имеющиеся противоречия, в-третьих, определено место данных концепций в современной лингвистике, указана их значимость. Кроме того, идеи самого автора, изложенные в этой работе, являются продолжением исследуемых концепций. Особое внимание следует обратить на использование авторской терминологии для названия каждого раздела: фонематический (основная единица – фонема), морфематический (основная единица – морфема) и т. д.

Во введении предложены авторские варианты классификации наук, составляющих современную русистику (с. 12–15). Оригинальным и удачным представляется деление вышеуказанных наук на «ядерные» («науки о сущности, устройстве, функционировании и образовании основных единиц языка», «как синхронические, так и диахронические») и «неядерные», которые нужны «для обслуживания ядерных наук» (с. 15). Во вступительной части автор также информирует читателя о том, что в соответствии с новой классификацией будут исследованы только концепции, касающиеся «ядерных» наук, причём «каждый уровень будет изучаться сначала в синхроническом плане, а затем в плане диахроническом» (с. 15). Кроме того, отмечено, что в работе проанализированы лишь важнейшие и труднейшие вопросы каждой дисциплины (с. 16). Такой подход будет способствовать уточнению исследуемого материала, а самое главное, заполнению пробелов, которые существуют в парадигме современной русистики.

Первый раздел посвящён подробному рассмотрению фонемологии русского языка в синхроническом и диахроническом аспектах. Обзор и анализ фонематических концепций сопровождается объяснениями понятий о фонематических сущностях (с. 17–22) и их изменениях (с. 27–33) (автором классификации общефонематических понятий является сам Ю. Я. Бурмистрович).

Автор книги объясняет значение важнейших фонематических

открытий XX в. для русистики: концепции Ленинградской (Санкт-Петербургской) (с. 23) и Московской (с. 24) фонематических школ, фонематической школы позднего Р. И. Аванесова (с. 25), концепции Е. Д. Поливанова, а также В. К. Журавлёва; последняя нашла своё продолжение в исследованиях автора рецензируемой работы (с. 26). Ю. Я. Бурмистрович выделяет главное в каждой концепции, тем самым лаконично раскрывая её суть для читателя. Так, основное внимание представители Санкт-Петербургской фонематической школы «обращают на акустические свойства звуков» (с. 23); учёные Московской фонематической школы уделяют внимание «позиции звука и в связи с этим его функциональным свойствам» (с. 24); у представителей школы позднего Р. И. Аванесова преобладающим является исследование позиций, занимаемых звуками в слове, с учётом обобщённых акустических свойств звука (с. 25).

Анализ диахронических концепций Е. Д. Поливанова и В. К. Журавлёва проведён в контексте авторской концепции Ю. Я. Бурмистровича. Последовательно даны теоретическая часть, в которой рассмотрены механизм и причины изменения фонематических единиц, понятия фонетического и фонематического закона (в соответствии с теориями Е. Д. Поливанова, В. К. Журавлёва и Ю. Я. Бурмистровича) (с. 27–33), а также практическое применение вышеизложенных идей в интерпретации Ю. Я. Бурмистровича для исследования фонематической системы последовательного ряда славянских языков от протославянского диалекта индоевропейского языка до современного русского (с. 34–73).

Второй, морфематический раздел русистики представлен в рецензируемой работе синхронической концепцией Е. А. Земской и диахроническими концепциями Н. М. Шанского, О. Е. Ольшанского. Ю. Я. Бурмистрович излагает классификацию морфем русского языка согласно концепции Е. А. Земской (с. 73–81), дополняя и уточняя её своими терминами, такими, как *антипрефикс* (с. 75), *структурная прокладка* (вместо *интерфикс*) (с. 78). Ю. Я. Бурмистрович предлагает также новую схему соотношения морфем основы слова (с. 80), в которой аффиксы и унификсы не противопоставляются (это явления одной природы), что отличает её от схемы Е. А. Земской (с. 79). Кроме того, в авторской схеме введены новые термины: *полисуффиксы* и *полипрефиксы*, противопоставленные *унификсам* Е. А. Земской (с. 80).

В соответствии с диахронической концепцией Н. М. Шанского Ю. Я. Бурмистрович рассматривает восемь типов изменения морфемного состава слов: опрощение, усложнение, переразложение,

декорреляция, диффузия, замещение, агглютинация, редеривация (с. 82–87). Сопоставляя изменения морфемного состава слова с изменениями в фонематическом составе, Ю. Я. Бурмистрович предлагает возможные варианты наименования некоторых типов морфемных изменений: *опрощение – деморфемизация (конвергенция морфем)*, *усложнение – морфемизация (дивергенция морфем)*, *переразложение – реморфемизация* (с. 88). Автор также отмечает вклад О. Е. Ольшанского в развитие концепции Н. М. Шанского. Особого внимания заслуживает выделенная О. Е. Ольшанским группа факторов, приводящих к опрощению морфемного состава слов: фонетических, семантических, лексических (с. 87–88).

Интересный подход демонстрирует Ю. Я. Бурмистрович и в рассмотрении единиц и категорий граммематического раздела. Кроме определения термина *граммема* (с. 90), которое сопровождается наглядными схемами граммем (общей и конкретных) (с. 89), учёный разграничивает собственно языковые единицы (граммемы) и речевые единицы (подразделяя их на *аллолексограммы* и *аллофразограммы*) (с. 90). Ю. Я. Бурмистрович указывает также дифференциальные признаки граммем (с. 90), классифицирует их по группам (граммематическая оппозиция, категория, парадигма, граммематический класс), даёт определение каждой группе (с. 91–92).

Наиболее интересными классификациями граммематических классов (или, традиционно, синхроническими концепциями частей речи) являются, по мнению автора, концепции В. В. Виноградова, Б. П. Ардентова, М. Ф. Фёдоровой, М. В. Панова, В. Г. Руделёва (с. 92). Анализируя их, Ю. Я. Бурмистрович указывает на специфику, достоинства и недостатки каждой концепции, а также сравнивает их между собой, отмечая оригинальность авторских подходов (с. 92–96).

С точки зрения Ю. Я. Бурмистровича, классы слов, которые традиционно называют частями речи, «шире, чем собственно граммематические (или граммемные) классы слов». Автор предлагает свою классификацию, согласно которой к граммематическим «относятся лишь те классы слов, которые состоят из граммем», а значит, склоняются или спрягаются (с. 96). Ю. Я. Бурмистрович выделяет следующие граммематические классы слов:

I. Имена:

1. Существительные.

2. Прилагательные (вместе с причастиями).

3. Числительные.

II. Местоимение.

III. Глагол,

а также класс «наречных компаративов» (сравнительная степень качественных наречий) (с. 96–97).

Рассматривая граммематический раздел русистики с диахронической точки зрения, Ю. Я. Бурмистрович подробно останавливается на типовой характеристике механизма изменений граммематических единиц, составляет формулы дивергенции и конвергенции граммем, классифицирует результаты изменений, даёт определение граммематического закона в синхроническом и диахроническом аспекте (с. 97–98). Концепции И. А. Бодуэна де Куртенэ, В. И. Георгиева, В. К. Журавлёва и В. В. Колесова рассмотрены избирательно, то есть лишь те их моменты, в которых объясняются некоторые спорные вопросы истории граммематической системы праславянского и древнерусского языков. Так, праславянские процессы открывания закрытых слогов, отпадения конечных согласных, монофтонгизация дифтонгов и дифтонгических сочетаний серьёзно затронули граммематический облик слова (с. 99) и стали причиной возникновения ряда граммематических законов. А именно: граммематического закона сокращения основ в пользу флексий (это явление открыл И. А. Бодуэн де Куртенэ) (с. 101); граммематического закона перераспределения фонемной материи (фонемных оболочек) падежных флексий (по Ю. Я. Бурмистровичу): этот закон обобщает ряд частных граммематических законов, открытых В. И. Георгиевым (с. 101–103); граммематического закона аналогии (формула этого закона разработана В. К. Журавлёвым) (с. 103–104). Ценность граммематической концепции В. В. Колесова Ю. Я. Бурмистрович видит в его рассуждениях о становлении граммематических парадигм и их систем (с. 104).

Изучение синтаксематического раздела Ю. Я. Бурмистрович традиционно начинает с объяснения понятий, которые соответствуют основным единицам данного раздела (синтаксема, словосочетание, предложение), разграничивая при этом языковой и речевой аспекты (так, синтаксемы в речи автор называет *аллосинтаксами*) (с. 105–106). Ю. Я. Бурмистрович даёт классификацию исследуемых синхронических синтаксематических концепций (структурные и функциональные) (с. 107), указывая, что выбор обусловлен в первую очередь их интересностью и недостаточной изученностью.

По мнению Ю. Я. Бурмистровича, большим достоинством структурной концепции Б. П. Ардентова является то, что в её основу положено изучение «наиболее ёмкой единицы, которую он назвал речением» и считает важнейшей единицей в синтаксисе (с. 107). Так, Б. П. Ардентов устанавливает статус слов, которые не являются

членами предложения (у него это – члены предложения) (с. 109). Высокую оценку в работе получила классификация речений и предложений, разработанная Б. П. Ардентовым (с. 108–109). Заслуживает внимания подробная классификация двусоставных и односоставных предложений, предложенная А. М. Ломовым (с. 110–111). Из рецензируемой работы мы также узнаём, что суть и значимость концепции А. К. Фёдорова состоит в объяснении так называемого обратного подчинения в сложноподчинённых предложениях с выделением видов придаточных предложений, а также приёмов, которые помогают их определить (с. 111–114).

В работе Ю. Я. Бурмистровича отмечен тот факт, что первой в русистике цельной концепцией актуального членения предложения является концепция И. П. Распопова, который выделил и подробно описал шесть типов предложений в соответствии с актуальным членением (с. 116–118).

В духе учения Ю. Я. Бурмистровича основными причинами синтаксематических изменений называются противоречия (с. 118–119). Оценивая степень изученности русского исторического синтаксиса, Ю. Я. Бурмистрович делает вывод, что большинство концепций «не дают ответов на главные вопросы исторической синтаксемологии» (с. 119). Лишь в исследованиях З. К. Тарланова предпринята попытка ответить на вышеуказанные вопросы путём определения относительной хронологии становления типов простого предложения в русском языке (с. 120), а также изучения «наиболее заметных граммематических процессов, отразившихся на синтаксематической системе» (с. 121). Кроме того, автор книги отмечает, что «наиболее универсальной закономерностью в синтаксемике была закономерность перехода синтаксематического строя предложений от паратаксиса к гипотаксису» (там же).

Рассмотрение лексематического раздела русистики проводится в контексте теоретического комментария Ю. Я. Бурмистровича, который сопровождается авторскими схемами лексем, функциональной классификацией лексематических речевых единиц («аллолексогаммов»), выделением особенностей и структуры лексематического значения и т. д. (с. 123–130). Вопрос о типах лексематических значений автор раскрывает с помощью концепций В. В. Виноградова, М. М. Копыленко и З. Д. Поповой (с. 130–133). Ценные уточнения Ю. Я. Бурмистрович делает в изучении вопроса объединения лексем на уровне их *аллолексогаммов* (омонимы, синонимы, антонимы и т. д.). Автор рассматривает указанные объединения лексем с учётом трудностей и противоречий, которые

существуют в современных концепциях, и весьма успешно их устраняет (с. 133–142). Анализируя лексематический раздел с диахронической точки зрения, Ю. Я. Бурмистрович обращается к работам А. Мейе, Ф. П. Филина, П. Я. Черных, А. С. Львова, Й. Еленского.

По аналогии с предыдущими разделами рассмотрен фразематический раздел русистики: даны схемы фразем (с. 146), классификация фразем (с. 151–154), учтены языковой и речевой аспекты и т. д. Раскрыта сущность и специфика синхронических концепций А. И. Молоткова, В. П. Жукова, М. Т. Тагиева (с. 147–151), а также диахронической концепции А. И. Фёдорова (с. 155–157).

Развивая стилистические концепции М. Н. Кожиной и Х. Х. Махмудова, автор рецензируемого издания разработал собственную синхроническую стилистическую концепцию. В рамках этой концепции Ю. Я. Бурмистрович даёт определения стилистической окраски (с. 159–160), стиля языка и стиля речи (с. 163), выделяет четыре типа стилистической окраски (с. 160), даёт классификацию стилей (с. 163) и т. д. Среди работ, посвящённых изучению исторической стилистики, Ю. Я. Бурмистрович выделяет работы Г. О. Винокура и А. М. Камчатнова (с. 164–170).

Говоря о лексеμοобразовании (словообразовании) и фразеμοобразовании (которое чаще всего вообще не выделяется), Ю. Я. Бурмистрович указывает прежде всего на неправильное понимание сущности самого процесса образования слов. Согласно концепции И. С. Торопцева, образование новых слов-лексем (и фразем) «начинается не с рассмотрения старых слов, а с рассмотрения предмета», который говорящий хочет назвать, и «с составления понятия об этом предмете» (с. 171). Только потом «говорящий начинает искать для этого подходящую звуковую оболочку» (с. 171). Модель ономаσιологического процесса образования лексических (или первичных языковых) единиц была разработана И. С. Торопцевым (в основном на материале слов) (с. 173), а подробное описание этого процесса на материале фразеологизмов осуществил Ю. Я. Бурмистрович (с. 174–184).

Что касается изучения лексеμοобразовательного и фразеμοобразовательного разделов русистики с диахронической точки зрения, то автор, рассмотрев работы Е. А. Земской, В. Н. Немченко и И. С. Улуханова, констатирует отсутствие «скольконибудь полного диахронического описания» (с. 187).

Заслуживает внимания практическая часть рецензируемого учебного пособия, в которую вошли ёмкие теоретические вопросы (отдельно для каждого раздела), а также практические упражнения, которые позволяют с максимальной объективностью оценить степень усвоения материала (с. 188–210).

Хочется отметить, что книга Ю. Я. Бурмистровича впечатляет количеством новых идей, понятий, терминов, ёмкостью каждого раздела, объёмом проработанного материала, который так компактно изложен на небольшом количестве страниц. Новаторскими являются концепции самого автора: они не только продолжают концепции известных языковедов, но и представляют собой качественно новую ступень развития и русистики, и языкознания в целом. Не подлежит сомнению, что пособие принесёт огромную пользу филологам – преподавателям вузов, аспирантам и студентам.

*Глуценко В. А.
(г. Славянск)*

ТРИ МУТНЫХ ВОЛНЫ В РУССКОЙ РЕЧИ

Кронгауз М. Русский язык на грани нервного срыва / Максим Кронгауз. – М. : Знак : Языки славянских культур, 2009. – 232 с.

Большой общественный резонанс вызвал выход в свет книги М. А. Кронгауза «Русский язык на грани нервного срыва». Книга стала бестселлером.

Максим Анисимович Кронгауз (род. в 1958 г. в Москве в семье русского советского поэта А. М. Кронгауза) широко известен в лингвистических кругах России и далеко за ее пределами. Он доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой русского языка и директор Института лингвистики Российского государственного гуманитарного университета (первый в России государственный гуманитарный университет, созданный в 1991 г. на базе Московского историко-архивного института).

М. А. Кронгауз плодотворно работает в области русистики, семантики, теории референции и прагматики, теории диалога, политического дискурса, теории и практики коммуникации. Среди публикаций лингвиста монография «Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика» (1998 г.), учебник «Семантика» (2001 г.; 2-ое изд. в 2005 г.), учебные пособия «Семиотика, или Азбука общения» (1997 г., в соавторстве с Г. Е. Крейдлиным, 2-ое изд. в 2004 г.) и «Семантика: задачи, задания, тесты» (2006 г.).

Обладая даром интересно и доступно рассказывать о русском слове, о лингвистике, об образовании, М. А. Кронгауз активно занимается научно-популяризаторской деятельностью. Его рассчитанные на широкого читателя статьи выходят в журналах («Новый мир», «Отечественные записки», «Власть», «Harvard Business Review» и др.), газетах («Ведомости» и др.) и интернет-изданиях; ученый активно выступает на радио и телевидении.

Это направление деятельности Максима Кронгауза получило яркое и полное выражение в книге «Русский язык на грани нервного срыва». В ней собраны и обобщены многолетние наблюдения автора над функционированием русского слова в современном обществе.

Книга состоит из четырех глав. В первой главе – «Заметки просвещенного обывателя» – М. Кронгауз позиционирует себя (или нарратора?) как *просвещенного обывателя*. Уже одно это говорит о научно-популярном характере книги и о том, что она, бесспорно, адресована *просвещенному читателю*. Принимая во внимание это обстоятельство и особенности проблематики книги, отраженной уже в ее названии, можно априорно – до ознакомления с текстом – утверждать, что такая книга может быть только ироничной и саркастически-язвительной, веселой (гоголевский смех сквозь слезы) и одновременно очень тревожной. Так и получилось.

«Отношение к родному языку, – пишет М. Кронгауз, – не может быть только профессиональным, просто потому, что язык – это часть нас всех, и то, что происходит в нем и с ним, задевает нас лично, меня, по крайней мере». Язык изменяется – это объективная реальность, «запаздывание изменений приносит обывателям значительное неудобство»; в то же время «и очень быстрые изменения могут мешать и раздражать». Автор ставит вопрос: «Что же конкретно мешает мне и раздражает меня?» – и отвечает на него в последующих трех главах.

Во второй главе, которая называется «Ключевые слова эпохи», М. Кронгауз констатирует: «В последнее время в русском языке появилось столько новых слов, что лингвисты не успевают следить за ними и издавать словари, а обычные люди часто просто не понимают, о чем идет речь». Неологизмы появляются не только по отдельности, но и группами, «иногда очень большими группами». Последнее явление представляется автору наиболее интересным, и с этим трудно не согласиться: ведь речь идет «о значительном изменении среды, о некоей волне изменений, накрывающей наше общество». На рубеже

веков на русскую речь накатило «несколько таких больших волн новых слов и значений». По мнению М. Кронгауза, «мы пережили минимум три словесных волны: бандитскую, профессиональную и гламурную», которые представляют собой «три, если хотите, моды, разглядеть которые позволяет наш родной язык».

После «разговора по понятиям» (беспредел, отморозок, наезд, крыша, стрелка, кинуть и т. д.) автор *реально* погружается в мир русского гламура с его *элитными квартирами, стильной мебелью, эксклюзивными часами, актуальными прическами, культовыми фильмами, правильной музыкой* (отметим замечательные фотоиллюстрации, на которых перед внимательным читателем предстают «Эксклюзивная баранина», «Эксклюзивные пленки для стекол», «Элитные Американские Холодильники», «Правильная одежда»). Покинув этот «дивный, волшебный мир» обворожительно-положительных оценок, беспокойный автор не колеблясь движется дальше – в среду *риэлторов, спичрайтеров, коучеров, в семью менеджеров: просто менеджеров* («абстрактно-пустоватое слово»), *акаунтменеджеров, топменеджеров, ITменеджеров... Блин* отдыхает, *в натуре!*

«Я люблю своих студентов, – пишет автор, – но некоторые их слова меня реально раздражают. Вот краткий список: *блин* (см. выше), *в шоке, вау, по жизни*, ну, и само *реально*, естественно. Дорогие студенты, будьте внимательны, не употребляйте их в сессию».

Так какова же она, позиция *просвещенного обывателя*? Что ему не нравится, что его *раздражает*?

«Я, в принципе, не против сленга (и других жаргонов), – говорит М. Кронгауз. – Я просто хочу понимать, где граница между ним и литературным языком». Автор прав, говоря, что современная молодежь зачастую не видит этой границы, не понимает «языковой игры, основанной на смешении стилей, которая так характерна для русской литературы». Закономерно и наличие в языке обценной лексики. Однако «чем грубее и оскорбительнее брань, тем жестче ограничения на ее употребление». Но и это правило, увы, нарушается! Каждый язык заимствует, заимствованные слова нужны, но важно, чтобы язык «успевал их осваивать». Языковая свобода должна «способствовать творчеству и делать речь более выразительной», но свобода не должна переходить в «языковой хаос».

«Главное мое желание, – подытоживает М. Кронгауз, – состоит в том, что я хочу понимать тексты на русском языке, то есть знать

слова, которые в них используются, и понимать значения этих слов».

Автор на многочисленных примерах показывает творческий характер русского языка, в частности его удивительную способность превращать «чужое» в «свое» (вспомним хотя бы *e-mail*, *емелю* и *мыло*), поэтому более чем обоснованным является вывод М. Кронгауза о том, что опасность гибели русского языка «сильно преувеличена». Язык отторгнет наносное, ненужное! И в этом мы, разумеется, согласимся с автором. Вспомним, как много новых слов возникло в первые годы советской власти. Где они? Где, например, слово *шкраб* (возникшее на базе словосочетания *школьный работник*), которое в свое время было призвано заменить более привычное *учитель*? Не сложилось. И не удивительно: язык развивается по собственным законам, а не по произволу отдельно взятых личностей, даже если они носят красные революционные шаровары.

Всё это справедливо. И тем не менее мы, *просвещенные читатели*, как и автор, хотим понимать тексты на русском языке. Это наше право!

Книга М. Кронгауза очень нужна не только российскому, но и украинскому читателю! Беды русской речи на Украине те же, что и в России. Есть здесь и четвертая волна – украиноязычная. Послушайте, например, речи украинских депутатов, говорящих по-русски, – в них на десяток русских слов обязательно выпадет хоть одно украинское. Интерференция, однако...

В третьей главе – «Искусство недопонимания» – автор пишет о стратегии неполного понимания, укоренившейся в современном обществе. В качестве примера М. Кронгауз называет исторические романы популярного писателя Алексея Иванова, в которых многие слова оказываются неизвестными читателю. И читатель смиряется с этим!

Наконец, в четвертой главе, озаглавленной «Правка языка», говорится о том, как властные структуры, компании, суды защищают язык от народа. Здесь и *Молдова*, и *Беларусь*, и *Балтия*... Прав М. Кронгауз и в своем толковании предложно-падежной конструкции *на Украине* как единственно правильной, нормативной. А ведь многие русисты Украины стали употреблять соответствующую конструкцию с предлогом *в*!

Просвещенные читатели всех возрастов и родов занятий, вновь и вновь перечитывайте книгу Максима Кронгауза! Это не только увлекательно, но и очень полезно. По крайней мере, вы будете знать, кто такие *монегаски* и почему они любят *зорбинг*!

*Маторин Б. И., Савченко Е. В.,
Винникова Т. С., Каморникова Ю. В.
(г. Славянск)*

КАК СДЕЛАТЬ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ИНТЕРЕСНЫМ

Маторина Н. М. Русский язык в вопросах и ответах. Часть 2 /
Маторина Наталья Михайловна. – Славянск : СГПУ, 2009. – 241 с.

Библиотека учителя русского языка и методическая литература обогатились новым учебно-методическим пособием для учителей, студентов, школьников: издана вторая часть научно-популярной книги «Русский язык в вопросах и ответах» доцента кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы СГПУ, кандидата филологических наук Натальи Михайловны Маториной¹. Книга является логическим продолжением издания «Русский язык в вопросах и ответах», часть 1, опубликованного в 2007 году с рекомендацией Министерства образования и науки Украины (письмо №14/18–Г-2345 от 25.12.07 г.).

Учебное пособие Н. М. Маториной представляет собой добротную, написанную на уровне современных лингвистических знаний работу по современному русскому языку. Автор сохранил преемственность с ранее изданным пособием и в подаче теории, и в системе заданий и упражнений, а также графических обозначений, таблиц, иллюстраций, справочного материала, за исключением порядка подачи лингвистического материала: теперь в каждом разделе вначале располагаются все тестовые задания, а лишь затем все ответы к ним.

Во вступительной статье к своему учебному пособию, которая является своеобразным путеводителем, разъясняющим основные методические идеи, положенные в его основу, Н. М. Маторина говорит о необходимости «разрабатывать новые подходы к процессу обучения русскому языку», необходимости, обусловленной новой социально-языковой ситуацией, сложившейся в Украине: «Присвоение русскому языку статуса одного из языков народов, проживающих на территории Украины, требует концептуального осмысления, определения принципиальных позиций, на основе которых будет реализовываться дальнейшее развитие языкового

¹ Рецензия на первую часть пособия «Русский язык в вопросах и ответах» под названием «Обучать языку интересно!» Т. С. Винниковой, Я. Г. Жовниренко, Б. И. Маторина и Е. В. Савченко помещена в XVI выпуске, часть 1 данного научно-методического сборника (Славянск, 2008) (см. с. 180–183).

образования» (с. 7). Данная книга, по словам автора, – «результат изучения положительного опыта учителей русского языка и литературы, творческого обобщения своего личного опыта, продуманная попытка внедрения в учебный процесс новых эффективных форм и приемов обучения» (с. 8).

Н. М. Маторина учитывает, что донести до современного студента или школьника понимание образовательного и воспитательного значения предмета «Русский язык» непросто, поэтому выбор методов и приемов обучения требует от преподавателя поисков новых подходов, адекватных современным научным достижениям; от методистов – создания принципиально новых учебных пособий, направленных на решение задач, поставленных современным обществом перед вузом и школой.

Рецензируемое издание не учебник, не пособие, не справочник. Оно представляет собой несколько необычное учебное пособие. Необычны и его композиция, и форма изложения материала. В книге читателя ожидают не только конкретика, но и теоретические сведения по русскому языкознанию; затрагиваются проблемы и вопросы, углубляющие лингвистические знания, пробуждающие любознательность и интерес, развивающие и обостряющие языковое чутье.

Книга охватывает широкий круг вопросов, в том числе дискуссионных. Автор пытается, и небезуспешно, решать их с позиций новых достижений языкознания и методики. Особое внимание автор уделяет вопросам, недостаточно освещенным в учебной и научной литературе.

Внутренняя структура книги отличается логичностью и последовательностью изложения материала.

Основной материал предваряется общими сведениями о языке (глава «Общие сведения о языке»). Особое внимание здесь уделено понятию *русистика*, а также биографическим сведениям об известнейших отечественных лингвистах (тесты «Кто есть кто в русской лингвистике»); примечательно, что в качестве подсказки помещены портреты лингвистов – Рубена Ивановича Аванесова, Василия Алексеевича Богородицкого, Федора Ивановича Буслаева, Виктора Владимировича Виноградова, Сергея Ивановича Ожегова, Федота Петровича Филина, Николая Максимовича Шанского и др.

Пособие включает 14 разделов, каждый из которых посвящен конкретному лингвистическому материалу: фонетика, графика, орфография, орфоэпия, лексикология, фразеология, лексикография, морфемика, словообразование, морфология, синтаксис, пунктуация,

ономастика, культура речи.

Так, звуковая сторона слова рассматривается в главе «Фонетика»; в ней читатель усваивает фонетические особенности слов. В главе «Морфемика» слово рассматривается как сложная единица, интегрирующая в своем составе элементарные значимые единицы языка – морфемы. Представленный здесь материал позволяет значительно расширить и детализировать представления о морфемном строении слова. В главе «Морфология» освещаются некоторые сложные проблемы, связанные с грамматическими категориями и формообразованием основных частей речи и т. д.

Как видим, выделение разделов носит традиционный для русистики характер. В каждом разделе нашли отражение наиболее значимые теоретические и практические вопросы.

Заслуга Н. М. Маториной в том, что она предлагает рассмотрение того или иного лингвистического вопроса с разных сторон: теоретические тесты, практические тесты, занимательные задания, лингвистические задачи и т. п. Вопросы и задания, предлагаемые автором, учат сравнивать, сопоставлять, анализировать, систематизировать, обобщать и применять полученные знания на практике. При этом следует отметить, что среди заданий преобладают те, которые относятся к категории эвристических задач. Добавим, что предлагаемые задания очень разнообразны, а это позволяет преподавателю при необходимости варьировать материал, дает возможность организации дифференцированной работы на занятиях по языку в вузе и школе.

Кроме того, пособие содержит приложения. Предлагаемые в качестве приложения лингвистические загадки, лингвистические игры, высказывания выдающихся людей о русском языке должны помочь филологической аудитории расширить представление о современном русском языке – этой чрезвычайно важной учебной дисциплине.

Материал книги и стиль его изложения в меру живой, но достаточно сложный и терминологически насыщенный, требует наличия у читателя прочной лингвистической базы в пределах учебной программы и, конечно, высокой квалификации преподавателя, под руководством которого этот материал будет осваиваться.

Методически удачной находкой автора представляется наличие в книге не только вопросов теоретического и практического характера по русскому языку, но и ответов на них: автор не оставляет читателя наедине со своими предположениями об истинности сложившихся у

него знаний, а предлагает четкие и лаконичные ответы. В совокупности пособие можно считать специфическим сборником упражнений.

Полагаем, что Н. М. Маториной удалось создать важное и нужное учебное пособие. Опыт изучения предмета «Русский язык» по учебному пособию Н. М. Маториной (часть 1) показывает высокую мотивацию студентов и школьников к образовательной деятельности и хорошую результативность в освоении ими теоретических и практических знаний по русскому языку.

Пособие Н. М. Маториной адресовано прежде всего преподавателям, студентам и школьникам. Полагаем, однако, что издание может быть полезно широкому кругу читателей, занимающихся и интересующихся русской словесностью.

Вместе с тем в рецензируемой книге наблюдаются и некоторые, на наш взгляд, упущения и недочеты. Замечания вызывают, например, некоторые «вакуумные» места (не все части речи охвачены в практическом отношении; не все типы сложных предложений и т. п.); отдельные ответы требуют уточнения и дополнения. Данные замечания и пожелания (как видим, их немного и носят они частный характер) нисколько не умаляют достоинств и значимости уже вышедшего из печати издания: есть достаточные основания констатировать, что методическая наука обогатилась надежным учебным пособием, которое обладает рядом преимуществ по сравнению с другими однотипными изданиями и может быть рекомендовано к широкому использованию в учебной практике.

Рецензируемая книга Н. М. Маториной, глубокая и оригинальная в концептуальном плане, содержащая богатый дидактический материал, нужна изучающим русский язык и обучающим русскому языку. Внимательное прочтение книги позволяет считать, что работа Н. М. Маториной, несомненно, будет способствовать развитию лингводидактического освещения курса современного русского языка.

Думается, что у книги большое будущее.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Глуценко Владимир Андреевич** – доктор филологических наук, профессор кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Ананьян Элина Львовна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.
- Бачинская Галина Васильевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского и общего языкознания Тернопольского национального педагогического университета им. В. Гнатюка.
- Белоусова Виктория Валентиновна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Бердянского университета менеджмента и бизнеса.
- Блюмина Ольга Валентиновна** – аспирант кафедры языкознания и русского языка Горловского государственного педагогического института иностранных языков.
- Ветрова Эльвира Сабировна** – кандидат филологических наук, заведующая кафедрой украинской филологии Макеевского экономико-гуманитарного института.
- Винникова Татьяна Сергеевна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Горбачук Дмитрий Васильевич** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Дяговец Иван Иванович** – доктор филологических наук, профессор кафедры журналистики Донецкого института социального образования.
- Жовниренко Яна Григорьевна** – ассистент кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.
- Зенцова Светлана Александровна** – аспирант кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Карат Елена Васильевна** – аспирант кафедры языкознания и русского языка Горловского государственного педагогического института иностранных языков.

- Косёнкина Анна Юрьевна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Кочукова Наталья Ивановна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Макарова Любовь Михайловна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы, декан факультета подготовки учителей начальных классов Славянского государственного педагогического университета.
- Марченко Елена Юрьевна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Маторин Борис Иванович** – старший преподаватель кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Маторина Наталья Михайловна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Овчаренко Вадим Николаевич** – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Орел Анна Сергеевна** – кандидат филологических наук, ассистент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Пивень Владимир Федорович** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Пискун Виктория Александровна** – соискатель кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Полякова Татьяна Васильевна** – ассистент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Решетняк Елена Александровна** – старший преподаватель кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

- Роман Виктория Владимировна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.
- Рябинина Ирина Николаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Савченко Елена Вацлавовна** – ассистент кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Саленкова Татьяна Николаевна** – аспирант кафедры английской филологии Черноморского государственного университета им. П. Могилы.
- Сбитнева Ирина Николаевна** – аспирант кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Слабоуз Виктория Васильевна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.
- Сорока Татьяна Вячеславовна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии и перевода Измаильского государственного гуманитарного университета.
- Сташкевич Ольга Юрьевна** – учитель украинского языка и литературы ООШ № 11 г. Краматорска.
- Тищенко Екатерина Анатольевна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Холодова Наталья Викторовна** – аспирант кафедры общего и русского языкознания и теории и истории литературы Славянского государственного педагогического университета.
- Цибулько Людмила Федоровна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Славянского государственного педагогического университета.
- Шаурман Елена Анатольевна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Бердянского университета менеджмента и бизнеса.
- Швыдкая Анна Викторовна** – аспирант кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Швыдкая Надежда Валентиновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Шепель Юрий Александрович – доктор филологических наук, доцент кафедры перевода Днепродзержинского государственного технического университета.

Щербатюк Виктория Станиславовна – старший преподаватель кафедры украинского языка и литературы Славянского государственного педагогического университета.

Щербина Елена Станиславовна – учитель украинского языка и литературы ООШ № 11 г. Краматорска.

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Глуценко В. А., Овчаренко В. Н., Кольга Ю. И.</i> Н. С. ТРУБЕЦКОЙ И ПРОБЛЕМЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИСТОРИИ ПРАЯЗЫКА.....	3
<i>Косьонкина Г. Ю.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ТА ДІАХРОНІЧНОЇ УНІВЕРСОЛОГІЇ.....	13
<i>Карат О. В.</i> ПРОБЛЕМА ДІАХРОНІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 60-х – 70-х рр. ХХ ст.....	20
<i>Тищенко К. А.</i> А. Ю. КРИМСЬКИЙ ПРО РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ СОНОРНИХ, СВИСТЯЧИХ І ШИПЛЯЧИХ ПРИГОЛОСНИХ.....	27
<i>Орел А. С.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ МОСКОВСЬКОЇ ТА САНКТ- ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ ФОНОЛОГІЧНИХ ШКІЛ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ФОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ	33
<i>Марченко О. Ю.</i> ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНЕМНОЇ ДИСТРИБУЦІЇ (передфонологічний етап).....	41
<i>Холодова Н. В.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МОРФОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ МОВ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Т. С. ШАРАДЗЕНІДЗЕ.....	48
<i>Винникова Т. С.</i> ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДНОСТІ В ГРАММАТИКЕ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА.....	55
<i>Жовниренко Я. Г.</i> ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ТРУДАХ РУССКИХ УЧЕНЫХ XX в.	61

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

- Блюмина О. В.**
ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ КЛАСС КОМПОЗИТОВ СО
ЗНАЧЕНИЕМ ПРОЦЕССУАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 68
- Бачинська Г. В.**
СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ОСОБОВІ ВЛАСНІ ІМЕНА В
ОСНОВАХ ПРИЗВИЩ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ НА
ТЕРИТОРІЮ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ 76
- Білоусова В. В.**
МІСЦЕ АНГЛО-АМЕРИКАНІЗМІВ СЕРЕД ЗАПОЗИЧЕНЬ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. 84

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

- Шепель Ю. А.**
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ГНЕЗДО И
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЯД 91
- Савченко Е. В.**
ПРОБЛЕМА ТИПОВ МОТИВАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ
ЛИНГВИСТИКЕ 105

МОРФОЛОГИЯ И СИНТАКСИС

- Швидка Н. В., Швидка А. В.**
ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФІНТИВА В ДІЄСЛІВНІЙ СФЕРІ ЯК
ВИРАЗНИКА ЗНАЧЕНЬ ОПТАТИВНОГО СПОСОБУ 113
- Решетняк О. О.**
ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРИЙОМІВ
ПЕРЕКЛАДУ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТИКУЛ (на матеріалі української
та англійської мов) 122
- Дяговец И. И.**
СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ РУССКИХ
ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ АМПЛИФИКАТИВНОГО
СТРОЕНИЯ 128

СТИЛИСТИКА

Горбачук Д. В. ПОЗНАЧЕННЯ ЧИСЛОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ОФІЦІЙНО- ДІЛОВИХ ТЕКСТАХ.....	139
Кочукова Н. І. СТРУКТУРНО- СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТІЙКИХ ДІЄСЛІВНИХ СЛОВОСПОЛУК У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ.....	144
Піскун В. О. ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ	152
Шаурман О. А. КОМП'ЮТЕРНИЙ СЛЕНГ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ВЗАЄМОДІЯ ТА ОПОЗИЦІЯ.....	161

ЯЗЫК ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Полякова Т. В. СИНОНІМИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ЯРА СЛАВУТИЧА (на основі дієслівної синоніміки)	169
Щербатюк В. С., Рябініна І. М. СИНОНІМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОБРАЗУ <i>ДОРОГИ-ШЛЯХУ</i> В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЛІНИ КОСТЕНКО	175
Півень В. Ф. МОВНІ ЗНАКИ ПОЕМИ ОЛЕКСАНДРА БЛОКА «ДВАНАДЦЯТЬ»	181
Сбітнєва І. М. ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ПЕРЕКЛАДАХ БІБЛІЇ І. ОГІЄНКА ТА І. ХОМЕНКА.....	189
Сташкевич О. Ю., Щербина О. С. РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У РЕАЛІЗАЦІЇ АВТОРСЬКОГО ЗАДУМУ (на матеріалі поетичного мовлення)	198
Зєнцова С. О. СТИЛІСТИЧНО-ЕСТЕТИЧНА ФУНКЦІЯ ПОРІВНЯНЬ У МОВОТВОРЧОСТІ НАТАЛІЇ КОБРИНСЬКОЇ.....	204

ЯЗЫК И КУЛЬТУРА

- Саленкова Т. М.**
ФІЛОСОФСЬКІ ТА МОВНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
КОНЦЕПТУ *ПРОГРЕС*.....212
- Корнєва С. Є.**
КОНЦЕПТ *МЕНТАЛІТЕТ/МЕНТАЛЬНІСТЬ* У ПОБУТОВОМУ
РОЗУМІННІ (на матеріалі україномовної масової періодики).....219
- Сорока Т. В.**
ХРИСТИЯНСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ЛІНГВОАКСІОЛОГІЧНІ
ФЕНОМЕНИ РЕЛІГІЙНОГО ДИСКУРСУ (на матеріалі української
та англійської мов).....228
- Вєтрова Е. С.**
НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ ПРИВІТАНЬ
(на матеріалі епістолярної спадщини українських письменників)233

ЛИНГВОДИДАКТИКА

- Маторина Н. М., Маторин Б. И.**
К ПРОБЛЕМЕ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ
РУССКОГО ЯЗЫКА (Статья 5).....241
- Маторіна Н. М.**
ДО ДНЯ ПИСЕМНОСТІ У СЛОВ'ЯН (методичний аспект)..254
- Маторин Б. И.**
ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ СО СЛОВСОЧЕТАНИЯМИ НА
ЗАНЯТИЯХ ПО ЯЗЫКУ В ВУЗЕ.....267
- Глущенко В. А., Макарова Л. М.**
ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В ПРОЦЕССЕ
ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К
ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ РАБОТЕ273
- Слабоуз В. В., Роман В. В.**
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСИВНОЇ
КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ФІЛОЛОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ281

Ананьян Е. Л.
ІНТЕГРАТИВНИЙ ЗВ'ЯЗОК КОЛІГАЦІЙНОГО ТА
КОЛОКАЦІЙНОГО АСПЕКТІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО ПРОДУКТИВНОГО
СЛОВОТВОРЧОГО СУФІКСА - *ING* 287

Цибулько Л. Ф.
ДЕЯКІ ПИТАННЯ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ
ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ НА НЕСПЕЦІАЛЬНИХ
ФАКУЛЬТЕТАХ (на матеріалі математичної термінології)..... 295

РЕЦЕНЗИИ

Глущенко В. А., Орёл А. С.
КОНЦЕПЦИИ СОВРЕМЕННОЙ РУСИСТИКИ..... 301

Глущенко В. А.
ТРИ МУТНЫХ ВОЛНЫ В РУССКОЙ РЕЧИ..... 308

*Маторин Б. И., Савченко Е. В., Винникова Т. С.,
Каморникова Ю. В.*
КАК СДЕЛАТЬ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
ИНТЕРЕСНЫМ 312

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... 316

Збірник «Теоретические и прикладные проблемы русской филологии» увійшов до «Переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата наук». – Додаток до Постанови Президії ВАК України № 1 – 03/8 від 11.10.2000 р.

(Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 6. – С. 13.)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РУССКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Научно-методический сборник
(Выпуск XVIII. Часть 1)

- Ответственный редактор** В. А. Глущенко, доктор филологических наук, профессор
- Коллектив авторов** Н. М. Маторина (составление), 2009
- Корректоры** А. С. Орел, Е. А. Тищенко

THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF RUSSIAN PHILOLOGY. COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

Підприємець Маторін Б. І.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.

Підписано до друку 03.12.2009 р.
Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 20,25.
Зам. № 137/1. Тираж 100 прим.

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс (06262) 3-20-99; тел. (0626) 66-53-56